مانگێکی کوورەکە دەکات. مەجید بەگ رۆیشتە ماڵەوە، سینییەکە بە سێ ئیستکان و پیاڵەیەکی خاڵییەوە لەوێ دانرا بوو، خەیاڵاتەکەی دیواخان سەری لێ دایەوە. گوتی: ئەرێ خانم! تو پێم ناڵێی ئەم سینییە بۆچی وایە؟. زارا خانم گوتی: سینی چیەتی؟ چۆنە؟

– کچێ ئەوە دەڵێی چی؟ بڕوانە ئەوەندە گەورەیە گێرەی لەسەر بگێرە. لە دیواخان تەماشام دەکرد نانەکانیش بە حاڵ لە قوژبنێکیدا دیار بوون. دیواخانەکەش دەڵێی وشترخانە ئەوەندە بەرزو گەورەیە، سی ئالو داری تێدایە.
– جا بۆ ناڵێی ئەویش لەبەریەک رەویوەتەوە.

– بەڵێ، بەڵێ. ئەسڵەن هەموو شتێک لەبەریەک رەویوەتەوە. کەوشەکانیشم ئەوا بەحاڵ بە پێمەوە گیر دەبن. بڕوانە کەواکەی بەرم، دەڵێی عەبایە، دوانی وەک منی تێدا جێ دەبێتەوە ... کوڕە قسەی چاک بکە، ئابڕومان دەچێ.. چۆن بڕوا ناکەی؟. تۆش هەروای، دەڵێی کیژۆڵەی کراسی دایکت لەبەر کردووە. زارا خانم هەناسەیەکی هەڵکێشاو گوتی: ئەو رەعیەتە بێ وەفاو ناپیاوانە بە جێیان هێشتین لە دێیەکی چۆڵ و هۆڵدا، هەر چاکە شێتیش نابین، سەیدی زەمبیل ئاور لە عەمرو ماڵیان بەردات.

میمکە پیرۆز، ژنی لالۆ رەحمان، کە بۆ خوا حافیزی هاتبوە لای خانم گوتی: ئەیرۆ، خانم گیان! تۆ خوا بۆ دوعای شەڕ لە هاوماڵەکان دەکەی، ئەوانیش وەک تۆ رۆڵەی شیرینیان هەیە.. میمکە پیرۆز، ئەی تۆخوا ئەوە پیاوەتییە لەگەڵ ئێمەی دەکەن، ئەوە وەفاو ئەمەکە، دێیەکەتان چۆڵ کردو ئێمەتان بە تاقی تەنیا بەجێ هێشت؟!.

– خان گیان، بڵێین چی؟ ئەوەی لای خواوە بێ خۆشە. ئاخر چی بکەین بەخوا ئەرکتان زۆر قورسە، تا پێمان کرا خزمەتمان کردن، ئێستاش لە پەڕو پۆ کەوتووین، ناشکوری نەبێ دێیەکە نەگبەت گرتوویەتی، دەڵێین بەشکم خوا لە جێیەکی دیکە دەروویەکی بەخێرمان لێ بکاتەوەو نەگبەت بەرمان دا. خانم، لە قسەکانی میمکە پیرۆز: خوا، نەگبەت، دەرووی خێر ... فیکرێکی بە دڵدا هات و گوتی: میمکە پیرۆز بەدڵیەوە مەگرە، لەگەڵ تۆم نەبوو، ئێوە رەعیەتێکی باش بوون، تا توانیتان لەگەڵمان مانەوە، بەخێر چن، خێرتان بێتە رێ ...

خانم گیان دەم خۆش، قەت دوعای شەڕ لە خەڵک مەکەن، ئێو نەجیم زادەن، ودمی باش نییە.. بەخێرچی، میمکە پیرۆز بە خێرچی، کارتان راست

بێ.

میمکە پیرۆز ڕۆیشت، زارا خانم قیژاندی بەسەر مەجید بەگدا. عەمرت نەمێنێ.. سەر سەپۆلەی بێ دەم و پل و دەستەوسانە. تۆ کەی پیاوی، منیش نەگبەت گرتمی، چارەم لە چارەی تۆ نووسرا.. دیواخان وەک وشترخان وایەو سینی بۆ گەورەیە؟ ئاقڵ لە مێشکتدا نەماوە، بە دیار ئەو پیرەژنە ڕەعیەتەوە ئەم قسانە دەکەی، ئەوانە بە خوێنی سەرمان تینوون، هەر دەڕواو دەیڵێ، ئاخریەکەی بۆمان دەکاتە بەیت و باوێک و ئابڕوومان دەچێ.. جاری جارانە سینی نانی گەنمە سەرداری شانەوشان داپۆشێ، شەش حەوت قاپ و دەوری لەسەر بێ؟. دوو نانی وەک باڵە مێشوولە سینی لە کوێ پڕ دەکاتەوە، ئاقڵت بەوە ناشکێ لە برساناو لەبەر خەم و خەفەت وەک چیلکە وشک هەڵاتووین، کراس و کەوامان لێ بووەتە عەبا، دیواخان چۆڵ و هۆڵ و رووت و قووت وشترخانە ئەی چییە؟!. تازە بۆم دەبێتەوە ئاغاو لە دیواخانە نان دەخوا؟!. چاکە دێیەکە چووڵەو کەسی تێدا نییە، دەنا دەبووینە پەندو مەخسەرە!.

مەجید بەگ وەکوو قەلەموونە لووتی بەسەر لچیدا شووڕ بوو بووەوە چاوی بریبووە عەرزەکە، بەکزییەکەوە گوتی: بڵێم چی؟ منیش دەزانم دیواخان و میواخان وەختی بەسەرچووە. گوتم بەرە جێژنانە، جارێ باوابێ، بەڵکوو ڕەعیەتەکان ڕۆژی جێژن جەژنانەمان بۆ بێنن، جا لە پاشا بەرەو مەڕەکان کۆدەکەینەوە ... جێژنی چی، تازە بە تەمای جێژنانەی؟ ئەوا ئەمڕۆیش ماڵێکی دیکەیان ڕۆیشت، ماوەتەوە چوار ماڵ، ناگاتە جێژنە ئەوانیش بار دەکەن. بەتەمای جێژنانە خۆت لە سەرمانا دەکوژی؟ هەستە برۆ بۆ «زەمبیل» بەڵکوو سەید هیمەتێکمان بۆ بکا، خوا دەروویەکی بەخێرمان لێ بکاتەوەو نەگبەت بەرمان بدا.

مەجید بەگ سواری ئێسترە بۆز بوو، فەرەج کەوتە پێشی و چوونە زەمبیل. نەوەک جاران بارگەو بنەی پێ بوو، نەدیاری و سەوقات، کەس خۆی تێ نەگەیاند!. شەو لێفەکەیان بۆ هێنا لە خانەقا چووە ناو دوو تۆی لێفەکەوە. لە خەویدا لای وا بوو جاری جارانە سەردەمی دەس ڕۆیشتنیەتی. خەبەری بووەوە، بەدەم خەوەوە بانگی کرد کێ لەوێیە؟. فەرەج گوتی: بەڵێ ئاغا.. شتێکم پێ دادە سارده.. هیچ نییە، جلی ئێسترەکە نەبێ... بێ دەنگ بە سەگباب. تاوێکی دیکەی پێ چوو، سەرما زۆری بۆ هێنا، بانگی کرد: فەرەج شتێکم پێ دادە زۆرم سەرمایە. فەرەج گوتی: هەر جلە ئێسترەکە هەیە، هیچی دیکە نییە. مەجید بەگ گوتی: وس بە کەرە.

چاوی چووه خەو لە خەویدا زارا خانم لێی بە دەمدا هاتووە، گەزارە دەکێشێ و ئەوی بەسەر زاری دا دێ پێی دەڵێ. داچڵەکا، لە سەرمانا دەلەرزی گوتی: فەرەج زۆرم سەرمایە عیلاجم بکە. فەرەج گوتی: ئاغا بەم شەوە کێ چاوی لێیە، قەی چی ئەکا، باجلی ئێسترەکەت پێ دادەم. مەجید بەگ گوتی: باشە بیهێنە ئەمما ناوی مەبە!.»..

بۆ چی تۆ لات وایە گەدا هەر ئیمڕۆ هەبووە؟. ئەگەر لات وابێ وانییە، بەڵکوو لەو ڕۆژەوە کە دنیا دنیا بووە، گەدا هەر هەبووە. بەرانبەر بەم گەدایە خاوەن دەسەڵاتیش هەر هەبووە. ئەوی نەبوو بێت «هەست» بووە کە نەبووە، ڕاستە هەست نەبووە، ئەگەر ببوایە ئەو گەدایە نەدەبوو، وەکوو ستەمکارەکەش هەر نەدەبوو. ئەی چی ئەبوو؟. ئەوە ئەبوو کە نەشیش بسووتێ نەکەباب!. ئەهرامە گەورەکانی میسر ئەوەمان پیشان ئەدەن کە گەدا هەر هەبووە، ئەگەر گەدا نەبوایە ئەو ئەهرامانە بە خۆڵی کۆڵی ئەوان نەدەکران. گەدا هەر ئەوە نییە کە دەست پان بکاتەوە بۆ ئەوە تۆ پوولێکی بدەیتێ، بەڵکوو ئەوەش هەر گەدایە کە ئیشێکی بە سوخرە پێ بکرێ و دەسەڵاتی ئەوەی نەبێ بڵێ نایکەم، جنێوێکی بە ناحەقی پێ بدرێ و نەتوانێ بڵێ: بۆچی جنێوم ئەدەیتێ. هەر وەخت ئەوە پەیدا بوو کە نیزامێکی کۆمەڵایەتی ڕێک و پێک هاتە ناوەوە، ئەو وەختە گەدا نامێنێت، ئەوەش هەر نابێت، کەواتە گەدا هەر ئەبێت!. لام وایە لە هەموو دەورێکا ئەم نیزامە ڕێک و پێکەش بە قسە هەر هەبووە، بەڵام تەتبیقی نەبووە، کە تەتبیق لە قسەو کردەوەدا نەبوو گەدا هەر ئەبێت. یاساکانی کوورش و حامورابی و چەنگێز خانی مەغوولی و دەستووره ئاسمانییەکان هەموویان باش بوون بەڵام تەتبیق نەبوو، لەبەر ئەوە بوو کە گەدا هەبوو، هەر لەبەر ئەوەشە کە گەدا هەر ئەبێت. مێژوو خۆی دەوری خۆی ئەکاتەوە، مەرج نییە ئێمە لێی تێ بگەین!.

لەبەر ئەوە کە گەدا لە ناو هەموو نەتەوەیەکا هەر هەبووە، دوور نییە هەموویان لەو بابەتەوە شتیان وتبێت و شتیان نووسیبێت، وەکوو فارسیش هەر نووسیویەتی، ئەوا کوردیش لێی نووسی، جا فارسییەکەی دیبێ یا نەیدیبێ ئەوا لێی نووسی. ئەوەندە هەیە نووسینی لە جەرگەی کۆمەڵایەتییەوە زیاتر دەرهاتووە تا ئەوانیتر، چونکە کۆڵ هەڵگر هەر گەدایە، کڕیاری بازرگانەکان هەر گەدایە، مسکێنی لادێیکان هەر گەدایە، ژێر دەستی زەفتیەو میرییەکان هەر گەدایە، فێڵ لێ کراو هەر گەدایە ... هتد. ئەم داستانانە بە جۆرێکی تامدارو بۆندار لە شێوەیەکی نیوە موکریانی و بە زمانی کوردییەکی پەتی

ئەکەوێتە بەر دەست، هیچ دەم چەورانەی تێدا نییە، لە واقعی کوردەوارییەوە قسە ئەکا.

بەڵێ! ئەم جۆرە قسانەو ئەم جۆرە فیکرانە کەوتە ناو فیکری کوردییەوە. ئێمە سەیری ئەوە ناکەین کە تۆ باوەڕت بە بیرو رای خاوەن پەخشان چۆنە، بەڵکوو سەیری ئەوە ئەکەین کە ئەم پەخشانە لەم رۆژەدا لە واقعێکی کوردەوارییەوە قسەی کردووە؛ لەوەوە قسەی کردووە کە هەر دەستەیەک تەڵەیەکی ناوەتەوە بۆ پێوەبوونی دەستەیەکی تر، ئەمانە هەر لە زووەوە ئەم تەڵەکارییەیان کردوە، بەڵام هەمووی لە ژێر پەردەدا بووە، ئەو رۆژە بەهۆی هەر هۆیەکەوە بوو، بیری هەندێ کەس رووناک بووەوە و ئەو پەردەیە هەڵدایەوە، ئەو دیوی پەردە بە تەواوی دەرکەوت. جا ئەم پەخشانە نموونەیەکە بۆ پەخشان و بۆ بیری ئەو ساڵانە.

لەگەڵ ئەمانەشا ئەبێ ئەوەش هەر بزانین کە گەداکەی ئەو رۆژە بوو بە خاوەن دەسەڵات و ساماندار و ئاغاکە بوو بە گەدا. کەوا بوو «هێز»ە گەدا ئەکا بە ئاغاو ئاغا ئەکا بە گەدا!.

***

«دوکتور ئیحسان فؤاد» لە ژێر ناوی «لۆرد بایرۆن» لە ژمارە «٥»ی گۆڤاری «نووسەری کورد» ساڵی «١٩٧٢»دا وێنە پەخشانێکمان ئەخاتە بەردەست و ئەڵێ:

«بەرهەمەکانی بایرۆن تێکڕا ئەتوانرێت بکرێت بە سێ بەشەوە؛ سەردەمی یەکەم «١٨٠٧-١٨٠٩» کە هێشتا لە ژێر دەسەڵاتی شیعری کلاسیکی ئینگلیزیدایە. ئەم سەردەمە سەرەتای تەقینەوەی بەهرەی شاعیرە، بۆیە هێشتا رەوشتی تایبەتی و جیاکەرەوەی شێوازی بایرۆنی بە شێوەیەکی رووت پێوە دیار نییە. سەردەمی دووەم «١٨٠٩-١٨١٧» کە بایرۆن وەک شاعیرێکی رەسەنی رۆمانتیکی خۆی ئەنوێنێ و ناوبانگی وڵاتەکانی ئەورووپا ئەگرێتەوە. سەردەمی سێهەم «١٨١٨-١٨٢٤» لەم سەردەمەدا، شاعیر سۆزی رۆمانتیکی خۆی تێکەڵ ئەکات بە سەرنجێکی رەخنەگرانە و نیگار کێشانێکی ریالیستانە. سۆزی رۆمانتیکی لە هۆنراوەکانی بایرۆندا گەلێ پەلوپۆی رەنگینی لێ ئەبێتەوە کە لە ژمارەی پێشوودا لە باسکردنی «چایلد هارۆلد»دا بە شێوەیەکی گشتی هێندێ لایەنیمان روونکردەوە. بایرۆن گەلێ هونراوی کەی هەیە کە بەشێکی گەورەی یاداشت نامەیەکی دڵداری و یادگاری سەردەمی لاویی شاعیرە. بەشێ لەم هۆنراوانە برێتییە لە گفت و گۆیێکی گەرم لەگەڵ دۆست و خۆشەویستەکانیدا. ناوەرۆکی بەشێکی بەجێی ئەم بەرهەمانە، بێزاری و خەمگینی و بەرچاو تاریکی شاعیر دەر ئەخا. تاوێک ئاوارەیە، دەمێک بێ کەسە، دەمێ دڵگوشراو و چاو پڕ لە ئەسرینە.

....

لەم بابەتە بایرۆن گەلێک هۆنراوی تری هەیە کە تاوێک تیایا باسی ئەو قژە ئالتوونییە ئەکات کە بە پەنجەکانی یاری پێ کردووە. یا ئەو سنگە نەرم و سپییەی دەستی پێ گەرم کردۆتەوە. یا ئەو لێوانەی بەبێ دەنگی بە هەناسەی خۆشەویستی و حەزو ئارەزوو گوڵبارانیان کردووە.

ئەمە وای لە هەندێ رەخنەگر کردووە، کە وێنەی شاعیر تەنها بەم رەنگانە بکێشن و بازدێکی گەورە بدەن بەسەر لایەنە گەشەکانی کەی بەرهەمەکانیا، بە زۆر و کەم باسی نەکەن، لە کاتێکدا بایرۆن زۆر لەوە بەهرەدارترو مەزنترە کە تەنها لەم چوارچێوەیەدا بخرێتە بەرچاو. بایرۆن شاعیرێکی دڵسۆزی سەردەمەکەیەتی، شارەزاییێکی گەورەی بەسەرهات و کارەساتەکانێتی، مرۆڤایەتی خۆش ئەوێ و ئازادی خوازێکی کوڵ نەدەرە کە نەک هەر بە هۆنراوە، بەڵکوو لەکاتی دەربەدەری و ئاوارەییدا، هاوبەشی بەشێک لەم جووڵانەوانە بووە، چ لە ئیتالیاو چ لە یۆناندا.

لەم ئارەق رشتن و رەنج کێشانەدا، شاعیر گەشترین گوڵی تەمەنی بەخت کردووە، کارەساتەکانی شۆڕشی فەڕەنسای مەزن - کە لە سەرەتایدا پەنای هیوای ئازادی گەلان و قەڵای ئالای سووری شۆڕش و برایەتی و یەکسانی و ئازادی بووە - هاتنی ناپلیۆن و خۆکردنی بە ئیمپراتۆر، لادانی لە دروشمەکانی شۆڕش، تێک شکانی هیوای میللەتانی کە ... ئەمانە هەمووی لە دەروون و دەمارو خوێنی شاعیردا سەردەمێک ژیاون و لەگەڵ تێکشکانیانا هەستیان پێ شێل کردووە و رێی ئازادییان لێ بەستۆتەوە، لەگەڵ ئەمەشدا لەو پەڕی نائومێدیدا، مەسەلەی ئازادی گەلان هەستی مرۆڤایەتی لە بایرۆن جیا نەبۆتەوەو هەرگیز نا ئومێدی وای لێ نەکردووە وەک هێندێ شاعیری تر ببێ بە لایەنگری تەخت و تاجی قەراڵ و قەراڵیچەکانی نوێنەری بەرەی تاریکی و کۆنەپەرستی.

....

لە ساڵی «١٨١٦»دا بایرۆن لەگەڵ شیللی هاورێیدا ئەچێت بۆ سەیری کۆشکی «شێلۆن» لەوێ چیرۆکی لاوێکی شۆڕشگێڕ ئەبیستێ کە «بۆنی ڤادر»ی ناوە. ئەم لاوە بەپێی ئەو چیرۆکە، چوار ساڵ لە ژوورێکی ژێر زەمینی ئەو کۆشکەدا حەپس کراوە بە هۆی بیروباوەڕی ئازادی خوازانەیەوە. ئەم رووداوە بایرۆن ئەجووڵێنێ و بۆ گیانی لاوی خەباتگێڕ، هۆنراوێک رێک ئەخا

که تیا ئەڵێ:...

«بلینسکی» رەخنەگری هەرە گەورەی سەدەی نۆزدەهەم لە رووسیا، دەربارەی ئەو رەخنەگرانەی کە هۆنراوەی بایرۆنیان تەنها بەخەم و هەڵچوون و هەوەسکارییەکی یەک تەنی – فەردی – لێک ئەدەنەوە رایەکی پەسەند دەرئەبڕێت، کاتێک ئەڵێ:

هەر بەوەی لە مێژووی ژیانی هونەرمەندێکەوە ئەوەندە بزانن کە ئەو هونەرمەندە خەمبار بووە، ئەم رەخنەگرانە وا ئەزانن گوایە کلیلی نهێنی خەم و پەژارەی ئەو کەسەیان دۆزیوەتەوە!. هەروا بەم ئاسانیەش ئەتوانرێ بەرگی خەماویی هۆنراوەکانی بایرۆن لێک بدرێتەوە. وەختێکی زۆریشی ناوێ و رەخنەکەش پەسەند ئەکرێت. بەڵام ئەو هۆیانە چین کە گیانێکی وا گەرم و بە بەهرەی شاعیرێکی وەک بایرۆنی وا لێ کردووە لە خەمدا نقوم ببێت؟. شتێکە کە بەلایا ناچن و هەواڵێکی کۆنە. لە کاتێکا ئەمەیە ئەو پرسیارەی کە پێویستە وەرامی بدرێتەوە. بەشێک لەم رەخنەگرانە، ئەمە ئەخەنە پاڵ ئەوەی کە بایرۆن لە دەروونیا نەخۆش بووە، یا مرۆڤێکی دوو دڵ و رارا بووە، یا نەخۆشی «قورحە»ی بووە..هتد. ئەم رەخنەگرانە کە ئەم را ساکارانەی ئەوان، زۆرتر لە ناو ورگیانەوە سەر دەرئەکات، زۆر بێ بایەخترو تەنگە بەر ترن لەوەی رووداوێکی وا مەزنی وەک هۆنراوەکانی بایرۆنی پێ لێک بدرێتەوە. هیچ شاعیرێک لە خۆیەوە نابێت بە شاعیرێکی مەزن، نەبە خەفەتی تەنهایی، نەبە بەهرەی تایبەتی خۆی. شاعیر وەختێ ئەبێ بە شاعیرێکی مەزن کە رەگ و ریشەی خەم و پەژارەی، قووڵ بکشێنە جیهانی کۆمەڵایەتی و مێژووی سەردەمەکەیەوە. هەر لەبەر ئەمەش ئەو شاعیرە ئەبێت بە ئەندام و نوێنەری کۆمەڵ و وەخت و مرۆڤایەتی. کەواتە بۆ ئەوە بەشێوەیەکی راست لە خەم و خەفەتی شاعیرێکی وا گەورە تێ بگەین، ئەبێت یەکەمجار سەیری نهێنییەکانی سەردەمی بکەین کە لە بەرهەمەکانیا دەری بڕیون.

بەڵێ! هۆنراوەکانی بایرۆن سەرچاوەیەکی ئازار و خەمە. لاوانەیە.. بەڵام لاوانەوەیەکی پڕ لە شانازی. زۆرتر بەخشینی تیا دایە وەک لە پاڕانەوە. «پرۆمیثوس»ێکی بەستراوەیە بە لووتکەی قەفقاسەوە. بەسەر بەرزییەوە ئەجەنگێ بەرامبەر هەموو شتێکی نالەبار. لە دەورو پشتی ئێستایداو ئەڕوانێتە پاشەڕۆژ. لەم هەڵچوون و شۆڕشەیدا، پشتی بە خۆی بەستووە، لەم لووتکە گەشەوە ئەڕوانێتە سبەینێ مرۆڤایەتی. لە سنگیا خەم و ئازاری ملیۆنەهای هەڵگرتووە. مرۆڤایەتی خۆش ئەوێ. بەڵام بە چاوی سووکی و

کینەوە سەیری ئەو خەڵکانە ئەکات کە لە ناویانا ئەژی، چونکە لە نێوانیانا تەنهاو زۆر لێ کراوە. بە خەباتی پڕ لە شانازییەوە و بە ئازارو خەفەتی بێ پایانیەوە.

لە ئیتالیا، بایرۆن تووشی خۆشەویستییێکی بە تین بوو لەگەڵ «کۆنتێساتێریێزا»دا کە لە بنەماڵەیەکی دەوڵەمەندو بە ناوبانگ بووە، وە لە ڕێی پێناسینی ئەمەوە توانی هاوبەشییێکی گەرمی جووڵانەوەی ئازادیخوازانەی میللی ئیتالیا بکا.

....».

لەم کتێبەدا نموونەی ئەو پەخشانانە کە لە زمانی بێگانەوە خرابوونە سەر زمانی کوردی، لە ساڵەکانی گۆڤاری گەلاوێژدا خرانە بەر چاو. بەڵام وەکوو لەگەڵ ڕەوڕەوەی ڕۆژدا بیرو باوەڕ پەردەیەکی تری بەسەرا دێت، قەڵەمی کوردی-ش بەهۆی چوونە ناوەوەی ئەو خوێندەوارانەوە کە بەرە بەرە پەیدا ئەبن و سەر ئەبەنە ناو کوناو ڕۆژنەی زمانەکانی ترەوە، ئەویش بەو جۆرە پەردەی دێ بە سەراو زاخاوی خۆی ئەداتەوە؛ ئەوەی بۆ پەیدا ئەبێ کە وەکوو چۆن سەر ئەکێشێتە ناو مێژووی گەلانەوە بەو جۆرەش سەر بەرێتە ناو دەروازەی ئەدەبییاتیانەوە؛ فێری ئەوە ئەبێ کە ئایا ئەدەبییاتی گەلەکانی تر قسە لە چ جۆرە بابەتێکەوە ئەکەن؟ و چۆن ئەچنە ناخی ئەو شتانەوە کە کۆسپن لە ڕێگای بووژاندنەوەی گەلەکەیانا؟. بابەتێکی وەک ناوەرۆکی ئەم پەخشانە گومانی تێدا نییە کە لە پێش شەست، حەفتا ساڵ لەمەو پێشتر نەگەیشتۆتە کوردەواری، چونکە هێشتا فێری ئەو زمانە نەبوو بوون کە لە بابەتی وا بگەن. کردوکۆشی زەمان ئەوەی هێنایە پێشەوە کە، لە، کورد بچێتە وڵاتانی دەرەوە ببینێ و لە جۆری ژیانیان بگاو لەوە بگا کە خاوەن قەڵەمەکانی ئەو وڵاتە لە چ تەقەلایەکدان بۆ قەلاچۆ کردنی ئەو شتانە کە ئازاری گەل ئەدەن. لەمەوە ئەوەی بەبیرا دێت کە ئەو چەشنە ئازارانەش لە وڵاتەکەی ئەویشا هەیە. ئەم هەستە ئەیخاتە سەر ئەوە کە ڕاستەو ڕاست کەم و کووڕی وڵاتەکەی بخاتە بەرچاو، وە یا لە جۆری هەستی ئەو وڵاتە وەیا پەخشانیان بێنێت، بیکا بە پەخشانی زمانەکەی خۆی و بیدا بە هاو خوێنەکانی. دیارە ئەم جۆرە کردەوانە هەنگاوێکە لەم هەنگاوانە کە نەتەوە بە تێکڕایی و نەتەوەوەی کورد بە تایبەتی ئەینێ.

ئەم پەخشانە ژیان و بەسەرهاتی هۆنەرێکی هەڵکەوتوو لە بنەماڵەیەکی بەرزی ئینگلیز ئەگێڕێتەوە کە نزیکەی دوو سەدە لەمەو پێشتر ژیاوە. مەبەست ئەوە نییە کە ئەم

هۆنەرە لەو مـێـژووەدا ژیاوە، چونکە هەر وەخت ژیابێ هەر بۆ نەتەوەکـەی خـۆی ژیاوە، بەڵکوو مەبەست ئەوەیە: کە کابرایەکی وا بە دەسەڵات لە سامانی دنیاییدا چۆن کەوتۆتە سەر ئەوە کە بۆ بێ دەسەڵات و کرێکاران بکڕۆزێتەوە!. تۆ بڵێی ناتەواوی لە شەکەی - کە بە «شـەل»ی هاتۆتە دنیـاوە - بوو بێت بە گرێیـێک لە دڵیـاو ئەو هەسـتـە پێ پەیدا کردبێ!. دیسان ئەمەش هەر مەبەست نییە، بەڵام ئەمە مەبەستە کە لە پێش دوو سەدەدا لە وڵاتێکی سـەرمـایەداریدا هی وا هەبووە لایەنی بێ دەسـەڵاتان بگرێت، کـەچی ئێـمـە نەمانزانیوە شتی وا هەبووە تا کەوتۆتە ئەم دەورەیە ئەو وەختە ئێمە بەمەمان زانی!

کەواتە ئەمە ئەوەمان پیشان ئەدا کە بەربەرەکانێ لە نێوانی دەسەڵاتدارو بێ دەسەڵاتا، سـامـاندارو بێ سـامـانا، لە هەمـوو چەرخـێکاو لە هەمـوو وڵاتێکی پاشکەوتوو و پێشکەوتوودا هەر هەبووە جا با ئێـمـەش نەمـانزانیبێ. ئەمە ناوەرۆکی پەخشـانەکە. روخسـارەکەشی گـوزارشت و وشەی وامـان ئەخاتە بەرچاو کە تا ئەو مێژووە بەو جۆرە رێختە کەمتر کەوتۆتە بەرچاومان، لەگەڵ ئەوەشا وشەو رستە هەمووی کوردی خۆماڵییە، مەگەر هەندێ تاکە تاکە نەبێ. کەوا بوو ئەم پەخشانە بوو بە نموونەیەکی پەخشانی کوردی سەردەمی خۆی لە بابەتێکەوە کە بەسەرهات و بیری پیاوێکی بێگانە بووە.

***

«رەمزی قـەزاز» لە ژمارە «٢»ی سـاڵی «١٩٧٢»ی گۆڤاری «شـمس کردسـتـان - رۆژی کوردسـتـان» لە ژێر ناوی «سەلاحەدین شیاوی شانازییە بۆ کورد» دەقی پەخشـانێک پێک دێنێ و ئەڵێ:

«بەداخـەوە ئەڵێم: زۆر نارەوایە بە صـلاح الدینی ئەیوبی بوترێت ...! رەخنە ئەبێ لە جێی خۆیا بێت. جنێو و ناوو ناتۆرەش هەروەها!.

لە مێژووی هەموو نەتەوەیەکی سەر زەمینا کەڵە پیاو و پێشەوای گەورە و ناودارو لێهـاتوی وا هەڵکەوتووە کە نەتەوەکانیـان لە لاپەڕەکانی مـێژوویاندا شانازییان پێوە کردوون، وە کردەوەو کرداری نەتەوەکەیان کە لە لاپەڕەکانی مێژووی نەتەوەکانی تریشا تۆمار کراوە، ئەزانین بۆ هەموو کردەوەو کارەسات و کردارێک شوێن و کات و زرووف پێویستە، کە بگونجێن لەگەڵ ئەو کردەوەو کردارەداو لەگەڵ مـەبەست و مـەرامـە ئاشکراو نهـێنییـەکانیـان و کردنی ئەو کردەوەو کردارە کە دەکرێت. و هەروەها باری سیاسی ئەو کات و زرووفەو ئەو وڵاتەی کـە ئەو کـردەوانەی تیـا دەنوێنرێت و تیـا روو ئەدات. ئایا ئەو وڵاتەی ئەو پێشەوایە کارگێڕی ئەو کاروبارەی تیا گرتۆتە دەست و سەرکردەیی دەکات

ولاتی خۆبەتی و نیشتمانیەتی؟.

وە ئەو نەتەوەیەی کە ئەو ئێستا پێشەوایەتی ئەکا لە خاکاکەیا سەرکردایەتی ئەکا، بەدڵ لەگەڵ بیرو باوەڕی ئەم پێشەوایە دایە کە خۆی لەو نەتەوەیە نییە و بێگانەیە پێ؟. ئایا ئەو نەتەوەیە قایل دەبێ بەوەی کە ئەو پێشەوا بێگانەیە لەو خاکەدا حوکمڕانیەک پێک بێنێت بە ناوی نەتەوەی خۆیەوە کە زۆر دوورە لەو خاکەوە؟.

ئایا ئەو پێشەوایە کە داگیرکەر نەبووە هێزو سوپایەکی تایبەتی وای هەبووە کە بتوانێ ئەو حوکمڕانیەی دایدەمەزرێنێ لەو ولاتە بێگانەیەدا بە ناوی نەتەوەکەی خۆیەوە بپارێزێت لە فەوتان؟.

بێ گومان نەء! چونکە ئەو پێشەوا بێگانەیە وەک داگیرکەرێک بە لەشکرێکی گەورەوە نەهاتووە ئەو ولاتانە داگیر بکا تا کەس نەتوانێ دەست بێنێتە بەری، بەڵکوو وەک کۆمەڵێکی پەنابەر لە ولاتێکی دوورەوە هاتوون، وە بە هۆی رەوشت و خووی جوان و ئازایی و دلێری و سوارچاکی و خانەدانی خۆیانەوە جێیان بوتەوەو رێزیان لێ گیراوەو گەیشتوونەتە بەرزترین پلەی سەرکردایەتی دەوڵەت، وەک صلاح الدینی ئەیوبی. لە زرووف و کاتی حوکمڕانی صلاح الدین دا زرووف و کاتی نەتەوایەتی و تەقەددومییەتی ئێستا نەبووەو ناویشی نەبووە، برایەتی دینی لە ناوا بوو، وە سیاسەت لەسەر سیاسەتی بە هێزکردنی دینی ئیسلام و پاراستنی دەسووڕایەوە، هەرچێ دەکرا بەناوی ئیسلامییەتەوە دەکرا، جیاوازی نەبوو لە نێوەند صلاح الدین کە کوردێکە و لە نێوەند سەرکردەیەکی تورک و سەرکردەیەکی فارس و یەکێکی عەرەبدا، بزووتنەوە هەمووی بەناوی ئایینەوە بوو. لەو مێژووەدا زەنگی بزووتنەوەی نەتەوایەتی و دیموکراتییەت هێشتا دەنگی نەدابووەوە لە ناوچەکانی رۆژهەلاتی نزیک و لە رۆژهەلاتی ناوەڕاستاو لە ئاسیاشا. صلاح الدین لە کوردستانەوە گەیشتە قاهرە، بەهۆی رەوشت و خووی جوان و دلێری و چالاکی و ئازایی خۆیەوە بوو بەشاه و سوڵتان، هەموو هێزی دیانەکانی ئەوروپای بەزاند، وە ولاتی رۆژهەلاتی ناوەڕاستی رزگار کرد لە دەست هێرشی گەورەی لەشکری «اهلی صلیب، وە شوێنێکی گەورەی بۆ ناوی خۆی تەرخان کرد لە لاپەڕەکانی مێژووی عەرەب و ئیسلامدا کە بە شانازییەوە ئەم کردەوە جوانەی بۆ تۆمار کرا کە قارەمانێکی کوردە.

لەبەر ئەوە نابێ ئەمڕۆ لەم چەرخەدا کە ئێمە تیا دەژین کە چەرخی رزگاری نەتەوە دواکەوتووەکانە، وە چەرخی ئەتۆم و چوونی ئاسمان و مانگی

دروستکراوو چوونه ناو مانگه، نابێ ئێمه بەم پارسەنگانەی ئەمڕۆی خۆمان و زرووفمان، کات و زرووفی صلاح الدین لە تەرازوویەکا پارسەنگ بکرێن و بەراورد بکەین، ئەبێ بە تەرازوو سەنگی ئەو زرووف و کاتەی ئەوی تیا بووە پارسەنگ بکرێن و لەگەڵ ئێستاماندا بەراوردی کەین. نابێ رەخنە لە صلاح الدینی ئەیوبی بگرین، چونکە رەخنەکەمان نارەوا ئەبێ لای پیاوی راست و تێ گەیشتوو.

زەنگی نەتەوایەتی و دیموکراتی لە سالی «١٩٠٨» زاینیدا لە کاتی بلاوکردنەوەی دەستوورا لە ئەستەموول حوکومەتی عوسمانی ئەم زەنگە لێ درا و زرنگەی بە هەموو ناوچەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست و رۆژهەلاتی نزیکا بلاوبووەوە و ئەفسەرە لاوەکانی تورک کەوتنە بلاو کردنەوەی جیاوازی تورک و رەگەزەکانی تر، ئەوانەی کە رەگەزیان تورک نەبوو تەنگیان پێ هەلچنرا هەموو کەوتنە خۆیان و هەر یەکە لە لایەکەوە کەوتە خۆی.

نەعرەی نەتەوایەتی لە کاتی حوکمی صلاح الدین دا هەر ناوی نەبووەو هەستیشی پێ نەکراوە. لەبەر ئەوە نابێ ئێمە سەرزەنشتی صلاح الدین بکەین و بلێین کە هیچی بۆ کورد نەکردووە، ئیتر بۆچی شانازی پێوە بکەین؟!. صلاح الدین لە ولاتێکی بێگانەدا وەک میسر، لەناو مللەتێکی تێکەلاو لە عەرەب و تورک و فرس و نەتەوەی ترا بووە سولتان، زرووف و سیاسەتی ئەو وەختە رێی نەئەدا کە حکومەتێکی کوردی دروست بکاو لە رێیی ئیسلامییەت لابدا، چونکە لەو کاتەدا تەنیا بەناوی ئیسلامەوە حوکمڕانی دەکرا، وە بەناوی نەتەوەکانی ترەوە نەبوو. لەبەر ئەوە ئەو هێرشەی کە ئێستا لەلایەن هەندێ لە لاوە خوێندەوارەکانمانەوە دەکرێتە سەر صلاح الدینی ئەیوبی ، لام وایە زۆر نارەوایەو لە جێی خۆیدا نییەو لە رووی خوێندەواری و رۆشنبیرییەوە نییە، ئەگینا قارەمانێکی وەک صلاح الدینی ئەیوبی ئەبێ شانازی پێوە بکرێت، چونکە لە هەر مێژوویەک لە مێژووی نەتەوەکانی جیهاندا ناوی ببرێت، بەناوی قارەمانێکی کوردەوە ناو دەبرێت: کە رۆلەیەکی کوردی وەک صلاح الدین لە کوردستانەوە گەیشتۆتە میسر، لەوێ لەبەر خۆشەویستی و ئازایی و چالاکی ببێ بە سولتان، وە هەلسێ بەو کردەوە گەورەیە کە مێژوو شانازی پێوە دەکا. جا پیاوێکی وا، رۆلەیەکی وا قارەمان ئەبێ شانازی پێوە بکرێت، یان پێی بوترێت ... وجنێوی پێ بدرێت؟!.. ئەمە رەوایە توخوا کاکە!!.»..

منالێک کە ئێستە دێتە دنیاوە لەگەڵ پیاوێکی هەشتا سالیدا ئەقلەکەیان بە ئەندازەی یەکە، چونکە هەردووکیان وەکوو یەک ئەو هێزی ژیریی و هێزی ناتقییەتەیان

تێدا هەیە، ئەوەندە هەیە پیاوە هەشتا ساڵییەکە، کەشت زۆرتر ئەزانیٚ لەبەر ئەوەیە کە تاقی کردنەوەی زۆرتر بووەو تاقی کردنەوەکە کردوویە بەو پیاوە. مناڵەکە هیچی نەدیوە، ئەویش کە گەورە بوو وەکوو ئەوی لیٚ دیٚت.

پیاو لە سەردەمی گەنجی و لە دەمەدەمی هەراشیدا بەلایەوە وایە کەشت هەر ئەوەیە لەبەر چاویە و هەر سەیری ئەو بەرچاوە ئەکا، ناچێتە ناخی شتەکەوە تا دیوی ناوەوەشی ببینیٚ، چی ببیستبیٚ و چی ببینیٚ بەلایەوە هەر ئەوەیە. کە تاقیکردنەوەی دی و دێوجامەی رۆژگاری چاوپیٚ کەوت ئەو وەختە خەبەری ئەبێتەوە!.

وەکوو لەگەلیٚ شوێنی ئەم کتێبەدا وتراوە: قسەو باسێک کە لە ناوا هەبوو ئەو قسەوباسە ئەبیٚ بە بابەتی نووسینی نووسەرێک. لە سەردەمی خاوەنی پەخشانی «سەلاحەدین شیاوی شانازییە بۆ کورد» وا دیارە ئەو قسەیە لەناو دەستەیەکی تایبەتیدا هەبووە - کە هەندیٚ گەنجە خوێندەوارەکان بوون - کە صلاح الدین هیچی بۆ کورد نەکردووە و هیچ نەبووە!. خاوەنی پەخشان بە دەمیانا چووەتەوەو دەنگی خۆی داوەتەوە بە روویانا. بیٚ گومانم ئەو گەنجانەی ئەو سەردەمەو خاوەنی ئەو جۆرە قسانەی ئەو وەختە، ئەگەر دەقی خاوەن پەخشانیشیان نەدیبیٚ، تاقیکردنەوە ئێستە هێناونیە سەر ئەو باوەڕە کە صلاح الدین ئەو صلاح الدینە نییە کە ئەوان بەو جۆرەی لێی تیٚ گەیشتبوون.

یوسف صلاح الدینی ئەییوبی «١١٣٧-١١٩٣»م.

حوکومەتە ئیسلامیەکانی ئەو سەردەمە لە بارێکا بوون کە ئەورووپا بەناوی دینەوە کەوتبووە سەر ئەو نیازە کە ئەم حوکومەتانە نەیەڵیٚ و وڵاتی ئیسلام داگیرکا، بە هەموویانەوە «جەنگی خاج»یان دروست کرد، بەم ناوەوە عێلجارێک لە ئیسلام کرا. لە رۆژێکی وا نازگا صلاح الدینی ئەییوبی هەڵکەوت، جەنگی خاجی هەپروون بە هەپروون کرد، قودسی داگیرکرد، بوو بە خاوەنی رۆژی «حطین»، لە «نوبە»وە تا ئەرمەن، تا وڵاتی جزیرەو موسڵ، تا تەبەرییەو عەکاو یافاو بێروت کەوتە ژێر دەستی، سەری بە سیٚ پادشای ئەڵەمانیاو فەرەنسەو ئنگلیز - فەردریک، فیلیب و رتشارد- دانەواند، وڵاتی میسری دامرکاندەوە، جامعی ئەزهەر هەرچەندە پێشتر بناغەی دانرابوو، کردی بەو ئەزهەرە کە زیاترە لە هەزار ساڵ دەنگی عیلمی لە رۆژهەڵات و رۆژاوادا دەنگ ئەداتەوە. صلاح الدین لەو رۆژانەدا ئەمانەی کرد و بوو بە قارەمانێکی زۆر گەورە لە مێژووی ئیسلام و کورددا. لەو رۆژەوە صلاح الدین ناوی کوردی لە مەیدانی سەربازیدا لە خۆرنشین و خۆرئاوادا بڵاو کردەوە. لە دوای صلاح الدین چ سەرکەوتنێک کە شایان بیٚ بۆ

ئیسلام پەیدا بوو؟. من گومانم نییە، تۆیش گومانت نەبێ ئەو کەسانەی کە بوونە هۆی بریندار کردنی دڵی خاوەنی پەخشانی «سەلاحەدین شیاوی شانازییە بۆ کورد»و ئەو پەخشانەیان پێی دروست کرد، ئەگەر لە رۆژو سەردەمی صلاح الدین دا بوونایە لە ئیسلامەتی بەولاوە داوای هیچی تریان نەئەکرد!.

ئەو ریسە کە ئەورووپای ئەو سەردەمە نایەوەو صلاح الدین هەڵیوەشاندەوەو کردیەوە بە خوری، ئەو ریسە ئێستە سەری هەڵدایەوە. ئەو وەختە جەنگی خاچ بوو، ئەورووپا بۆی دەرکەوت تا ئیسلام، ئیسلام و یەک بیرو باوەڕو یەک پارچە بێ ئەوان ناتوانن بە سەریا زاڵ بن. لە دوای صلاح الدینی ئەییوبی تەون ئەنێتەوە!. صلاح الدین نەما، وەرە چاوت لە ئێستە بێ؛ وڵاتانی ئیسلامیان چۆن پارچە پارچە کرد، لە وڵاتی عەرەبیدا میسر جیاکرایەوە، نەزەعاتە درۆزنەی مەزهەبی وەکوو مەجووس و شتەیان زیندو کردەوە، فارس و عەرەبیان هێنایە ناوەوە بە جۆرێ کە شیر لە یەک بسوون، عورووبەیەکی زۆر بێ تامیان دروست کرد، ئەوەی کە ماوەی زیاتر لە هەشت سەدەیە لە مێشکیانا بوو، ئیمرۆ هەموویان جێ بەجێ کرد!.

بڕوات ببێ ئەگەر صلاح الدین لەم رۆژەدا ببوایە و عالەمی ئیسلامی و عەرەبی وا بەرچاو بکەوتایە، قارەمانییەکەی ئەو لەوانە بوو لە ناو ئەم گێژاوی تێکچوونەدا بە چوار رۆژ ئاڵای کوردی بۆ هەڵئەکردی. کەواتە منیش لەگەڵ خاوەن پەخشانا ئەو تکایەم هەیە کە ئەبێ پیاو بەپێی زەمان بناسرێ بۆ ئەوە حوکمی ناهەقی بەسەرا نەدرێ!.

***

«ئیبراهیم ئەحمەد» لە کتێبەکەیا: «ژانی گەل» کە لە ساڵی «١٩٧٢»دا مۆری چاپی کرا، نموونە پەخشانێکی کوردی ئەخاتە بەر دەست و ئەڵێ:

(..

جوامێر بە پەلە لە ماڵ هاتە دەرێ، خۆی کرد بە ماڵی مامە رەشەدا کە هەروا دیوارێکیان بەین بوو. نە پیاوە، نەکچەکەی لە ماڵ نەبوون. بە تەنیا ژنی خاوەن ماڵ لەوێ بوو، تکای لێ کرد کە بچێتە لای کاڵێی ژنی کەوا ژان ئەیگرێ تاکوو مامانی بۆ دێنێ چاوی لێوە بێ. ژنە بە روویەکی خۆشەوە دڵنیای کرد لە چوون و ئاگاداریی کاڵێ کردنی.

ئەویش بە لۆقە کۆڵانە تەنگەبەرەکەی خۆیانی بری. لە دڵیا پەژارەو خۆشی پێکەوە قوڵپیان ئەدا.. ئەویان بۆ ژان و ئازاری کاڵێ، ئەمیشیان بۆ ئەو

منالەی کە ئەیانبێ. بێ گومان مەسرەفێکی باشیشم ئەبێ بە تووشەوە!.

بە تایبەتی خۆ ئەگەر کوڕ بێ ئەبێ ئاهەنگی بۆ بکا.. وای کە خۆ رزگارکردن لە دەست بیرو باوەڕی کۆن گرانە! هەر ئێستا ئەم گاڵتەی بە ئەقڵی کاڵێ ئەکرد کە کوڕی پێ خۆشترە لە کچ، کەچی وا خۆشی بیر لەوە ئەکاتەوە کە ئەگەر کوڕبێ ئاهەنگی بۆ ئەکا! رەنگە ژن ئەوەندە گلەیی لێ نەکرێ کە حەز بە کوڕ زیاتر بکا لە کچ، چونکە خۆی چێشتوویەتی، ئەزانێ ئافرەت، بە تایبەتی لای ئێمە، چەند بە شخوراوو زۆر لێکراو و چەوسێنراوەن. بۆیە هەستێکی ئاساییە کە پێی خۆش نەبێ کزەی جەرگەکەی لە بەشە زۆر لێکراوە چەوسێنراوەکەی مرۆڤایەتی بێ. بەڵام ئەمێ پیاوی خوێندەواری تێ گەیشتوو، بۆچی؟ سەرێکی باداو لەبەر خۆیەوە وتی:

کەرانەی ئەم رەئیبە بێ جێیەم شەرت بێ ئەگەر کچم ببێ ئاهەنگێکی لە هی کوڕان خۆشتری بۆ بکەم! لە پڕ هەناسەیەکی هەڵکێشاو چاوێکی، بۆ یەکەمجار، بە دەوروبەری خۆیا گێڕا. سەری سوڕما لە چۆڵی شەقامەکە، ئەو شەقامەی ئێوارانی تر خەڵک رێچکەیان تیا ئەبەست. سەیرتر لە هەمووش ئەوە بوو کە ئەو خەڵکەی تاکەو تەراش تێ ئەپەڕین، لەباتی ئەوەی بەرەو ماڵ بێنەوە هەموو بە گورگە لۆقە روەو بەر دەرکی سەرا ئەڕۆیشتن، بە چەشنێ کە ئەم لەگەڵ خێرا رۆیین و پەلە کردنیشیا پێیان نەئەگەیشت. یەکێک دەرکەوت بەرەو ژوور ئەکشا. هەر لە دوورەوە بەسەرە رووتاوەو کورتە بنەیی و قەڵەوییەکەیا ناسییەوە. خوا چاکی کات تۆفێقە خڕەی جاسووس بەم تەنگی بانگی شێوانە بۆ کوێ ئەیکوتێ؟ ئاخۆ وەکوو سەگی راو دووی چ نێچیرێکیان خستووە؟ بەڵام کەس دیار نییە تا نێچیر بێ بێ گومان ئەچێ بۆ ئەوەی بە دیار ماڵێکەوە راوەستێ تا نیوەشەو ژەندرمە ئەدەن بە سەریانا. دەی چییەتی بە سەریەوە!! سەری بە گۆڕی بابی خۆی و ئاغاشی. ئەوە چییەتی رێگاکەی هەر لەبەر ناچێ.

– ئێوارەت باش کاک جوامێر. زووکە رەنگە پیا نەگەی!

– بەچیا نەگەم؟

تۆفێقە خڕە بە زەردەخەنەیەکی ناشیرین دانە خوارو خێچ و بە جگەرە زەرد هەڵگەڕاوەکانی پیشان داو بە دەنگێکی بەرز وتی:

– بە پلاو خواردنا گیانەکەم!

زۆر پێی گران بوو ئەم ئێسک قورسە پیسەی هاتە رێ. وەکوو شتی بە

نیشـانەیەکی باش لێک نەدایەوە. بەدبینییەکی سەیر دایگرت! دەنگە دەنگ و گرمە گرم ئەهات لە لای سەراوە. نەختێکی تر پێی هەڵگرت، گرمەی بڕی و بروخێ هەزاران دەنگی، وەک هەرەسی کـێـوان ئەهاتە گـوێ. بەراسـتـی ئەم ژانگرتنەی کاڵێ دەبەنگی کردووە! چۆن بیری نەمابوو کەوا ئەم ئێوارەیە لەبەر دەرکی سەرا یەکێ لەو کۆبوونەوەو خۆپیشـاندانانە هەیە کە لە ژێر سەرکردەی «پارتی رزگـاری»دا لە چەند مـانگی دوایی دا رێک ئەخـران؟! بۆ گـەیشـتـنە ماڵی مامـانەکە نزیکترین رێگا شەقامێک بوو کە بە بەر دەرکی سەرادا تێ ئەپەڕی. بەڵام تا نزیکتـر ئەبووەوە لەو شـەقـامـە، پەنگاوی خـەڵک لەسـەری کۆڵانەکانا باشتر تێی ئەگەیاند کە لە وزەی کەسا نییە بتوانێ دڕ بەو حەشامە بدات و بە زوویی و ئاسانی بگاتە ئەو شـوێنەی ئەم بۆی ئەچێت. ئیسـتـێکی کردو چاوێکی بە شەپوولی خەڵکەکەی بەردەمیا گێرا. دیی لەو مەیدانە زلەدا خـەڵکی وەک نەمـام چەقـیـون، هەر ئەوەندەش ئەجـوولێنەوە کـە نەمـام بە بای شەمـاڵ ئەشنێـتەوە. بە هارە هاڕی چەپڵە لێدانی خـەڵکەکەدا بۆی دەرکەوت کـەوا یەکێک قـسـەیـان بۆ ئەکات بێ ئەوەی بزانێ چی ئەڵێت. لەگەڵ ئەوەشـا ئەوەندە بە تەنگەوە نەبوو کە گوێی بۆ هەڵخات. زۆری پەلە بوو.

هەتا ئەهات پاڵەپەستۆی خەڵکی لە دەوری پتر ئەبوو، نەختێکی کەی پێ ناچێ ئەویش ئەبێ بە نەمـامێ وەکـوو ئەوانیتـر.. بەڵام نەء. نابێ ئەم وای لێ بێ! کاڵێ بەدەم ژانەوە ئەتلێتەوە چاوەڕوانی گەڕانەوەی ئەمە، ئای چەند سەیر ئەبێ تا ئەمـان ئەگـەڕێنەوە کـوڕێکی جـوانکەلەی بوو بێ! چییـە؟ هیـچ سـەیر نییە! زۆر ژنی کۆچەر هەر بە رێوە منالّیـان ئەبێ! هەر چێ چۆنێ بێ ئەم بچێ بە دووی مامانەکەدا و بەزوویی بگەڕێتەوە ماڵێ.

پاشـەو پاش گـەڕایەوە هەرچێ چۆنێ بوو بە هەزار حـاڵ توانیی سـەد هەنگاوێک بێتە دواوە و خۆی بگەیەنێتـە تەنکاو. شادی و هیـواو بێ ئارامی وەک پەلکەزێڕینە لە ئاسمـانی دڵیا دیاریان ئەدا، بەڵام چاوترووکانێک زیاتر پێـوەی نەمـایەوە.. بەر لەوەی چەند هەنگاوێ بە سـەربەستی هەڵبنێ شریخ و هۆڕی شەست تیر هەموو گیانی هێنایە لەرزین، نەک هەر لە ترسا، زۆرتری لە شپرەیی و ناچاریدا. جەستەی کاڵێی هاتەوە بەرچاو چۆن لە ژوورەکەدا گەوز ئەدات، گـرنگی فرمـانەکەی و تاریکیی ئەنجامی دواکەوتنی، سەدان ئەوەندە لەلا زلترو ئاشکراتر بوو. بە هەموو هێزی خۆی کەوتە راکردن بەرەو سەری ئەو کۆڵانەی کە ئەیتـوانی بە چەند دەقێقەیەک لێوەی پێچ بکاتەوە بۆ هاتنەوە سەر ئەو شەقامەی ئەچێ بۆ ماڵی مامـانەکە، لەوانەیە ئەویش جمەی بێ! باشە بۆ

نەچێ بە دووی مامانێکی ترا بەڵام کێ ئەناسێ؟ کەی ئێستا کاتی بە شوێن خەڵکا گەڕانە، ئەگەر ناچاری نەبێ؟ دوور نییە بەم ئاخۆران و بخۆرانە باجی پیرۆزیش لەگەڵی نەیەت، کەوا ناسیاوی چەند ساڵەی بنەماڵەی خەزوورانی بووە، بەرلەوە رۆژگار دەربەدەریان کا. بێ گومان هیچ مامانێکی نەناسیاو هەر دەرگاشی بۆ ناقلێشێنێتەوە لەم رۆژەدا.

دەستڕێژی تازەی شەستیرو تفەنگ زنجیرەی بیر کردنەوەیان پساند. ئەوەندەی نەخایاند هەستی بە ترپەی پێیەکی زۆر کرد لە دوایەوە دێ، کە ئاوڕی دایەوە دیی بەشێ لە جەماوەری بڵاوە پێ کراوی کۆبوونەوەکە بە دوویا رائەکەن، چەند هەنگاوێکیان نەماوە بیگەنێ و لێشی تێ پەڕ بن و ئەم تاقە رێگایەشی لێ بگیرێ. چاوی بریە ئەرزەکەو هەموو گوڕو هێزی لاوێتی دایە لاقی، بەڵام هەستی ئەکرد خەڵکەکە هەر لێی نزیک ئەبوونەوە. ئەوەندە ترسی لێ نیشتبوو بە چەشنێ رای ئەکرد ئەتوت خەڵکەکە بۆ گرتن یا بۆ کوشتنی ئەو دووی کەوتوون. بەڵام هەر بێ هوودە بوو، بە تیلایی چاو سەیری ئەکرد، دیی وا هەندێک گەیشتنە سەری و خەریکن لێشی تێ پەڕێن. لە پڕ شریخەی شەستیرێکی نزیک سڵەماندیەوە، پیاوێکیش دەم بە هاوارەوە لە تەنیشتیەوە کەوتە زەوی، نەختێر زامار لە یەک و دوو تێ پەڕی کرد، سەری بەرزکردەوە بۆ ئەو شوێنە بگەڕێ کە شەستیرەکەی لێ دامەزرێنرا بوو، روانی لە پەنجەرەیەکی ژێرخانی کتێبخانەیەکی گشتیدا، کەوا بە چەقی کۆڵانەکەدا ئەیڕوانی سەری ژەندرمەیەک دیارە، بێ ترس لوولەی شەستیرەکەی بەردەمی بە خەڵکا ئەگێڕێ و جاروبار گوللە پژێنێکی شەقامەکە ئەکا، سا کێ بەرکەوت خۆی و بەختی! ژنێک لەولای ئەمەوە پەلی منالێکی رائەکێشا زریکانی و کەوتە زەوی. شەستیرەکە کپ بوو، کابرای ژەندرمە سەریشی بە سەربا شۆڕ کردبووەوە کەچی نەیئەتەقاند! تۆ بڵێی کوشتنی ژنە بێ تاوانەکەو هاواری منالەکە شڵەژاندبێتی؟ یا مشتومڕ لە نێوانی ویژدان و پەنجەیا دەستی پێ کرد بوو، وا دوو دڵ دەر ئەکەوت!.. وای کە نزیکە لێوەی ئێستە دەمانچەیەکی پێ بوایە کاسەی سەری هەڵئەگرت، نەیزانی ئەم دوژمنایەتییە توندو رقە زۆرە کوتوپڕەی لەبەر ئەو زۆرداریییە بێ ئەندازەو ئاشکرایە بوو کە ئەیبینی، یا بۆ خۆ رزگارکردن بوو لەو مەترسییەی کە هەڕەشەی لە ژیانی خۆی و ئەنجامی فرمانەکەی ئەکرد!

هەر چۆنی بێ کاتی لێکۆڵینەوە نەبوو. هەلی لە دەست تەقە راگرتنی ژەندرمەکە قۆستەوە بە دوو قەڵەمبازی کارئاسکانە خۆی گەیاندە پاڵ ئەو

دیوارەی شەستیری کابرا نەیئەگرتەوە، بەڵام هێشتا ئەم نەیپەرژابووە سەر ئەوەش کە تەنانەت بە خۆشیی رزگار بوون شاد ببێ، دیی ژەندرمەیەکی تر لە پەنا کۆمەڵی گونیە لمەکە لە سەربانی مزگەوتی بەرامبەر بە کتێبخانەکە ریز کرا بوو ملەقوتێ بۆ ئەکات، هەروا نزیکەی بیست هەنگاوێ بە بەریەوەیە، حەپەسا نەیزانی چی بکا. ئەچووەوە ئەو بەری شەقامەکە ئەکەوتە بەر نیشانی ژەندرمەی پەنجەرەی کتێبخانەکە، پاشەوپاش ئەگەڕایەوە لێشاوی خەڵکەکە وا پەنگی خواردبووەوە ماوەی گەڕانەوەی نەما بوو، بە ترسەوە سەرێکی هەڵبڕی بۆ سەربانەکەی بەرامبەری. دی کابرای ژەندرمە لوولەی تفەنگی ئاراستەی ئەم کردووە! هەموو لەشی بوو بە چاو و ئەویشی بڕیە تفەنگەکەی کابرا کە مەرگ لە کونی لوولەکەیەوە سەرەتاتکێی لێ ئەکرد، نەیئەزانی چی بکا. دانیشێ؟ رابکا؟ نەء ماوەی هیچ نەما.. هەر هیچ.. هەر ئەوەندەی پێ کرا دەستێکی بەرەو لوولەی تفەنگەکە بەرز کردەوە وەکوو ئەوەی بیەوێ لە خۆی لابدا. یاترس ئەوەندەی لێ نزیک کردبووەوە لای وابێ دەستی ئەیگاتێ، یاهەر لە شڵەژان و شپرزەییدا بێ هۆش وای کرد. تەقەیە هاتە گوێی کپ بووی، هەستی گەرماییەکی کرد لە ئەشکنجیا، لاقی قورس بوو قورس بوو.. ئەوەندە قورس بوو هەرچێ گوڕ هەیە دایە خۆی بۆی نەجوولا. دنیای دەوروپشتی دیارو نادیار، لەناو تەم و مژێکا وەک لوولەی تفەنگێکی یەگجار گەورە هاتە پێش چاوی، کە هەتا ئەهات، بەخێرایی برووسکە پچووک ئەبووەوە، کە ئەو نەما ئەمیش بەتەواوی لە هۆش خۆی چوو. تەنیا شتێ کە بە مێشکیا تێ پەڕی، شێوەی کاڵێ و تاقە داخێ لە دڵی دەرنەچوو تاسەی پێ گەیشتنەوەی بوو ....».

بۆیە بیروباوەڕی هەندێ لە زانایان لەسەر ئەوەیە کە مرۆڤەکەی ئەمرۆ کوتومت ئەوەی دوێنێ نییە، چونکە لە دوێنێ وە تا ئەمرۆ چرکەی زەمان زۆر شتی وا دێنێتە پێشەوە کە ئەمرۆ هەیەو دوێنێ نەبووە، وەیا سبەینێ ئەبێ و ئیمرۆ نییە! ئەوشتانە کە ئەبن و دێنە ناوەوە، بیرو باوەڕ خۆی لەوانە هەڵئەسوێ و ئەمجا بە زمان و بە قەڵەم گوزارشتیان لێ ئەداتەوە.

ئەگەر تەماشای مێژووی پەخشان بکەین ئەبینین هی هەر سەردەمێک و هی هەر کەسێک جیایە لە هی سەردەمەکەی پێشوو کەسەکەی پێشوو. ئەم جیاوازییە لەبەر ئەوەیە کە رۆژەکە گۆڕاوە، کە ئەمە هەبوو بە سروشت ئەبێ گوزارشتەکەش گۆڕانی بەسەرا بێت. سەردەمەکانی پێشوو گوزارشت لە شت ئەدرایەوە، بەڵام مەرج نەبوو ئەو شتە پەیوەندی بە

زوربەی خەڵکەوە هەبێ، ئەمە مەرج نەبوو چونکە وەکوو وترا ئەو باوەڕەی کە پاش ئەو ڕۆژە داهات، ئەو باوەڕە ئەو ڕۆژە لە ئارادا نەبوو، بەڵکوو تەنها هەر ئەوە هەبوو کە بەلای دەستەیەکی تایبەتیدا بڕوا. ئاوی حەوز شڵەقایەوە، لەرینەوە کەوتە ناو هەموو ئاوەکە. ئیمڕۆ وایە، ئایا سبەینێ چۆن ئەبێ؟! ئەوە کارەساتی سبەینێ پیشانی ئەدا.

ناوەرۆکی پەخشانی کتێبی «ژانی گەل» گەلاڵەکەی لە پێش ساڵانی «١٩٧٠»دا بووە، ئەوەندە هەیە وەکوو «سەمەنی»یەکی بە لەزەت لە زستانا ئەکرێ و لە بەهارا ئەخورێ، ئەمیش وا بووە. خاوەنی ئەم پەخشانە لە زانا نایاب و قەڵەم بە دەستەکانی گۆڤاری گەلاوێژ بووە. نموونە پەخشانەکەی ئەم بۆیە لێرەدا هاتۆتەوە یەکەم چونکە بەری چاپی نووسینەکەی لە ساڵی «١٩٧٢»دا بووە، دووەم بۆ ئەوە هەم بیرەکەو هەم قەڵەمەکە لەو ڕۆژەدا ئەوە پیشان بدا کە هاڵهاتنی ئەم بیرو باوەڕە هەڵهاتنی تەنیا ئەو ڕۆژە نییە، بەڵکوو وەکوو کەرەستەی شووشەواتی رووسیای پێشوو بە چواردە ساڵ پوختە ئەبوو، وە ئەبوو بە «ئامان»و ئەکەوتە بەردەستی خەڵکی. ئەمیش ئەوە پیشان بدا: کە ئەمە هەویری شانزە ساڵە و لە ساڵی «١٩٧٢»دا هەڵاتووە!.

تێکڕای ناوەرۆکی ئەم پەخشانە لە چەوسانەوەی دەستەیەکی زۆر زۆری نەتەوەی کوردەوە ئەدوێ بە دەست دەستەیەکی تایبەتییەوە یەکێکە لە چیرۆکە درێژەکان کە ئاشنایەتی بە رەمەکی خەڵکەوە هەبێت. جم و جووڵی زەمان کردوویەتە کارێ کە بیری خاوەن پەخشان لەگەڵ ئەو جم و جووڵەدا بچێ بەرێوە.

تەنگوچەڵەمەی کۆمەڵایەتی بە درێژایی زەمان هەر هەبووە، بەڵام گرانییەکە لەوەدا بووە کە چۆن هەستی پێ بکرێ؟ وە ئەگەر پێشی کرا چۆن دەر ببڕرێ! کە دەربڕا چۆن پەیوەند بکرێ؟! ئەمانە لام وایە ورد بوونەوەیان ئەوێ بۆیە بە بەرهەم هێنانی ئەمانە ئەبێ ئەو کەسە بیرێکی تیژی هەبێ و سەیری ئەم لاو ئەولای خۆی بکاو بزانێ گەلان چی ئەکەن لە ژیانیانا و چۆن هەنگاوی ورد و زل ئەنێن؟ ئەمجا ئەو کەسە بەراوردی نەتەوەکەی خۆیو نەتەوەکانی تر بکا بزانێ ئایا نەتەوەکەی ئەمیش ئەو ئاڵۆزبەی تێدا هەیە؟ کە هەبوو بوێری دەربیرێ، وە ئەبێ بزانێ چۆن دەری ئەبڕی؟ ئەبێ بە جۆرێک بێ کە لەگەڵ خوردەی وڵاتەکەی خۆیا رێ کەوێ.

ئەم شتانە هەموو لەم پەخشانەداو لە خاوەنی ئەم پەخشانەدا بە دیی ئەکرێن. کە سەیری روخسارەکەش ئەکرێ هەموو ئەو وشەو رستانەن کە بەسەر زاری رەمەکی مەردمەکەوەن و هیچی لەگەڵ زمانی خوێندەوارێکا موتوربە نەکراون؛ رەوانە وەکوو ئاوی

ڕەوان، دەوانە وەکوو بای بەری بەیان، کارەسات دەر ئەبڕێ بەبێ خشپە، هەندێ جار بەبێ کسپەو هەندێ جار لەژێر پەردەی چرپەدا بە کسپە!. جا ئەم پەخشانە بە ناوەرۆک و روخساریەوە نموونەیەکە بۆ ئەو رۆژانە، بۆ ئەوە مێژوو لە پاشا ئاوڕی لێ بداتەوە.

***

«دکتور ئەورەحمانی حاجی مارف» لە ژمارە «٦»ی گۆڤاری «پەروەردەو زانست»، ساڵی «١٩٧٣» لە ژێر ناوی «بنچینەی دانانی فەرهەنگێکی کوردی- عەرەبی بۆ قوتابخانە»دا، لەم بارەوە پەخشانێک دێنێتە ناوەو ئەڵێ:

«...

هەڵبژاردنی وشە!

لە سەرەتای نووسینی هەموو فەرهەنگێکدا کێشەی هەڵبژاردنی وشە دێتە پێشەوە. بنچینەی هەڵبژاردنی وشە پەیوەندە بە جۆرو بابەت و مەبەستی فەرهەنگەوە. تاکو ئێستا کێشەی هەڵبژاردنی وشە بۆ فەرهەنگ لە هیچ وڵاتێکی جیهاندا شێوازێکی زانستی تەواوی وەرنەگرتووەو هەندێ رووی ئەم مەسەلەیە هەر بە ئاڵۆزی ماوەتەوەو هەر وەک زانای گەورەو فەرهەنگ نووسی ناسراوو بەناوبانگی رووس ئەکادیمی ل.ف. شێربا دەڵێ: «کێشەی هەڵبژاردنی وشە بۆ فەرهەنگ یەکێکە لە کێشە هەرە زەحمەتەکانی فەرهەنگ نووسین» بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پێویستە ئەوە لە بیر نەکەین کە لە تیۆری فەرهەنگ نووسیدا هەنگاوی گەورە نراوەو گەلێک کاری ئاڵۆز خاو کراوەتەوەو رێڕەوێکی وەها دانراوە کە فەرهەنگ نووسەکان پەیڕەوی بکەن و لەو رێگەیەوە لە گەلێک کۆسپ رزگاریان ببێت. هەروەها دانانی ژمارەیەکی زۆر لە فەرهەنگ، واتە لە ئەنجامی هەوڵ و کۆشش و زانین و تەجروبەی فەرهەنگ نووسەکاندا سەر مەشقێ هاتۆتە کایەوە. هەرچەندە مەسەلەی هەڵبژاردنی وشە کارێکی زەحمەتە، بەڵام ئەو رێڕەوە تیۆری و پراکتیکەی کە تا ئەمرۆ هاتۆتە کایەوە ئەم کارەمان بۆ ئاسان دەکات.

وەک ئاشکرایە مەبەستی زانستیی دانانی فەرهەنگێکی کوردی – عەرەبی بۆ قوتابخانە بریتییە لە یارمەتیدانی قوتابیانی کورد بۆ تێگەیشتنی دەرسەکانیان. بێ گومان فەرهەنگێکی وەها بەر لە هەموو شتێک دەبی گرنگی بە بەجێ هێنانی پێویستی قوتابیان بدات لە تێگەشتنی گشت دەرسەکانیاندا بە تێکرایی، کە بەسەر ئەدەبی و عیلمیدا دابەش دەبن. هەرچی وشەو زاراوەی دەرسە ئەدەبییەکانن تا رادەیەک لە زمانی کوردیدا کێشەیان خاو کراوەتەوەو

ســــەرچاوە زۆرە بۆ تۆمـــارکـــردن و لێکۆڵینەوەیان (وەک: زوربەی ئەو فەرهەنگانەی لە پێشەکیدا ناومان بردن، ئەو هەموو چاپەمەنیە کوردییانەی لە بارەی ئەدەب و زمان و مێژوو ... وە نووسراون، سامانی فولکلۆری کوردی ... ...). لەبەر ئەوە لەدانانی فـەرهەنگەکـەدا بەنیـسـبـەت ئەو جـۆرە وشـەو زاراوانەوە گـیـروگـرفـتی گـەورە نایەتەرێ. بەڵام ئەوەی پەیوەندی هەبێت بە زاراوەی دەرسە عـیلمیـیـەکانەوە تا بڵێی کارێکی وردو زەحمەتە، چونکە لەم رووەوە هێشـتـا کەم و کورتی و جیـاوازی باوەڕ ... زۆرە. لەگەڵ ئەوەشدا نابێ ئەوە لەبیر بکەین کە لەم مەیدانەدا چەند هەنگاوێک نراوەو کۆمەڵێک کاری بەنرخ نووسـراون. (وەک: ئەو زاراوە زانسـتـیـیـانەی لە لایەن چەند لیـژنەیەکی تایبەتی جیـاوازەوە دانراون و دارێژراون و لە چەند ژمارەیەکی گۆڤاری «رۆژی نوێ»ی سالی «١٩٦٠»دا بلاوکراونەتەوە؛ هەر لە سالی ١٩٦٠دا ماموستا جـەمال نەبەز لە ژێر ناوی «هەندێک زاراوەی زانسـتی»دا فـەرهەنگۆکێکی لە چاپ دا. لە ژمـارە «٤»ی سـالی «١٩٧٦»ی گـۆڤـاری «پەروەردەو زانست»دا ژمارەیەک زاراوەی زانستی دانراون و داتاشراون؛ ماوەیەکی درێژە کە مامۆستا کـەمـال جـەلال غـەریب بەم کـارە پیـرۆزەوە خـەریکەو فـەرهەنگێکی گـەورەی زانستی بۆ چاپ ئامادە کردووە، لە کۆڕی زانیاری کورد بەشێوەیەکی زانسـتی و فراوان گرنگی بەم مەسەلەیە دراوە...هتد). بێ گومان لەدانانی فەرهەنگی کـوردی وعـەرەبی بۆ قـوتابخـانە پێـویسـتـە کـەلک لەو کـارانەی نـاومـان بردن وەربگـیـرێن و ئەمـەش تارادەیەک ئەرکی سـەرشـانی دانەرانی فـەرهەنگەکـە ئاسـان دەکـات. بەڵام بەداخەوە وەک وتم: ئەمـە کـارێکی زۆر زەحـمـەتە، جگە لەوە کـات و کـۆشـشـێکی بێ شـومـاری دەوێ. جـا بۆ ئەوە مـاوەیەکی درێژ قوتابیانی کورد بێ فەرهەنگ نەبن و چاوەڕوان نەبن ، بەرای من وەک لە زۆر وڵات لە سەرەتادا کراوە، لای ئێـمەش بەو شێوەیە دەستی بدرێتێ ؛ ئەویش ئەوەیە کـە ئەو فـەرهەنگە بکرێت بەدوو. یەک دەرسـە ئەدەبیـیـەکـان ، دوو، عـیلمیەکان. هەرچێ فە رهەنگی یەکەمە ماوەو رەنجی زۆر ناوێ و تارادەیەک پێـویسـتی قـوتابییـان جێ بەجێ دەکـات، بەتایبـەتی ئەگـەر هەوڵ بدرێت لەم بەشەیاندا ئەو زاراوە زانستییانەی زۆر بەکار دەهێنرێن و ئاشکران و بەتەواوی چەسپاون تۆمار بکرێن و بخرێنە ناوەوە . هەروەها نابێ ئەوەش لە بیر بکەین کە گـەلێک زاراوەی عـیلمی وەک: هەلامەت، ئالوو، سیل، پووک ، گـۆپکە، تیشک، تەم، مژ، مس، ئاسن... و سەدانی تر هێندە لەسەر زارن کە شێوەی زاراوەیان تێدا ونەو کەوتونەتە ریزی ئەو وشانەی لە هەمـوو کات و شوێنێکا

بەکار بهێنرێن.

هەرچی فەرهەنگی دووەمیانە کارێکی زەحمەت و وردەو پێویستی بەکۆشش و کات هەیە ، بێ شک باشترە کە ئەم ئەرکە بخرێتە سەرشانی لیژنەیەک، بە مەرجێک ئەندامانی لیژنەکەش تەنها ئەو کەسانە نەبن کە لەدەرسە عیلمییەکاندا شارەزاییان هەیە، یاخود تەنها کوردی زان بن، چونکە هیچ دەستەیەک لەو دوو دەستەیە بە تەنها ئەم کارەیان بەباشی بۆ هەڵناسوورێ، شارەزای دەرسە عیلمییەکان لە واتاو مانای زاراوەکان باشتر دەگات وەک لە کوردی زان. هەروەها کوردی زانیش باشتر وشەی هاوواتا بۆ زاراوەکان دەدۆزێتەوە. ئەم شێوازەش ئەوەیە کە ئێستا کۆڕی زانیاری کورد لەسەری دەڕوات . بەوێنە لەلیژنەی «طبی »دا جگە لە دوکتوری ناسراوو شارەزا « جەمال رەشید و عەبدورەحمان عەبدوللە» دووکوردی زانی بەناوبانگ « هەژارو هێمن » هاوبەشن. بێ شک بەم جۆرە ئەم کارە گەلێک پوختەترو سەرکەوتووتر ئەبێت. هەروەها نابێ ئەوەش لە بیر بکەین کە کوردی زانیش پێویستە شارەزای دیالێکتەکانی کوردی بێت، یاخود چەند کەسێک بن کە هەر یەکەیان شارەزاییان لە دیالێکتێکدا هەبێت. بە رای من گرنگیدان بەیەک شێوەو فەرامۆشکردنی ئەوانیتر، نەک هەر راست نییە، بەڵکوو دەبێ بە هۆی بوونی کەم و کورتی. لێرەدا ئەوەش دێنمەوە یاد کە بەکارهێنانی هەندێ زاراوەی لاتینی لە باتی عەرەبی پێویست بە سڵ کردنەوە ناکات، چونکە ئەمە نەک هەر لەگەڵ بنچینەی زمانەکەماندا بە تایبەتی و پێشکەوتنی زماندا بە گشتی دەگونجێ، بەڵکوو بۆ وەزعی کوردستانی دابەشکراومان سوودمەنترە..

ئەو پێشنیارەی لە دابەشکردنی فەرهەنگەکەدا کردوومە نابێ بە هۆی ئەوەی تاسەر دوو فەرهەنگی قوتابخانە هەبن، بەڵکوو ئەمە بۆ سەرەتایەو چۆن زۆر فەرهەنگ ١٠-١٥ جار لە چاپ دەدرێنەوە، ئەمانیش لەکاتی لە چاپدانەوەدا دەتوانرێ لێک بدرێن و بکرێن بەیەک فەرهەنگ، بەڵام گرنگی ئەم شێوازە ئەوەیە کە کارەکە ئاسان دەکاو رێگاکە نزیک دەخاتەوە. بەبیری من لە تۆمارکردنی وشەدا بۆ فەرهەنگی کوردی و عەرەبی قوتابخانە باشترین رێگا ئەوەیە کە وشە لەناو کتێب و وتووێژی قوتابخانەدا کۆ بکرێنەوەو هەڵبژێرێن، پاش ئەوە کۆ دەکرێنەوە، ئینجا دەبێ بژار بکرێ؛ واتە ئەو وشانەی بۆ ئەم مەبەستە زۆر پێویست نین لا ببرێن و ئەو وشانەی پێویستن و نین، یاخود پەرێنراون بهێنرێنەوە. بۆ ئەم مەبەستە چەند شێوازێکی زانستی هەیە کە وا بە کورتی لە هەندێکیان دەدوێین:

أ- له هه‌مـوو زمـانێكدا وشـه هه‌ن كـه یه‌ک چاوگ و یه‌ک ریشـه‌یان هه‌یه‌و له‌یه‌ک وشـه ده‌توانرێ هه‌ندێ وشه‌ی تر دروسـتبكرێ، وه‌ک: «منالّ، منالّی. نان، نانه‌وا. هونه‌ر، هونه‌رمه‌ند. شعر، شاعر»..هتد. جا له‌م رێگه‌یه‌وه پاش كۆكردنه‌وه‌ی وشه پێویسته هه‌ر وشه‌یه‌ک به‌جیا ته‌ماشا بكرێ و له‌م باره‌یه‌وه گه‌ر ئه‌و وشانه‌ی كه ده‌توانرێ لێیـان دروست بكرێ و بخرێنه بان وشه‌كان. بێ گومان مه‌رج نییه كه‌له هه‌موو وشه‌یه‌ک وشه‌ی تر دروستبكرێ و یاخود هه‌موو ئه‌و وشانه بكه‌ونه ناو فه‌رهه‌نگه‌وه، به‌لاّم ده‌بێ ئه‌وه له‌بیر نه‌كرێ كه به كه‌م و كـورتیـه‌كی گـه‌وره ده‌ژمێـرێت گـه‌ر وشـه‌ی «منالّ»و «منالّی» نه‌بێت، یاخـود «شاعر»هه‌بێت و «شعر» نه‌بێت!

ب - ئه‌و وشانه كه كۆكرانه‌وه ده‌بێ به گوێره‌ی بابه‌ت لێیـان بكۆلّرێته‌وه‌و هه‌ر پۆلێكیـان به گوێره‌ی نیسبه‌تی كه‌وتنه ناو فه‌رهه‌نگه‌كه‌وه ده‌ستكاری بكرێن؛ واته ئه‌وه‌ی به زیاده ده‌زانرێ لاببرێ و ئه‌وه‌ی كه‌میشه پڕ بكرێته‌وه. به‌رای من ده‌توانرێ وشه‌كانی فه‌رهه‌نگی ناوبراو به‌م جۆره دابه‌ش بكرێ:

١- ئه‌و پۆله وشانه‌ی كه سه‌راپا بێ په‌ڕاندن و لابردنی هیچ وشه‌یه‌ک پێویسته تۆمـار بكرێن، وه‌ک ناوی ڕۆژه‌كـانی هه‌فـته، مـانگه‌كان، چوار وه‌رزی سـالّ ... هتد. په‌ڕاندنی هه‌ر وشه‌یه‌ک له وشه‌كانی ئه‌و جۆره مه‌وزووعـانه راست نییـه‌و هیچ به‌لّگه‌یه‌ک نییه بۆ سه‌لماندنی لابردن و په‌ڕاندن.

٢- ئه‌و پۆله وشـانه‌ی كـه پێـویسـتـه به‌شـێكی زۆریان لێ تۆمـار بكرێن وه‌ک ناوی ئه‌ندامه‌كانی له‌ش، ناوی كه‌ره‌سته‌ی قوتابخانه ... هتد.

٣- ئه‌و پۆله وشـانه‌ی كه پێـویسـتـه به‌شـێكی كه‌مـیـان لێ تۆمـار بكرێن وه‌ک ناوی ده‌رمـان، گـژوگـیـا «هه‌لّز، خـه‌ربه‌نگ، كـێـشـه، شنگ، بێخ ...»هتـد. هه‌روه‌ها هه‌ندێ له‌و وشـانه‌ی كـه له زمـانی كـوردی به‌ره‌و سـوان و كـۆن بوون ده‌چن و به‌هۆی گـۆڕانی ژیانی ئابووری و كـۆمـه‌لاّیه‌تیـیـه‌وه كـه‌مـتـر به‌كـار ده‌هێنرێن. بۆ نموونه: ناوی ئه‌و وشـانه‌ی په‌یوه‌ندییـان به ئاشی ئاوه‌وه هه‌یه، یاخود ئه‌و وشانه‌ی له په‌یوه‌ندی خـێزانیدا به‌كار دێن وه‌ک: هه‌وێ، هێـوه‌رژن، دش، هه‌نه‌زا ... هتـد. به‌داخـه‌وه هه‌ست ده‌كـرێ ئه‌و وشـانه‌ی كـه ناومـان بردن هه‌ندێ ده‌سته‌واژه جێگایان ده‌گرنه‌وه، وه‌ک له جێگای «دش» خوشكی مێرد!. ئه‌م جۆره وشانه كه‌م به‌كار ده‌هێنرێن و بۆ ئه‌م فه‌رهه‌نگه‌ش پێویست نین.

جگه له‌وه‌ی باسـمـان كرد بۆ كۆكردنه‌وه‌و بژارده‌ی وشه بۆ فـه‌رهه‌نگ هه‌ندێ رێگای زانسـتی تریش هه‌یه، كه به‌داخه‌وه لێره‌دا توانای ئه‌وه نییه له هه‌مووی

بدووێین، بەڵام ئەوەی کە گرنگ بێت لە مەسەلەی دانانی فەرهەنگێکی کوردی و عەرەبی قوتابخانەدا ئەوەیە کە ئەو فەرهەنگە بەر لە هەموو شتێک دەبێ پێویستی قوتابیان جێ جێ بکات و کاریان ئاسان کات. بەرای من ژمارەی وشە کوردییەکانی فەرهەنگی یەکەم گەر دەوروبەری بیست هەزار وشەیەک بێت، بە مەرجێک لە کۆکردنەوەو هەڵبژاردنی وشەدا وردەکاری بنوێنرێت، کەمن لەوەدا شکم نییەو باوەڕم بە زاناکانمان بە هێزە، ئەوە ئەو فەرهەنگە چارەسەری پێویستی قوتابیانی کورد دەکات. ژمارەی وشە کوردییەکانی فەرهەنگی دووەمیش بەستراوە بە ژمارەی ئەو زاراوانەی لە دەرسە عیلمییەکاندا هەن و خەملاندنیان شتێکی گرنگ نییە».

گومانی تێدا نییە هەتا خوێندەواری پەرە بستێنێت ئاسۆی بیرو باوەڕ فراوانتر ئەبێتەوە. لەم فراوانییە پەل بڵاو ئەبێتەوە بۆ هەموو جۆرە بابەتێکی نەوباوەری زانیاری و تەجربی. پەخشانی کوردی سەرەتا کە کەوتە سەرکاغەز و پاشان چاپ لە باری ئایینی و ئامۆژگاری نەتەوایەتی، وریاکردنەوەی نەتەوە بۆ هەستکردن بە چۆنیەتی نەتەوایەتی، کارەسات و بەسەرهاتی کورد لە بارەی مێژوویەوە، ئەدەب و گەلێ بابەتی ئەدەبییەوە، داستانەکانی چیرۆکی کۆن و نوێ. لەمانەوە ئەدوا. هەروەها فەرهەنگی تێدا هەبوو، دەستوورو قەواعدی زمانی تێدا هەبوو. لەمەوە بیر ئەچێ بۆ ئەوە: وەکوو بەشەکانی تر پێویستە بە پوختی لە مێشکی تازە پێگەیشتووەکانا دابنرێن، بابەتی فەرهەنگەکەشی ئەبێ وا بێت. زمانی کوردی هەر لە کۆنەوە بە هۆی ئایینەوە لەگەڵ زمانی عەرەبیدا بەسەر یەکیانەوە هەبووە. لەم رووەشەوە پێویستە بنچینەی فەرهەنگێک بەو دوو زمانە پەیدا ببێت کە بە جۆرێکی زانیاریی لە رەگ و ریشەی بە تایبەتی کوردییەکە قسە بکاو قوتابیانی قوتابخانەکان لەو بەرهەمە عیلمییە کەڵک وەربگرن، بۆ ئەوە وردە وردە ئەوانیش پاش ئەوە کە سەردەمی خوێندنیان تەواو کرد، دەست بدەن بە عیلمەوەو زیاتر بکۆڵنەوە لە زمانەکەو خزمەتی بکەن، بچنە ناو رەگ و ریشەیەوەو لە ئەنجاما زمانەکە لەم لایەنەشەوە بگا بە یەکێ لە زمانە خزمەتکراوەکان.

بەڵێ! لەم رووەوە وەکوو خاوەن دەق لە سەرەتاو ناوەندی کتێبەکەی خۆیا ئەڵێ: لە لایەن زانایانی کورد و غەیری کوردەوە هەنگاو نراوەو دانراو هەیە، بەڵام دوور نییە بە جۆرێکی پڕ بە پڕی وا کە بە پوختی بنچینەی رەگ و ریشەی وشە روون بکاتەوە نەبووبێ. دیارە ئەمەش لە کردەوەی جم و جووڵی گۆڕانە وا خاوەن پەخشانی داگرتۆتەوەو کەوتۆتە سەر ئەو فیکرەیە، ئەگینا لە پێش چەرخێک لەمەو پێشترا ئەم جۆرە فیکرە کە ئەم ئێستا

کردوویەتەوە، ئەو فیکرە ئەو سەردەمە نەبوو لە ئارادا. سروشت وایە هەموو شت لە سەرەتادا کاڵ و کرچ ئەبێ، پاشان بە تێپەڕ بوونی زەمان بە تەواوی پێ ئەگا. لەم مێژووەدا ئەم، ئەم هەنگاوەی ناوە، ئەگونجێ لە چەرخی داهاتوودا لەم رووەوە جۆرە باوەڕی تری وا بێتە ناوەوە ئەوەی چەرخی پێشوو چۆنە بەچاو ئیمڕۆژەوە، ئەوەی ئیمڕۆژیش بەچاو چەرخی دواییەوە ئاوا بێت! ئەبێ واش بێت چونکە ئەگەر وا نەبێ هیچ شتێک لە دەوری گەلاڵەییەوە ناگاتە دەوری ئامادەیی.

خاوەنی ئەم پەخشانە تا ئەندازەیەک ئەم رچەیە لەم رووەوە شکاند، ئەتوانین بڵێین ئەو رێگەیە کە ئەو لەم بارەوە گرتوویەتی رێگایەکی نوێیە؛ رێگایەکی نوێیە بۆ فێرکردنی قوتابیان و بۆ رێبەدی کردنی ئەوانەی کە ئەیانەوێ لە تەشکی بنچینەی وشەی زمانی کوردی تێ بگەن. جا ئەم پەخشانە بەگوزارشت لە ناوەرۆکیەوە و بە ناوەرۆکەکەیەوە نموونەیەک بوو بۆ بابەتێکی وەکوو زمانەوانی لەم مێژووەی ئیمڕۆژدا.

***

«ئیسماعیل حقی شاوەیس» لە ژمارە ٣ی ساڵی «١٩٧٣»ی گۆڤاری «رۆژی کردستان» لە ژێر ناوی «نامەیەک بۆ رۆشنبیرو ئەدیبە لاوەکانمان»دا، جۆرە پەخشانێکمان ئەخاتە بەردەست و ئەڵێ:

«ئەی ئەدیبانی ئازیز!

ئێمە پیرین، مێشک و دڵ و هێزمان وەک هی ئێوەی گەنج و توانا نییە. داخەکەم ئێمە دەمی رابوردوومان، ژیان و ژینمان زۆر بە ناخۆشی و دڵ ئازاری و ناسۆرییەوە رۆیشت و تێ پەڕی کرد! ئەو ئەدەب و رەوشت و رەفتارە ئێمە دیومانەو خوێندوومانە، مۆدەی پوچ بووە، گەوهەرو هێزی کۆنیان ئیتر باوی نەماوە. داخەکەم رەوشت و رەفتاری چەند چەرخ لەمەوبەر هیچ کەڵک و نرخێکی بۆ مرۆ، خێرێکی بۆ ئینسان نەماوە. ئەمڕۆ پێویستە، مرۆیانە، میرانە بۆ پێشەوە برۆین بەرەوپیری تەکنۆلۆژی، سایەنس و زانیاری، ئەدەبێکی ئینسانی برۆین ... بە ئازادی، بە سەرفرازی بە خێرهاتنی چەرخی بیست و یەک بکەین، بەرەوپیری سایەنس و زانستی برۆین، چونکە ئێمە لەناو قەرنی ئەلەکترۆن – ئاتۆم دا ئەژین، نابێ خۆمان دواخەین. دەست و چاومان، زمانمان ببەستین، گوێمان لە پیشەسازی، زانیاری، عیلمییەت واقعیەتی قەرنی بیست و یەک داخەین، چاومان بقووچێنین، گوێمان کەرکەین.

تەکنۆلۆژیی ئەمڕۆ لە زانست و زانیاری، پیشەسازیی دەمی خەڕەک و

تەشی و دیزەو هیـزەو سۆنەی کۆن، هیزرەو کەندوو، گڵێنە، لەنگەری، گۆزەو کووپە، لوولێنە، مەکۆ، پێچاڵی لوولەی جۆلاکان، دەسک و دیبەگی، دەستاڕی دەمی کـۆن ناچێت. داخـەکـەم ئەم دەسـتکردانەی باب و باپیـرانمان ئـەمـڕۆ هیچ خـێـرێـک، کـەڵـکێکی بە بایەخی نیـیـە، بازاڕی ئەمـانە نەمـاوە. داخـەکـەم! ئەکۆنۆمی، کۆمەلایەتی، سیاسەت و رەوشت و رەفتارمان، سایکۆلۆژیمان، ژیان و ژینمـان، بیـروباوەڕمـان هەمـووی لەم دەزگـاو حـاجـەتانە پێکهـاتووە، ئەمـڕۆ ئەمـانە هیچ بەکـەڵکی کـورد نایەت. ئەمـڕۆ دەور دەوری ئەلەکـترۆن و ئاتۆمـە. ئەبێ ئایدۆلۆژیمان، ئەدەبی کـورد لەگـەڵ عـالمی جـیــهـاندا بەپێی سـایەنس ئەلەکترۆن بێت.. مـاتریالیزمییانە بێت تاکو بتوانین خۆمـان بژیێنین، گەلمانی پێ راوەسـتـاو کـەین. بەم رەنگە کـورد لەگـەڵ عـالەمـدا سـازو رێک و پێک پێشخەین، خۆمان لە دیلی رزگار کەین.

ئەی رۆشنبیرانی دڵسۆزی بەڕێزی کورد!

بە پەرۆشەوە لێـتان ئەپاڕێمەوە، لە روخان و نەمانی ئیـمپـراتۆریی مـەزنی رۆمـا، بیزانس، ئیمپـراتۆریی پارس، ماد، ئیمپراتۆریی ئاشـوری، ئارامییـان، خەلافـەت و سـەڵـتـەنەتی عـەرەب، عـوسـمـانییـان دەرس و پەندێکی ئینسـانی وەرگرین. ئاخـۆ ئەمـانە بۆ چ روخان؟ نەمـان، لەبەرچی ئادەمـیزادیان، خـۆیان، کـۆمـەڵیـان، تەخت و تاجیـان خسـتـە ناو کـاولـگەو گـۆمی گەردەلوولی خووناوو نابوودی؟. لەبەرچی خۆیان، گەلیان، ئادەمیزادیان ئازادو رزگار نەکرد؟. ئەبێ هۆی ئەمـانە، ئەم رمان و نەمانە زۆر بە وردی لێک بدەنەوە!. ئێـمە؛ کـورد زۆر چاک بزانین لە کـاروانی مرۆڤایەتی، شارسـتـانی، تەکنۆلۆژی، زانسـتـیدا زۆر دواکەوتووین. هیچ لە هۆشیـاری شۆڕشەکـانی قـەڕنی هەژدەو نۆزدە بە تایبـەتی لە رووداوەکـانی جەنگی خـوێنینی یەک و دوو تێـبـینیـەکی وردمـان نـەکـردووە، لێی تێ نەگەیشتووین، بە تایبـەتی لە خەبات و راپەڕینەکانی گەلی رووسیا. ئەدەبی تۆڵستوی مـەزنی ئینسانی، شۆڕشی ئوکتۆبەری مەزنی ئینسانی. وانەو پەندو هۆشـیـارییـەکی مرۆیی ئەوتۆمـان وەر نەگرتووە، بۆ ژیانی دوارۆژی کـورد هیچ کـەڵکێکمـان وەر نەگرتووە. داخەکەم! عـالەمی کورد گەرەکە لە شۆڕشی ئوکـتـۆبەری مـەزنی جیـهـانی، ئەم فـەلسـەفەی ئینسـانییـە ئەدەبێکی راست و رەوان، واقعییـان لێ وەرگرێت، زۆر بە دوور بینی لێی ورد بێتەوە تاکوو خۆی لە ئەفسانەو ئەفسوون، سیـحرەکـانی دەمی رابووردووی کۆن و دوور، خۆی لە پڕوپووچ، ئەوهام و خەیالات رزگار کات، کوردی پێ ئازاد و سەر فەراز کات. لەگـەڵ ئەمـەش لە زانست و ئەدەبی پێـشکەوتووانی عـالەمی عـەرەبی ئەمـڕۆ،

فـارس، هیندسـتـان، زانست و پیـشـهسـازییـهکـانی ئهورووپا، ئهنگلۆ – ئهمـهریکی ریالیـسـتـان، له تهکنۆلۆژی ئهدهبیـات، ئایدیۆلۆژییـان، ژیانی راستی- واقـعـیـیـان وانهو وێنهیان لێ وهرگرتن. بهم رهنگه ئهدهب و زمـانی کوردی پێ جوان و شیرین، دهوڵهمهند کهین. ژیان و ژینی کورد له پڕ و پووچ، ئهفـسـوون وئهفسـانهکـانی کـۆن وتازهی جیـهـانی بۆرژوازی، کـۆنه پهرسـتـانی دوورو نزیـک، عـالهمی کـوردی پێ ئازادو رزگـار کـهین. بهم رهنگه ئهدهب و زوبـانێـکی تـازه و زینـدووی کــوردی، گــهنج وتـوانا، ئهوهی دوارۆژمــانی پێ ئارایش و رۆشن و هوشیـار کـهین. بهگـیـانێـکی شـۆڕشگـێـڕانهی مـاتریـالزمی واقعی لهگهڵ عـالهمی بهشهر، ئینسانیدا به هاوکاری، هاوژیان پێکهوه بژین. بێ جـیـــاوازیی دین و رهســهن و ئایین، هـاودهم و یهک ئاههنـگ بڕوێن، بۆ عـالهمی دهرخهین به پێی مـافی ژیانی ئینسـانی حهقی ژیان، پێشکهوتنمـان ههیه. کــوردیش وهک ئهوان مــرۆ و ئینســـانه، توانای هونهری ژیانی ههیه، بهشداری شادی، له ئازاری ئینسانیش تێ ئهگهین، بایی و نرخی مرۆ ئهزانین، وهک عالهم ئادهم پهرست، ئارام و ئاشتی خواز، شهیدای شارستانی، ئاوهدانی پهرستین.

بهڕێزینه!

هیـڤـێم ئهوهیه ئهدهبی بهرزی ئهحـمـهدی خـانی مـهزن خـاوهنی مـهم وزینی نهمر، حـاجی قـادر کـۆیی، جـهلی زاده، خـهتیب مـحـهمـهدی گـهورهی خـوالێی خـۆشـبـوو، لهگـهڵ شـێخ نووری سـالح، یونس رۆوفی دڵداری گـیـان بهرز، جگهرخـوێن، قـهدری جـان، جـهلادهت بهدرخـان، خـێـزانی رهوشـهن بهدرخـان، نووسـهران، ئهدیبـانی کـورد.. جگه لهم ئهدیبـانهش نهمـر مـهولانای مـهزنمان ههمـیـشـه لهبهر چاو بێت.. به خـۆشی و شـانازییـهکهوه یادیان کـهینهوه. به تایبـهتی مـهدرسـهی ئینسـانیی ئهدهبی گـۆران، بێ کـهس ناودارانی دڵسـۆزان بژێنینهوه، بهرهو شـوێنی بیـرو باوهڕی ئهم بهڕێزانه بڕوێن.. خـۆمـان، گـهلی کـوردمـان، گـهنج و زیندوو توانا کـهین .. له ناو ئهم ئهدهبیـانهشـدا خـوا لێی خۆشبوو بیخودی مهحموودی موفتی شاعری خۆشهویست و قهشهنگ.. کاک زێوهری خـهم رهوێن و دڵسـۆز.. پیـرهمـێرد .. شـێخ رهزای دلێـری تاڵهبانی.. عـبدالخالقی ئهسیری نهمر .. قانعی بلندی بهڕێز، دڵسۆزانی تریشمان له بیر نهچێت، ههرگیز خۆمان به کۆنه پهرستی گیر نهکهین، پێشڕهوی ماتریالزم بین ...

....

ئەمە نامەی پیریک بوو بۆ نەو جوانان، هیوام وایە سەرم نەیەشاندبن ..
ببوورن».

کە زەمان زەمان بوو سالێکی ئەڕواو سالێکی تر دێت بە شوێنیا، لە ڕۆیشتوودا پەندێک دروست ئەبێ، لە داهاتوودا بیرێکی تر پیشان ئەدا. ئەمەش لەبەر ئەوەیە کە هەر ڕۆژە شتێک و هەر حەفتە باوەڕێک پەیدا ئەبێ. تەنگی زەوی کە هاتەوە یەک، باوەڕەکان-کە هەریەکە هی لایەکن- زیاتر لە یەک نزیک ئەبنەوە. پیری موغان؛ خاوەنی پەخشان مێژوویەکی رابوردوو ئەگێڕێتەوە کە بەسەر نەتەوەکانا تێپەڕیوە، بەرزیی و نزمیی نەتەوەکانی پشت لە مێژوو ئەخاتە ناو چوار چێوەی رستەی زمانی کوردییەوە و پیشانی ئەدا بۆ ئەوە کە کوردەکە دەرزێک لەوانەوە وەربگرێت و بگا بە ئاواتی خۆی. جۆرە گوزارشتی واو جۆرە وشەیەکی وا ئەخاتە ناو پەخشانی کوردییەوە کە دوور نییە ئەو گوزارشت و وشانە بەو پانەو پانییە تا ئەو ڕۆژە بەو چەشنە نەکەوتبێتە ناو پەخشانی ئێمەوە. ئەمەش یەکێکە لە ئەنجامی گۆڕان کە بیری تاکێک لەگەڵیا ئەگۆڕێ!

دیارە یەکێک کە کەوتە ناو سالەوە فرە حەز ئەکا ئەو شتانە کە لەوەختی خۆیا ئەو پیان نەگەیشتووە، دەستەی تازە پێ گەیشتوو بیانگەنێ، بەتایبەتی یەکێک کە بەتەنگ نەتەوەکەیەوە بێت. وا دیارە ئەم کوردە تەقەی لەگەڵێ قاپی هەڵساندووە و کەس دەرگای بۆ نەکردۆتەوە! وەیا گەلێ ڕۆژگاری بەسەرا هاتووە و کەس هیچی بۆ نەکردووەو خۆیشی هیچی بۆ نەکراوە. وادیارە لەهەموو چەرخێکا حەزی بە ئازادی و سەر بەستی کردووە، بەڵام رێگای لێ گیراوە. خاوەنی ئەم پەخشانە بە باوەڕی خۆی رێگا پیشان ئەدا، جا ئەو رێگایە لەگەڵ واقعا یەک بگرێ، وەیا نەگرێ ئێمە کارێکمان بەوەوە نییە، بەڵکوو ئەڵێین: ئەو باوەڕە کە ئەو دەری بڕیوە لەگەڵ واقعی نەفسی خۆیان یەکی گرتووە بۆیە وا بە دڵسۆزی و بەسۆزەوە دەری ئەبڕێ.

ئەمە لە لایەکەوە، لە لایەکی تریشەوە ئەوەمان بۆ دەرئەکەوێ کە چەرخی ڕۆژگار هەر ڕۆژە شتێک پەیدا ئەکات و هەر ساتە بزووتنەوەیەک پەیدا ئەبێت. ئەو ڕۆژە کە خاوەنی پەخشان لە پەخشانەکەیا ئەو باوەڕانەی دەربڕیوە، ئایا ئەو باوەڕانە تەشەنەی کردبێ بۆ کوردەواری، یا نەیکردبێ، ئەو گوزارشتی لێ داوەتەوە بۆ ئەوە -بەباوەڕی خۆی- لەو ڕێگاوە کوردەکە بگا بە ئارەزووی خۆی، ئەو ئارەزووەی کە ئەویش ئەڵهای بۆ کردووە. ئەمە بە کورتی بیری پیری خاوەن پەخشانە کە لە پەخشانەکەیا دەری بڕیوە، ئەگونجێ لەو ڕۆژەدا جۆرە باوەڕی وا لە ناو دەستەیەکا هەبوو بێت بۆیە ئەمیش وا زیاتر لەگەڵیا

گونجاوە. بەرامبەر بەمە منیش ئەڵێم :

ئەم کوردە لە لاپەڕەی مێژووی کۆن و تازەیا، هەر ڕۆژە بەپێی ڕۆژ چەپڵەی بۆ یەکێک کوتاوە، لەم هەمووەدا هیچی بە هیچ نەبووە، چۆن چووەتە ناو ئەو چەپڵەیەوە هەر بەو جۆرەش بە دەستی خاڵی دەرچووە. تا ئیشیان پێ ئەبێت قسەی خۆشی بۆ هەڵئەڕێژن، کە ئیشەکەیان تەواو کرد ئەڵێن «لەتکی چی و پەتکی چی؟!». ئەڵێم بۆ تاقیکردنەوە باسەر دەمێکیش چەپڵە بۆ خۆی لێ دا، بزانێ ئەمەش ئەنجامی بەچی ئەبێ؟ ئەوەندە ئەزانم پیاو بەدەستی خۆی پشتی خۆی نەخورێنێ، دەستێکی تر هیچ دادێکی ناداتێ، مەگەر ئەو دەستە مەسڵەحەتێکی تێدا هەبێ بۆ خۆی، ئەو وەختە راستە کەڵک بەخش ئەبێت.کەوا بوو کوردەکە، ئەگەر غەیری دەستی دایە باڵی، ئەبێ بکەوێتە سەر ئەوە کە ناوچەی مەسڵەحەتی غەیرەکە تەخت بکات، ئەو وەختە دڵنیا ئەبێ کە ئەبێ کە ئەو غەیرە بەراستی دەست ئەداتە باڵی. ئەبێ ئەوەش بزانین کە: زیاترە لە چەرخێک هەر وردە نەتەوەیەک لەم ماوەیەدا دروست بووەو بووە بە خاوەن -بەناو- سەربەستی، هەر غەیری خۆی دەستی گرتووە بە باڵیەوە! ئیمڕۆژ ڕۆژی رم و شیر نییە، ڕۆژی عیلم و سیاسەتە، ئەبێ بزانرێ گۆشتی شان لە کوێوە ئەخورێ.

***

«زانا مەسعوود محەممەد» لە پێشەکی بەشی یەکەمی کتێبی «حاجی قادری کۆیی» کە دانراوی خۆیەو لە ساڵی «١٩٧٣»ی دەستی چاپ مۆری کردووە، نموونە پەخشانێکمان لە قاڵبی گوزارشتی کوردیدا ئەخاتە بەردەست و ئەڵێ:

«لەو باوەڕەدام تا ئێستا دیراسەیەکی ئەوتۆ لە بارەی فەلسەفەو خەبات و ژیانی حاجی قادر بڵاو نەکراوەتەوە لە قووڵی وفراوانیدا بگا بەرادەی گرنگی و پێویستی مەوزووع. تا ئەوەی لە سنووری ئاسۆی ڕۆشنبیری ئێستاکەی کوردەواریش دێتە بەرچاوم هیچ عەلامەتێکم لێوە دیار نییە مۆژدەی دیراسەیەکی لایق بە حاجی راگەینێ. گوتەی کوردی ئەگەر راست کا کە دەڵێ مانگەشەو سەر لە ئێوارەوە دیارە، ئەو ئەرکەی ناساندنی حاجی قادر بەتایبەتی کورد و تێکڕای جیهان خەریکە لە ئەستۆی جیلی ئێمە دەترازێ و دەکەوێتە سەر شانی جیلی ئایندە. ئەوساش بەپێی دەرکەوتنەوەی ڕۆژگاری حاجی لە نیگای بینەران، کارەکە وەزحمەتتر دەکەوێ .. چەندین پەردەی حەقیقەت پۆش تازە لە دەوری شوێنەواری حاجی دەئاڵێ و تاریکایێ لێ دەتەنێ. سەرەرای ئەو وەزحمەت کەوتنە مەترسێکی گەورەی بزر بوونی

حەقێقەت لەوەش پەیدا دەبێ لە داهاتنی فەلسەفەی جیاجیا مەیل و ئارەزووی هەمە چەشنە دادێنێ بۆ پێوان و هەڵسەنگاندنی هەموو بابەتێکی عەلاقەدار لەگەڵ سیاسەت بە کێش و تەرازوێک کە خزمەتی ئامانجە سیاسیەکانی خاوەنی تەرازوەکە بکا. ئەو هێندە دەسکاری و گۆڕینی ئانقەست کە بەچاوی خۆمان دیومانە تا ئێستا بۆ خزمەتی مەبەسی سیاسی لە گێڕانەوەی رووداوی کۆن و نۆیدا کراوە ئومێد زۆر زەعیف دەکا بەوە کە لە دوارۆژدا راستی و حەقیقەت لەچنگ داخوازی سیاسەت بە سەلامەتی دەرچێ. بێ گومان هاندەرێکی یەکجار بەهێز کە پاڵی پێوە نام جورئەت بدەمە بەر خۆم تا شەرمم لە حاجی بشکێنم و گوزارشتی ژیانی بگێڕمەوە، ترسی لە ناوچوونی یەکجارەکی ئەو راستیانە بوو کە من لە بارەی حاجییەوە دەیانزانم و دەبینم لەگەڵ رەوتی زەمانا یەک یەک دەکوژێنەوە و چرای تازە دروستکراو لە شوێنیان هەڵدەکرێ. لە ماوەی «٧٥» ساڵ کە بەسەر مەرگی حاجی دا تێپەڕیوە، زوربەی گوزارشتی ژیانی لەناوچوە. بە گوێرەی راگەیاندنی نووسینی بێ شوبهە زۆربەی بەرهەمە نووسراوەکانیشی فەوتاوە. کەم تا کورتێک لە ئەحواڵی حاجی وە هێما شیعرەکانی کەوا لای چەند کەسێک ماوە تا ئێستا تۆمار نەکراون.

جا ئەگەر ئەو کەمینەی ئەحواڵ و هێمایەش نەنووسرێن و لەناو بچن نووسەرێکی دوارۆژ بشیەوێ لەعاست حاجی دا حەقپەرستی بکاو راستی دەرخا چی ئەوتۆی دەست ناکەوێ لە سەرچاوەی بێ فێڵ بیکا بە چەکی هەڵمەت بردن بۆ سەر دەسکاری وە یا دیفاع کردن لە حەقێقەت. من لەلای خۆمەوە، بەپێی توانین، چی بۆم ساغ دەبێتەوە دەربارەی حاجی و ژیان و شەخسیەت و ئەدەبی لەگەڵ بەڵگەی مادی و زیهنی کە لە دەستمدا بێ بە تۆمارخانەی مێژووی رادەگەینم. هەرچەند پانایییەکی فراوان لە هەموو روێکی ئەو باسانە بە بەتاڵی و بێ رەنگی دەمێنێتەوە لەبەر نەبوونی سەرچاوەی مەعلوومات و تەسکی دەرفەت، دیسانەوە ئەو هێندەی کە بۆم رووپێو دەکرێ راستی ئەوتۆی تێدا دەبێ یارمەتی تۆژەرەوەی دوارۆژ بدا بۆ رووپێو کردنی مەیدانێکی فراوانتر لە باسی حاجی. دەڵێن تابلۆی نیگارکێش دەبێ سەرانسەری بە رەنگ کراوی لەبەر دەستی هونەرکار دەرچێ، مانەوەی هەر جێگایەکی تابلۆکە بە بەتاڵی دەبێتە عەیبی هونەرکار و بەرهەمەکەی. بەداخەوە تابلۆی ژیانی حاجی قادر مقدارێکی ئەوەندە زۆری لە تارییکایی دایە ئەگەر نیگارکێش رەنگی درۆزنی لێ نەدا بە ناچاری بێ رەنگ

دەمێنێتەوە. بەلای بیروڕای منەوە بەشێکی کەمی تابلۆکە بەرەنگی راستگۆ رەنگ بکرێ چاکترە، سەد جارانیش چاکترە، لەوەی بۆ مەبەستی خۆ هەڵکێشان، وەیا رواڵەتی بێ عەیبی، رەنگی درۆزن بەکار بهێنرێ با لە کۆتایی ئەو بەکار هێنانەشدا تابلۆیەکی تێر رەنگ پێک بێ. پێویستە لێرەدا ئەوەش بڵێم :

نووسینی درۆزن گەلێ سەر شێوێنترە لە تابلۆی درۆزن، چونکە نووسین راستەوخۆ دەبێتە سەرچاوەی لێکۆڵینەوە و تۆژینەوە و بڕیاری مێژوویی. ئەو هێندە خەڵقەی کە نووسین دەخوێننەوە دەبێکی عاشقە تابلۆ پەیدا نابێ. لەفەرزی ئەو ژمارەیە پەیداش ببێ حیسابێکی کە بۆ واتاو راگەیاندنی شتی نووسراو دەکرێ بۆ وێنە وەیا پەیکەر وەیا هیچ بەرهەمێکی دییکەی هونەری ناکرێ. وا دەبێ شتی نووسراو ببێتە کولانەی سەیر کردن نەک بۆ دیمەنێکی تەسک و مەحدوود، بەڵکوو بۆ دیمەنێک تۆوی باوەڕو فەلسەفەی تێدا بڕوێ: دەمەوێ بڵێم هەندێ نووسین هەڵەی ئەوتۆیان تێ دەکەوێ کەخەڵق فریو دا بۆ باوەڕی چەوت، یا بۆ ئینکارکردنی شتی راست. دەگێڕنەوە جارێکیان شێخ رەزای تاڵەبانی لە زۆرانبازیدا ژێر دەکەوێ کەچی بە چەند بەیتێکی تەڕو پاراو وا رادەگەیێنێ خۆی سەرکەوتووە و هەمباوەردەکەی نەک تەنها ژێر کەوتووە بەڵکوو ریسواش بووە! لە وەرامی گلەیی و گازاندەدا شێخ رەزا دەڵێ: تازە من ئەمەم کرد بە «تأریخ» بۆ خۆت هەرچێ دەڵێی بیڵێ .. بەشێکی زۆر لە شتی نووسراو، وەک بەیتەکانی شێخ رەزا، دەبێتە «تأریخ» یاخود بیروباوەڕ. بەڵام مەرج نییە هەموو ئەو نووسینانە بە دڵخوازی ناراستی بێ وەیا بۆ مەبەستی شاردنەوەی حەقیقەت بێ. هەندێ لە نووسەران دوچاری هەڵە دێن لەبەر هەڵەی سەرچاوەیێک کە مەعلوماتیان لێ وەرگرتووە، یاخود بەهۆی سەهوی ناچاری وەیا بێ سەروشوونی مەوزوع، وەیا لەبەر گەلێ هۆی جۆری دیکە کە نیگای نووسەر لێڵ دەکەن و خامەی دەخلیسکێنن. خۆپاراستن لە سەهو و هەڵە هەرچەند لێشیان کەم کاتەوە بە جارێ پاکیان ناکاتەوە.

هەڵەی نووسەر کە لە نەزانین وە یا بەسەهوو چوونەوە بێ نابێتە جێی گلەیی بە مەرجێک کە هەستی پێ کرد لێی بکشێتەوە: پێ داگرتن لە سەر هەڵە دوای روونبوونەوەی، لە خوێندەوار ناوەشێتەوە چ جایێ ئەوەی بڵێین رەوا نییە. نووسەر هەیە لە رووی لایەنگیری فەلسەفەیەکەوە، وە یا لەبەر نەویستنی یەکێکی دیکەوە چاو لە راستی دەپۆشێ یاخود تەرجیحی شتی زەعیف دەدا بەسەر هی بەهێزدا: ئەم خووەی راستپۆشی کە لە جێی پێویست

بەگـوێرەی باوەڕی خـۆم لێی دەدوێم، لای هەندێ کـەس لە هەمـوو سنوورێکی عـادەتی ویستن ونەویستن تێدەپەڕێ و دەگا بەرادەی روخاندن. خـەتەری راست پۆشی گـەلێک زیاترە لەوە کـەراسـتـیـمـان لەکـیس دەدا، بەولای دۆڕاندنی راستییەوە گوناهێکی گەورەتر دەکا: چونکە خوێنەری عادەتی تونای نهێنی و فکری ئەو توێ نیـیـە نووسـراو وەیا گـوتە بە تەرازووی زانست و مـەنتـیق هەڵسـەنگێنێ بۆیە مومکنە هەڵەی نووسراو لە مێشکدا جێگیر بێ و لێ ببێ بەباوەڕ. جا ئەگەر کەسێک لە نووسیندا هەڵە دەدۆزێتەوە بۆی بلوێ بە نووسین راستی کاتەوە بەوەدا خزمەتێکی گەورە دەکا بۆ ئێستاو دوارۆژی میللەتەکەی، بەڵکوو هەموو ئادەمیزاد: بەسڕینەوەی هەر هەڵەیەک لە مێشکی خەڵق پەڵە هەورێکی رەشی جەهالەت دەرەوێتەوەو چراییکی حەق ناسی هەڵدەکرێ ..

....».

ئەم کـتـێبە نموونەی پەخشـانەکـانی کوردی تا ئەندازەیەک بەپێ سـاڵ و سـەردەم پیشـان ئەدا بۆ پاشـەرۆژی مـێـژوو. بابەت زۆرە، هەر پەخـشـانێـک، وەیا چەند پەخـشـانێـک لە بابەتێـکەوە قسـە ئەکـا، ئەوەندە هەیە چەشـەی ئەو خاوەن پەخشـانانە کە لەیەک بابەتەوە قسـە ئەکەن جیایە، هەریەکە گوزارشتێکی هەیەو هەریەکە لە بۆتە شـەخسـییـەتی خۆیان قسـە ئەکـا. هەرگـیـز نەبووەو رێ ناکـەوێ کـە گـوزارشـتی دوو کـەس ببێ بە یەک، چونکە ئەگـەر دووەم دەق ئەوەی یەکـەمی وەرگـرتووە ئەوە نـەبوو بە دووشت، بەڵکوو هەر یەکـەو یەکەکەش ئەوەی یەکەمە، ئەگەر جیای کردەوە با بابەتیش یەک بێ، چەشە یەک نابێت و هەر یەکـە گـوزارشـتـێکـیـان ئەبێت. جا ئەم گـوزارشـتـە ئەبێـتـە هۆی ئەوە کـە پەخـشـان لقوپۆپێکی زۆری لێ ببێتەوە.

ئەمە مەبەست نییە کە ئەم پەخشـانە قسـەی لە بابەتێکەوە کردووە کە لێکۆڵینەوە و بەسەرهاتی هۆنراوی حاجی قادری کۆیی و کۆیی خۆیەتە، ئەمە مەبەست نییە چونکە دوور نییـە گەلێ لەم رووەوە قسەی کردبێ، بەڵکوو مەبەستەکە ئەوەیە کە رێختی ئەم پەخشانە چۆنەو؟ چ دەورێک لە گەرووی پاشەرۆژی مێژوودا دروست ئەکا؟ بە قوتدانی نموونەیەک لە جۆرە پەخشانێکی ئەم چەرخی ببستەمە!

ئەم پەخشانە جۆرە رێختێکمان پیشان ئەدا کە سووراو سوور جیایە لەو رێختانە کە لە رۆژێکی وەکوو ئیمرۆژدا هەن. کوردییە وەکوو پەخشـانەکـانی تر، شێوەی موکرییە وەکوو نموونەکانی تر، خاوەنەکەی خەڵکی کۆیە وەکـوو کۆییەکـانی تر، بەڵام داڕشتنەکەی هیچ لەوانی تر ناکا.

ئەمەش یەکێکە لە هەنگاوەکانی گۆڕان کەلە یەک چەرخداو لە نێوانی دوو لاپەڕەی ساڵانی «١٩٧٠-١٩٨٠» ئەم جۆرە ڕێختە لەناو ڕۆشنبیران و قەڵەم بەدەستانی کورددا پەیدا ئەبێ. دیارە بە شێوەیەک هاتۆتە ناوەوە کە پیاو هەست ئەکا خاوەنەکەی لە ناو کتێبخانەیەکی گەورەی کۆندا بووە، نەک کتێبخانەی کوردی، بەڵکوو کتێبخانەی عەرەبی، دڵی خۆی پڕ کردووە لە سەبکی مەفهوومی ڕێخت و بەلاغەی ئەو کتێبخانەیەو ڕژاندوویەتە ناو قاڵبی زمانی کوردیەوە. وێنە عیبارەتێکی تر کە ئەڵێ:

«بە عادەت کە یەکێک لە شوێنێکەوە رادەگوێزێ بۆ شوێنێکی تر تا ماوەیەکی دوورو درێژ قەپیلکی غەریبی لە بۆتەی ڕەوشت و نەریت و دەستووراتی ئەو شوێنە تازەیەدا ناتوێتەوەو تۆزی غەریبی لێ ناتەکێتەوە» ل ١٦٨. سەیر ئەکەی ئەم داڕشتنە بەهیچ جۆر لە داڕشتنی پەخشانەکانی هاوچەرخی ناچێ، گومانیش لەوەدا نییە کە لە یەکێکی ترەوە فێر نەبووە، چونکە وێنەی ئەمە لە پێشیەوە نابینرێ. بەڵێ! سادەیەو خۆماڵییە، وشەی غەیری کوردی کەم تێدا هەیە، بەڵکوو هەر ئەوەندەی تێدایە کە بوون بە ماڵی کورد. بەڵام بۆتەکەی بتەوێکی وایە کە بەگران ڕێختی کوردی تێدا ئەتوێتەوە، مەگەر تەنیا بۆ خاوەنەکەی نەبێ. هەرچەندە ئەمەش ڕاستە کە چەشەی دووکەس نابێتە یەک، بەڵام گریان بووشن بەیەک هەر لە خاوەنی ئەم پەخشانەدا نەبێ لە کەسی تر دروست نابێت.

ئەگەر ئەوە ڕاست بێت کە ئەڵێن: «قسە ڕەوشت و خووی خاوەن قسە پیشان ئەدا» پەخشانی ئەم خاوەن پەخشانە ئەوە پیشان ئەدا کە نەفسییەتی داوای ئەوەی لێی کردووە: پەخشانەکەی بەرز بێ بۆ ئەمە خۆی بەرز بێت! لەگەڵ ئەمانەشا من کارێکم بەمانەوە نییە، بەڵکوو شت پیشان ئەدەم و وێنەی پەخشانی ئەم ڕۆژە ئەخەمە بەرچاو؛ ناوەرۆکی پەخشانەکە -کە ئەمە نموونەیەکی کتێبەکەیە- ئەم سەر تا ئەو سەر لێکۆڵینەوەو دیراسەیە لە حاجی قادری کۆیی و لە هۆنەریی حاجی قادری کۆیی. ڕوخسارەکەشی ئەو ڕوخسارەیە کە لەبەر چاوتە. ئەمەش هەموو بۆ ئەوەیە کە مێژووی دوارۆژ کاتێ کە ئاوڕی دایەوە بەلای ڕۆژانی پێش خۆیەوە، هەموو جۆرە وێنەیەک لە هەموو بابەتێکەوە بەهەموو جۆرە ڕێختێک ببینێت و تێ ورد ببێتەوە.

***

«دکتور نەسرین فەخری» لە ژمارەی یەکەمی گۆڤاری «کۆڕی زانیاری کورد» بەشی یەکەمی ساڵی ١٩٧٣ لە ژێر ناوی «پاشگرو پێشگر: ڤە-یان-وە» لە زمانی کوردیدا پەخشانێکمان ئەخاتە بەرچاوو ئەڵێ:

«زمانی کوردی یەکێکە لەو زمانە زیندووە سەربەخۆیانەی کەتایبەتی ئەوتۆی تێدایە سەربەخۆیی ئەم زمانە بە وردی دەردەخات و بە ئاسانی لە زمانە دوور و نزیکەکان لێیەوە جودای دەکاتەوە، یەکێک لەو تایبەتییانە «پاشگر و پێشگرە» لەم زمانەدا. ئەم پێشگرو پاشگرانە لە ژمارەدا زۆرن و دەکرێن بە دوو بەشەوە: بەشێکی دەچێتە سەر ناو، بەشەکەی تری دەچێتە سەر فرمان - فعل-. هەرچەندە هەندێک لەم پێشگرو پاشگرانە دەچنە سەر فرمان و سەر ناو لەهەمان کاتدا، بەڵام رێ و شوێنی تایبەتی هەیە بۆ جوداکردنەوەی ئەم دوو بەشە لەو شوێنانەدا ولە بەشی تر، بەرانبەر بەمەش هەیە لە هەمانکاتدا پێشگرە واتا پێش بناغەی وشەی دەکەوێت، وە لەلایەکی ترەوە پاشگرە واتا پێش بناغەی وشە دەکەوێت و دەلکێت پێوە وەک: «ڤە-یان-وە» کە لەم وتارەدا دەیخەینە پێش چاو.

وە لەبەر ئەوەی ئەم «ڤە-وە» یە پێشگرو پاشگرێکی فرمانییە، واتا لەگەڵ چاوگ و فرماندا بەکار دێت، پێویستە بزانین کە لە زمانی کوردیدا دوو پاشگری فرمانی هەیە، یەکێک لەم دوو پاشگرە «ڤە-وە» یە دەورێکی گەورە و گرنگی هەیە وەک زوربەی پێشگرەکانی تری ئەم زمانە، ئەویتریان پاشگری «ئاندن- Andin»ە، ئەم «ڤە-یان-وە»یە هەروەک لەم باسەدا دەر دەکەوێت، بەڵام جێی داخە کە نەک تەنیا ئەم دەورە گرنگەو تایبەتییەکانی روون نەکراوەتەوە لە لایەن زمانەوان و نووسەرانەوە، بەڵکوو تەنانەت لە هەندێک شوێندا لە جێگەی ساغ کردنەوە، رواڵەتەکەشی تێکدراوە، لە کاتێکدا ئەگەر بێتو بە وردی نەک لێبکۆڵینەوە، بەڵکوو ئەگەر بە وردی گوێ رایەڵ کەین بۆ زمانەکەمان کاتی گفتوگۆ کردن پێی دەبینین هەر یەکە لە ئێمە ئەو تایبەتییانە بەکار دەهێنێت لە قسەکردندا، وە رۆژ نییە ئەم پاشگرو پێشگرەو چەند تایبەتییەکی بەسەر لێومانەوە نەبێت و پێویستی ناچاری بەکار هێنانی نەبین، کەچی گشت ئەو باسانەی لە بارەی ئەم پێشگرو پاشگرەوە نووسراون هەڵەو ناتەواوی ئەوتۆیان تێدایە بە جۆرێک ئەگەر بێتو تێکڕاش وەریان بگرین و گەڵاڵەیان بکەین دوو بارە ئەنجامێکی تەواو نادەن بە دەستەوە!

ئێستا لەبەر گرنگی ئەم باسەو ئەو تایبەتییە وردانەی لەم «ڤە-وە» یەدا هەیە کە دەبێتە هۆی پێشکەش کردنی دەیەها واتاو وشەی نوێ بەم زمانە، وە بۆ ئەوەی بە ئاسانی تێی بگەین وەڵامی ئەم پرسیارانەی خوارەوە دەدەینەوە بەگوێرەی توانا:

١- پێشگرو پاشگر چین؟

٢- ئايا ئەم پێشگرو پاشگرە «وە» یان «ەوە»یە؟

٣- واتاکانی چییەو چەند لەگەڵ فرماندان؟.

٤- نموونە بۆ خۆی و تایبەتییەکانی تری لەم زمانەدا.

٥- ئەنجامی باس.

١- پێشگرو پاشگر چین؟

بەلاتینی بە پێشگر دەکوترێت «پرێڤیکس-Prefixus» کە زاراوەیەکی گراماتێکییە بەو بەشە دەکوترێت کە لە یەک «برگە»، یان زیاتر پێک هاتووەو دەکەوێتە پێش بناغەی وشەو دەبێتە هۆی گۆڕینی رواڵەت و ناوەڕۆکی وشە. وە ئەم پێشگرانە وەک هەموو بەشەکانی تری زمان لەپڕ دەر نەکەوتوون، بەڵکوو بەرە بەرەو بە گوێرەی پێویستی و لەسەر بناغەی زمانەکە خۆی و لە زمانەکەوە هەڵقوڵیون، وە ئەو پێناسینانەی کە لەسەرچاوەی جیاواز و زمانی جیاوازەوە وەرگیراون بۆمان دەردەخەن کە زوربەی ئەم پێشگرانە - پرێفیسکانە لە بنەڕەتدا لەوشەی سەر بەخۆوە هاتۆنەتە کایەوە، واتا لە کۆندا واتای سەربەخۆو تایبەتییان هەبوو، بەڵام بە تێپەڕ بوونی کات و بەهۆی زۆر بەکار هێنانیانەوە بەرە بەرە ئەم رواڵەتە «شکڵ-فۆرم»ە تازەیان وەرگرتووە. وەک: خستن، را-خستن، دا-خستن، هەڵ-خستن، لێ - خستن ، پێ-خستن - هتد..

«پاشگر»: بەلاتینی بە پاشگر دەکوترێت «سوفیکس-Su-Fixus»، ئەمیش وەک پێشگر وایە، تەنیا ئەوەندە هەیە کە ئەم بە پێچەوانەی پێشگر دەکەوێتە کۆتایی بناغەی وشەو دەلکێت پێوە. بۆ نموونە:- خەوتن - خەو+ئاندن- خەواندن، خەوتنەوە، خەوێنە ...هتد لە زمانی کوردیدا.

٢- ئایا ئەم پێشگرو پاشگرە: «وە We»یان «ەوە EWE»یە؟

هێناویانەتەوە، بەبێ ورد بوونەوە لێی کاتی بەکار هێنانی، بەڵکوو بە نووسینەوەی یەک لە سەر یەک وازیان هێناوە، وە لەو شوێنانەدا کە لە وینەی «ەوە»دا دەرکەوتووە لەگەڵ ئەو وشانەی کۆتاییەیان بە پیتی دەنگدار دێت - حرف صحیح ساکن- وشەکەیان لەم پاشگرە جودا کردۆتەوە، ئەوەی ماوەتەوە «ەوە-EWE» بووە، بۆیە نووسیویانە پاشگری «ەوە-EWE». هەر ئەمەشە بۆتە هۆی ئەوەی ماموستا «شیخ محمدی خاڵ» بڵێت: «ئەم بەشە پەیوەستییە -لێرەدا مەبەستی پاشگرە- کە دەکەوێتە کۆتایی فرمانەوە، هەمیشە «و» دەکەوێتە ما بەین دوو ها «ە-ە» واتا بەم شکڵە «ە وە» وەک:

هاتنەوە، چوونەوە، خواردنەوە».

مامۆستا نووری عەلی ئەمین دەڵێت: «پاشگری «ەوە» پاش ئەو وشانە دێت کە کۆتاییەکەیان بە پیتی دەنگدار نایێت» واتە ئەوانەی کۆتاییەکەیان بە پیتی دەنگدار -حرف ساکن او صحیح-دێت- بەبێ ئەوەی هۆی ئەوە دەربخات. لەشوێنێکی تردا و لە ژێر ناوی پاشگری «وە-WE»دا دەڵێت: «ئەم پاشگرە لەگەڵ ئەو وشانەدا بەکار دێت کە کۆتاییەکەیان بە پیتی دەنگدار دێت» بێ ئەوەی هۆی ئەمەش روون بکاتەوە. زمانەوانی کورد دوکتور قەنات کوردۆییێف هەمان شت دەڵێت، بێ ئەوەی هیچ کامێکیان هۆی ئەم کەمە جیاوازییە بچووکە دەربخەن کە لەرواڵەتی ئەم پاشگرەدا دەردەکەوێت.

دوکتور: ن. ماکەنزی دەڵیت: «ئەم پاشگری «ەوە»یە هەندێ جار لەوێنەی «وە»دا دەردەکەوێت، بەبێ ئەوەی ئەمیش هۆو شوێنی دەرکەوتنی ئەم پاشگرە لەم دوو رواڵەتەدا پیشان بدات».

زانای ئەمریکی: ل-ئۆ-فۆسوم تەنیا ئەوەندە دەڵێت: «کە بەرانبەر بە پاشگری «وە»ی شێوەی خوارووی پێشگری «ڤە» هەیە لە شێوەی ژووروودا «کرمانجی» و هیچی تر»، واتا ئەم پاشگرە لە وێنەی «وە»دا باس دەکات تەنیا لە شێوەی خوارووداهەروەک «وە» پاشگریش نەبێت لە شێوەی ژووروودا.

دوکتور کەریم -پ- ئەییووبی و دوکتور:ئی. ئا. سمیرنۆڤا دووبارە لە شێوەی «ەوە-EWE»دا وەک پاشگر باسیان کردووە.

....».

دەوری ئافرەت دێتەوە پێشەوە، سەردەمەکانی پێشوو ئافرەت لە ناو کورددا ئەگەر لە بنەماڵەیەکی بە سامان بوایە خوێندنی پێ فێر ئەکرا لە قرئان و نووسین و بە دەگمەنیش زانیاری تر. مێژوویێک بەم جۆرە رۆیشت، پاشان قەڵەم کەوتە دەست هەموو جۆرە چینێک، توانی لە بارەی ئەدەب و مێژوو و نەتەوایەتییەوە ئەو قەڵەمەی خۆی بخاتە کار. زەمان وردە وردە لەگەڵ گۆڕانا سنگی بە گوڕی خۆی نا بۆ پێشەوە، ئافرەت پلەی تر سەرکەوت؛ کەوتە بینینی وڵاتان و خوێندن لە وڵاتە دوورە دەستەکانی وڵاتی خۆیدا، کەوتە ئەو مەیدانە کەببێ بەخاوەنی دوکتۆراو ببێ بە پسپۆڕی تایبەتی لە بەشێ لە بەشەکانی زمانی خۆی، ئافرەتی دوکتۆرا پەیدا بوو لە باری فولکلۆر و زمانەوانی و شتە عیلمییەکانەوە، بە تایبەتی زمانەوانی دەورێکی گێڕا. خاوەنی ئەم پەخشانە یەکێک بوو

لەو ئافرەتانە کە لەو مەیدانەدا لە رووی زمانەوانییەوە بتوانێ خوێندن و قەڵەمی خۆی بە زمانی کوردی لە لێکۆڵینەوەی دەستووری زمانی کوردی بخاتە کارو بابەتی تا ئەندازەیەک نوێ بێنێتەوە ناوەوە.

نەتەوە برێتییە لە ژن و لەپیاو، ئەم دوو رەگەزە پەرە بە نەتەوەکە ئەدەن. ئێمە قسە لە کوردەوە ئەکەین. سەردەمەکانی پێشوو هەر لەبەرەبەیانی مێژووەوە ئەم دوو رەگەزە لە ناو کورددا بە درێژایی ئەو مێژووە قۆڵیان کردووە بەقۆڵی یەکاو بە جووتە هاتوونەتە خوارەوە ئەو سەردەمە کە سەردەمی شەڕ و شۆڕ و راوو شکار بووە، پێکەوە کردوویانە، ئاژاڵداری وماڵداری بووە پێکەوە کردوویانە. پیاوەکە لە دەرەوە خەریک بووە، ژنەکە لە ماڵەوە. جووتە گاو رەزەوانی و توتنەوانی بووە پێکەوە کردوویانە. ئافرەت منالی کۆرپەی لە کۆڵی خۆی توند کردووە و چووەتە دەرەوە بۆ ئەوە بە هاریکاری لەگەڵ مێردەکەیا ئیش و کار وگوزەرانیان جێ بەجێ بکەن. ئێمە شت بۆ مێژوو باس ئەکەین، ئەم رۆژە کە جۆری گوزەران پەردەیەکی تری بەسەرا هاتووە، هەندێک لەو ژن و پیاوانە ئیش و فرمانی کاربەدەستی ئەگرن بەدەستەوە، بە مووچەو دەرامەتەکایان پشتی یەک ئەگرن و بەهەر دوو لایانەوە منالەکانیان و ماڵەکەیان بە رێوە ئەبەن. ئەمە دیارە گۆڕان ئەمەی کردووە. لەمەش تێپەڕی ئەم دوو رەگەزە بە شوێن خوێندنی ئەم سەردەمەدا پەڕەوازەی وڵاتانی دوورە دەست بوون بۆ پەرەپێدانی خوێندنیان و بۆ گەواهی نامەی دوکتۆرا. جا ئەمە ئایا بۆ ژیواری خۆیان بێ، یا شتێکی تر بێ، رەوڕەوەی گۆڕان ئەم شتانەی هێنایە پێشەوە.

ئەڵێم بۆ ژیواری خۆیان یا شتێکی تر. لێرەدا دەستوورێکی مەنتقی هەیە ئەڵێ:

مرۆڤ لەسەر چوار جۆرە، وە هەموو کەسیش خۆی لە هەموو شت و لە هەموو کەسێکی تر خۆشتر ئەوێ. ئەو کەسەی فرمانێک ئەکا، فرمانەکەی لەم چەند مەبەستانەی خوارەوەیە:

یا ئەڵێ: من خۆم لەم فرمانەما مەبەست نییە، هەر خەڵکەکەم مەبەستەو هیچ تر. یا ئەڵێ: ئەم ئیشەی من قازانجێکی گشتییە، کە گشتەکە سوودی لێ وەرگرت، منیش لە ناو گشتەکەدام بەشی منیشی تێدا ئەبێت. یا ئەڵێ: من خۆم بەهرەی خۆم وەربگرم، خەڵکی تر وەریان گرت یا نەیانگرت مەبەست نییە. یا ئەڵێ: مەسالحی خەڵک هەموو سەری تیا بچێ هەر بۆ ئەوە کە من خۆم بگەمە بەهرەکە!.

ئەم بەشەیان گەورەتر تاوانبارە لە کۆمەڵدا، چونکە کۆمەڵەکە لەناو ئەبا بۆ سوودی تاقە نەفسی خۆی. ئەو بەشەیان کە ئەڵێ: من ئیشەکە هەر بۆ کۆمەڵ ئەکەم و خۆمم هیچ

مەبەست نییە، ئەمەشیان شێتە، چونکە یەکێ خۆی مەبەست نەبێ، خەڵکیشی مەبەست نییە، دیارە ئیشی شێتیش بێ سەرەنجام و بێ کەڵکە! ئەو بەشەشیان کە ئەڵێ : ئەم ئیشەم قازانجێکی گشتییە، کە گشتەکە وەری گرت منیش لەناو جغزی گشتەکەدام لەقازانجەکە بەرم ئەکەوێ. ئەم دەستەیە لە هەر چوار بەشەکە لە پێشترو خاوێنترە. لە دوای ئەم دەستەیە ئەوە دێت کە ئەڵێ: من خۆم بەهرە وەربگرم خەڵکی تر وەری ئەگرن یا نایگرن کەیفی خۆیانە! بۆیە ئەڵێم ئەمە دێت چونکە سوودی خۆی نەبەستووە بە زیانی خەڵکەوە. ئەم دەستوورە بۆ تاکە ئەگەر خۆ بێینە سەر نەتەوە، زۆر نەتەوەی مێژوو سوودی خۆی لە زیانگەیاندن بە نەتەوەیەکی تر بینیوە، ئێمە قسە لەوەوە ناکەین، چونکە ئەو پڵاوە، پڵاو لەگەڵ ساوەرا هاوشانی یەک نین! جا ئەوانەی کە چاویان لەسەر کەوتنە -لە هەر مەیدانێکا بێت- ئەگەر سوودی خۆیان لە زیانی خەڵکا بینی، ئەوە بێ فەرترو نەگریستر کەسن لە کۆمەڵدا.

مەیدانی خوێندەواری و رۆشنبیری بێ گومان ئەو مەیدانەیە کە خۆی ونەتەوەکەی هەر دوولایان سوودی لێ ببینن، ئەوانەی کە ئەم رێگایە ئەگرن بەرزن، بەکەڵکن. ئافرەتی کورد لەم مێژووەدا گەیشتە پلەیەک کە بتوانێ دوکتۆرا وەر بگرێ؛ گومانی تێدا نییە کە بەرهەمی خوێندەوارییەکەی سوودێکی گەورە ئەدا بە نەتەوەکەی. جا ئەم پەخشانە نموونە پەخشانێکی ناوەرۆک و روخسارە بۆ بابەتێکی وەکوو ئەم ناوەرۆکە. ئەگەر حسابی رێختی ئەدەبی بکرێ دوور نییە رێخت لەم رێختە رێکتر هەبێت، بەڵام لە شوێنێکا کە دەستوورەکە رێزمان باس بکا هەر ئەوەندەی پێ ئەکرێ.

***

«رۆوف حەسەن» لە ژمارە «١١»ی ساڵی «١٩٧٣»ی گۆڤاری «بەیان» لە ژێر ناوی «ئەدەب و رەخنەی ئەم سەردەمە»دا پەخشانێک پیشان ئەداو ئەڵێ:

«سەرومڕ گۆڕان و تازەبوونەوەو ئاڵۆزی ژیان سیمای ئەم سەردەمەیە کە تیایا ئەژین. وە ئەم سیمایەش پەل و پۆی بۆ ئەدەب و هونەریش هاویشتووە وەک هەموو بوارەکانی ژیان.

جەنجاڵی ژیان.. لانەوازێتی و ونبوونی مرۆڤ.. بۆنی بارووت.. دیمەنی خوێنی مرۆڤ.. دوو روویی لەسەر حسابی بیروباوەڕو نرخی ئادەمیزاد.. لەناو گێژاوی رەوشت و قیمەمی پەرپووتدا.. ئەمانەو تێکڕا پەیوەندی بە کۆمەڵایەتی و دەروونییەکانی تر.. لەم سەردەمەداو لە سەرانسەری جیهانا

کارێکی بەهێز ئەکەنە سەر ئەدیب و هونەرمەندان و ئەو دەروونی و تەزینە فیکرییەی ناهێڵێ و راڕایی ودوو دڵی و بێ ئارامی جێگەی ئەگرێتەوە و لەبەرهەمەکانیاندا هەر بەو شێوە ئاڵۆزە دەرئەبڕێ کە وەک ژیان خۆی ئاڵۆزە.. رستەو وشەی پچڕ پچڕ .. گۆڕانی فیکرە لە رستەیەکەوە بۆ یەکێکی تر.. لە وشەیەکەوە بۆ یەکێکی تر.. بێ دەنگی.. مەنەلۆج.. دەرنەبڕینی راستەوخۆ.. وەهەندێ جار نەبوونی مەبەست و هیچ نەدان بە دەستەوە.. کە ئەمیش هەر لە بێ مەبەستی و بێ ئەنجامی و بێ ناوەرۆک و بێ مەعنایی ژیان خۆیەوە دێتە کایەوە..

بەکورتی هەموو دۆزەخ و بەهەشتەکانی ژیان.. لەگەڵ هەست و بیرو دەروونی ئەدیبدا تەفاعول ئەکەن.. بەرهەم ئەبێتە تێکڵاو کردنی پشکۆ ئاگر لەگەڵ بەستەڵەکدا.. یان پارچە دووکەڵی ئێسک و پرووسکی ناو دۆزەخی ئەم ژیانە ئەبێت.. وەیان بێ هۆشی و بەنگ کێشان و تەم ومژی دەروونی ئەدیب.. یان دڵداری کردنێکی هێجگار فراوان و بێ سنوورە لەگەڵ (ئازارو برینەکانی) ئەم سەردەمەدا کە جگە لەوە قات و قڕی خۆشەویستییە. دڵدارێکی تریان دەستناکەوێ کە لە پەنایا ئۆقرە بگرن و سوکنایی بێت.. بەم جۆرە بەرهەمەکانی ئەم سەردەمەو تێ گەیشتنیان هەروا ئاسان نییە.

جالەبەر ئەوەی رەخنەی ئەدەبیش لە هەر دەم و زەمانەیەکدا جۆرە پێوەرێکی تایبەتی پێوە بووە.. وە ئەم پێوەرانە هیچیان ئاشنایەتییان نەماوە لەگەڵ هەڵسەنگاندنی ئەم سەردەمەدا، بۆیە پێویستە گشت کەرەسەکانی بگۆڕرێت و لە جیاتی ئەو هۆقە و گوریس و تەرازووی چەرمینەی جاران.. میلیگرام و ملیمەترو تەرازووی حەساس و میکرۆسکۆب بەکار بهێنرێت و بگرە لەمانەش وردتر..وە رەخنەگر بەو پەڕی بزیوییەوە سەودا سەری هەموو گۆڕانێکی ژیان بێت و بە رۆشنبیرییەکی تێرو تەسەلەوە بێتە مەیدانی رەخنەوە، وەکاتی ئەوە بەسەرچوو کە ئەرکی رەخنە تەنها روونکردنەوەی لایەنە چاک وخراپەکانی بەرهەمێک بێت، چونکە چاک وخراپ و هەموو کێشەکانی تریش موتڵەق نین و تێکڕا -نیسبی-ن. وە ئەگەر رەخنەگرێک لەسەر ئەو رێ و شوێنە بڕوات.. ئەبێ بڕوای بەتاقە فەلسەفەیەک هەبێت وەکوو شتە موتڵەقەکەو لەو روانگەیەوە سەیر بەرهەمە ئەدەبییەکە بکات و چاکی و خراپی و بە هێزی و لاوازی بەرهەمەکە بەگوێرەی گونجان و نەگونجانی لەگەڵ فەلسەفەیەکدا جیا بکاتەوە.. ئەمەیش هەموو کاتێ مشت و مڕو بگرەو بەردەیەکی زۆر ئەخاتەوەو هەرچەند هەندێ جار سوود ئەگەیەنێ و

بزووتنەوەیەکی رۆشنبیری ئەخولقێنێ، بەلآم بە زۆری ئەبێتە مایەی نزیک بینی و تەسک کردنەوەی بواری رەخنەگرتن، چونکە ئەدەبی ئەم سەردەمە زۆر کەمتر لە جاران ئەخرێتە پەنای رێبازێکی دیاری کراو یا فەلسەفەیەک.. وەیان هەوڵ بدرێت -هەر هیچ نەبێت- بۆ گونجاندنی لەگەڵ فەلسەفەکەدا.. ئەمەش رێگە لە رەخنەگری ئەم سەردەمە ئەگرێت لە دەرکردنی بریاری موتڵەقانە بەسەر بەرهەمێکداو هێمن تری ئەکاتەوە لەوەی بە پەلەپرۆزێ چەند لاپەرەیەک رەش کاتەوە بە چەند وشەیەک وەک: مەبەسی پێکاوە -بێ پێزە- بزرکاوە- بەهێزە- بێ ئەنجامە- لاوازە.. بەڵکوو ئەم بریارانە گشتی ئەداتە دەست خوێنەواران و ئەرکی رەخنەگر خۆی ئەبێتە شیتاڵ کردنەوە و روونکردنەوەی بەرهەمەکەو ئاسان کردن و تێگەیاندن و نزیک خستنەوەی خوێنەواران.

رەخنەگری ئەمرۆ گفتوگۆ ئەکات لەگەڵ پاڵەوانەکان وکەل و پەلەکان و دێرو وشەو خاڵەکاندا.. رەخنەگری هاوچەرخ یاریدە دەرێکی دڵسۆزی ئەدیبەکانە کە ئاشنایەتی لە نێوان وشەکانیان و خوێنەوارانیدا دروست ئەکات و دەرگای هامشۆکردنی نێوانی دەروون و بیری بێ ئارامی ئەدیب و خوێنەواران ئەخاتە سەر پشت.. وەهەر کاتێ توانی ئەمە بکات ئەرکی خۆی بەجێ هێناوە و کۆتایی هاتووە، چونکە کاتێ خوێنەواران ئاشنایەتییان پەیدا کرد لەگەڵ بەرهەمەکەدا و شارەزای تەواوی بوون، ئەو کاتە ئەوان -خوێنەواران- دەوری رەخنەگری جاران ئەبینن و بریاری کۆتایی خۆیان ئەدەن لەسەر لایەنە چاک و خراپەکانی بەرهەمەکەو بەگوێرەی پلەی رۆشنبیری خۆیان... ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە رەخنەگر نابێ هیچ بارێکی سەرنجی خۆی بخاتە روو، وەک هەڵەی زمانەوانی و هەندێ شتی تر، بەلآم لە بیرمان نەچێ کە ئەمانە لەپلەی دووەم دان .»..

راستە کە ئەڵێ: پیاو ئەبێ سەیری ئەوە بکا کە وتراوە، نەوەک سەیری خاوەن وتە. وە ئەوەش راستە کە هەر رۆژە گوزارشتێک پەیدا ئەبێ؛ ئەبێ ببێ، چونکە هەر رۆژە کاروباری خۆی لەناو خۆی دایەو شتی وا پەیدا ئەبێ کەبە چاو دوێنێ وە تازەیە. ئەدەبی کوردی و پەخشانی کوردی سەردەمێک بە سادەیی دەستی پێ کرد، پاش ئەوە، ئەوە هاتە ناوەوە کە رەخنە پەیدا ببێ و ئەدەبەکە لەناو ئەو بازارەدا هەریەکە دەستێکی بۆ بەرێ وەهەر یەکە بە چاوێکەوە سەیری بکا. ماوەیەکیش بەم جۆرە رۆیشت، ئەمجا ئەوە هاتە پێشەوە: ئەو رەخنەیە کە ئەگیرێ ئەبێ چۆن بکەوێتە قسەکردن و پلار هاویشتن، بەڵکوو ئەمە دەستوورێکی هەیەو ئەبێ ئەو قەڵەمە لەسەر رێبازی ئەو دەستوورە بروات بە رێوە. پاش

ئەمەش ئەوە هاتە پێشەوە: کە ئەو جۆرە رەخنانە تا ئێستە لە روالەتی وشەو رستە گیراوە ئەبێ وەکوو شتی تر چۆن گۆڕاوە ئەمیش ئەو کراسە لەبەریدا بووە دایکەنێ و کراسێکی تری وا لەبەرکا لەگەڵ گۆڕانی ئەم گێجەدا بگونجێ.

ئەبێ ئەوە بزانین کە دەستووراتی ئاسمانی و ئەحکامەکانی هەموو، قسەو رستە بووەو پاشان کەوتوونەتە سەر پێست وکاغەز و هەڵگیراون. ئەدەبیش هەر قسەو رستەیەو کەوتۆتە سەر کاغەز. دەستووورە ئاسمانییەکان دەقێکەو بە درێژایی زەمان ئەو دەقە بەو جۆرە و وەکوو خۆی هەر ئەبێ بمێنێتەوە، ئەگەر وانەمایەوە ئەو ئایینە کە سەر بەودەقەیە نەمێنێتەوە، بەڵام ئەدەبی ئینسانی و سەر زەوی وانییە، ئەو گۆڕانی بەسەرا دێت. هەموو دەم دەقی روالەتی رستەکە لەوانەیە بمێنێتەوە، بەڵام مەفهوومەکەی دەقاودەق بەو جۆرە نامێنێتەوە. هەر لەبەر ئەمەیە بۆیە مێژووی پەخشان دروست ئەبێ و بە پێی رۆژو سەردەم ئەو پەخشانە دێتە ناوەوە. لە دەقی پەخشانی دوێنێ ئەزانی باوەڕی دوێنێ چۆن بووە، لە دەقی پەخشانی ئەمڕۆ باوەڕی ئەمڕۆت بۆ دەر ئەکەوێ. دەقەکە ئەمێنێتەوە بەڵام ئەو باوەڕە کە ئەو دەقە گوزارشتی لێ داوەتەوە ئەو باوەڕە ئیمڕۆ شتێکی تر لەشوێن هەوارەکەی نیشتۆتەوە، دەقی ئاسمانی وا نییە بە خۆی و بە باوەڕیەوە دوێنێ و ئەمڕۆ هەر وەکوو یەکن.

پەخشانی ئەم خاوەن پەخشانە هەستی بە سووچێک لەوە کردووە، بە جۆرە شێوەیەک دێتە ناوەوە کە گوزارشتەکانی راستەو راست ئەوە دەرئەبڕێ کە ئەبێ ئێمەش لە شێوەی ئەدەبی و رەخنەی ئەدەبیدا رێبازێکی تر بگرین و جۆرە هەنگاوێکی تر هەڵێنینەوە. کەرەستەی پیشەسازی رۆژانی رابوردووی ئێمە شتێکی تر بووە، گۆڕانی دوو چەرخە ئێمڕۆ شتێکی تری هێناوەتە پێشەوە، ئێمەش ئەبێ دەست بە دەسکی ئەو رەورەوەیەوە بگرین، لە ئەدەب و رەخنەشمانا ئەبێ ئەو گۆڕانە پەیدا بکەین، ئەگەر نەیکەین لە کاروان بەجێ ئەمێنین.

روخساری پەخشانەکە سووراو سوور دیارە کە جۆرە روخسارێکی هەیە جیایە لەوانەی پێشوو. بەڵێ! روخسار گوزارشتە لە ناوەڕۆک، کە ناوەڕۆک جیا بوو، روخسار جیاییەک پەیدا ئەکات، بەڵام ئەمە زیاتر پاڵی ناوە بەو شێوەیەوە.. لەرووی مێژووی پەخشانەوە، پاشەڕۆژ ئەو حسابە ئەکا: کە ئەمە گۆڕانێکی کوتوپڕی سەردەمە کە بەسەر ناوەڕۆک و روخساری ئەدەبی کوردیدا هاتووە لەم رۆژەدا. ئەمەش راستە کە وشەی غەیری کوردی تێدا هەیە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشا سەرانسەر پڕە لەوشەو رستەی خۆماڵیش و روخسارەکە

توانیویە گوزارشت لە ناوەرۆکەکە بداتەوە بەبێ ئەوە ترنجاندنی تێدا هەبێت.

* * *

«أ.ب. هەوری - ئەبو بەکر شێخ جەلال» لە کتێبەکەیا «شیعری کۆن و نوێ» کە لە ساڵی «١٩٧٤»دا چاپ دەستی پێ گەیشت، نموونە پەخشانێکی ئەو ساڵەمان پیشان ئەداو ئەڵێ:

«..

شیعری کۆن ونوێ!

بۆ ئەوەی هەندێ روون و والا باسەکە بخەینە پێش چاو ئەبێ چاوێک بخشێنین بەو خولە مێژوویانەدا کە ژیانی مرۆڤی پێدا تێ پەڕیوە، چونکە زانایانی تایبەتی لەو باوەڕەدان کە شیعر لەپێش پەخشانی هونەری و بەشەکانی تری وێژەوە هەر لەگەڵ پەیدا بوونی مرۆڤ لەسەر زەوی هاتۆتە کایەوە و پێشکەوتن و پاشکەوتن وکۆن و نوێیەکەش بەستراون بەیاسای شێوەی ژیانی مرۆڤایەتییەوە بۆیە ئەڵێن: شیعر تەعبیرە لە ژیانی کۆمەڵ و ناوچەو چەرخی شاعیرەکە. ئەمە لە لایەکەوە، لە لایەکیشەوە هەموو ئەزانین کە یەکێکە لە هونەرو سەرحەدو سنوور کێشراوەکانی وێژەو جیاوازی هەیە لەگەڵ پەخشانی هونەری و پەخشانەکانی تر، ئەی ئەگەر ئەمیش هەروەکوو ئەوان برێتی بێ لە وشەو رستەی دیڕی بێ کێش و دانین، ئەبێ ئەوان واتە پەخشانەکان ناو بنێن چی؟ دوای ئەم هۆیانەو مادام روو لەمان بێت، شیعر ئەبێت هەر شیعر بێت و مومەییزاتی تایبەتی و سەربەخۆی خۆی هەبێت و پەخشانیش ئەبێ هەر پەخشان بێت و کۆن و نوێ کەش هاوملی کۆن ونۆی یاسای ژیانی چەرخ و رۆژی مرۆڤەو لێی جیا نابێتەوە و گۆڕانەکەش پابەندی ئەم خولانە بووە:

١- خولی ژیانی سەرەتایی مرۆڤ:- لە دارستان و ئەشکەوت و کێوو کەژدا. گومان لەوەدا نییە کە جۆری ئەم سەردەمە سەخت و سادەو ساکار بووە، شیعرەکانیشیان کە وێنەی شێوەی ژیانیانە هەروا بوە، باسی دڵداری و کێوی سەخت و وەیشوومەی نالەبار و دێوو درنج و بیابانی چۆڵ و کارەساتی سروشتی و زۆری تر لەم بابەتە.

٢- خولی دووەم: بە دوای هاتنی ژیانی سەرەتایی ناو دارستان و بیابان وکۆچەریەتی و نیشتەجێ بوونی مرۆڤ لە ناو گوندو شارداو پەیدا بوونی فەرمان رەوایی و یاسای دەرەبەگ و پادشایەتی دەست پێ ئەکات و درێژە

ئەبەستێت. لە هەندێ وڵاتی پێشکەوتوودا تا ناوەڕاستی چەرخی نۆزدەهەم و لە هەندێ وڵاتانی تردا تا جەنگی جیهانی یەکەم، بەڵکوو تا دوایی جەنگەکەش.

تەنیا ئەوەندە هەیە ماوەی ئەم خولە چەند هەزار ساڵی خایاندووە، بەڵام یەکەم هەزار ساڵی، رەنگە گەلێ زیاتریش دوای کۆتابوونی ژیانی سەرەتایی شێوەی شیعریان ئەوەندە جیاوازی نەبووە کە سەرنج راکێشێت لەگەڵ خولی پێش خۆی دا. وەلێ لە کاتێکەوە نووسین وخوێندن پەیدا بوو، یاسا دەرەبەگی و پاشایی هاتنە کایەوەو بیری ئاینی روەو ناسینی خوای تاک و تەنیا تەشەنەی کرد، شێوەی ژیانی مرۆڤایەتی لە چاو پێشوودا بەرەو پێش رۆیشت، بۆیە شیعریش رووەو پێشکەوتن هەنگاوی ناو لەبەر ساکاری شێوەی ژیان و کەمی ژینەمەنی وکاتی بێ فرمانی زۆر شاعیرەکان توانیان رووەو یاسای هێنانە بەرهەمی دیوان برۆن و هۆنراوە دانێن کە دواینەی هەموو پیتەکانی حونجە بکرێتەوە هەر لە ئەلفەوە تاکوو پیتی «ی»و چامەو چەکامەکانیان یەک کێش و یەک دواییەنەو بەگشتی هۆنراوەکانیان بەرکێشی عەرووزین و مەعناو گوزارەی دووری زانراو بە بەڵگەی نزیک و پڕ لە بابەتەکانی بەلاغەت. هۆنراوەکانیش هەموو برێتی لە ئەڤین و دڵداری و ستایشی ئایینی و مەدح و سەناو پیا هەڵدانی گەورە پیاوان و پادشایان. بەم رەنگە رێرەوی شیعری کلاسیکی ئورستوقراتی هاتە کایەوە کە لە چاو رێ رەوی شیعری پێش خۆیدا بە پێشکەوتوو دادەنرا لەو کاتەدا. ئەدەبی کلاسیکی یەکەم قوتابخانەی شیعرو ئەدەبی ئەم خولە، کەلەپووری ئێستە بە هەڵبژاردەو دانسقەو نایاب ئەزانێت، بە چاوێکی بەرزو پیرۆز تەماشای رابوردوو ئەکات. بەلای زانایانی ئەم جۆرە ئەدەبەوە ئەدەبی کلاسیکی لە ئەدەبی یۆنانی کۆن و رۆمانی کۆندا گەیشتە بەرزترین پۆپەو دوای ئەوان ئیتر بۆ هیچ شاعیرو نووسەرێک هەڵناسوورێت لەوان جوانترو بەرزترو نایابتر شیعرو پەخشان بێنێتە کایەوە، بۆیە ئەبێ شاعیرەکانی دوای ئەوان هەر لاسایی ئەوان بکەنەوەو بەس! بەم رەنگە ئەدەبی کلاسیکی بەستێکی لەبەردەم شاعیرو نووسەراندا دروستکرد، کە نەتوانن برۆن بۆ پێشەوە، بۆیە ئەدەبەکەش بوو بە ئەدەبێکی وشکی وەستاوی بێ بایەخ. بەڵام ئەدەبی رۆمانتیکی بەچاو پۆشین لە هەندێ ناتەواوی کە هەر زادەی ئەم خولی ئەدەبییەو سەبارەت بەکەم وکووڕی ئەدەبی کلاسیکی هاتە کایەوەو لە چاو ئەدەبەکەی پێش خۆیدا بوو بە ئەدەبێکی پێشەوەیی. ئەم ئەدەبی رۆمانتیکییە ئێستەی ئەوەندە بەلاوە مەبەستە کە

سوودی لێ وەربگیرێت بۆ سۆزی.

زانایانی ئەدەبی رۆمانتیکی ئەڵێن مادام شێوەی ژیانی مرۆڤ و هەست و قەرێحەی بەرەو پێشکەوتن ئەڕوات، دیارە ئەگونجێت شیعرو ئەدەبیش بەرەو پێشکەوتن برۆن بۆیە ئەبێ زۆرتر گوێ بدەینە جوانی سروشت و داهێنانی تازەو دوارۆژ، نەک خۆمان بە رابوردووی کۆنەوە بێ سوودو گیرۆدە بکەین. بەم رەنگە ئەمان تەلیسمی وشکی ئەدەبی کلاسیکی کۆنیان شکان وخۆیان وا سەپاند کە ئەدەبەکەیان بوو بە ئەدەبێکی پێشەوەیی نوێ. ئەوا وەک بەرەو دوا هاتنی دوو رێ رەوەکە دوو نموونە شیعر ئەنووسین. لە پێشەوە نموونەی هۆنراوەی کلاسیکی لە هەڵبەستی شاعیری ئازای رەوشت بەرز ئەحمەد بەگی ساحب قڕان!

....«.

لەم ساڵانەدا دیسان قەڵەمی کورد بای دایەوە بەلای شیکردنەوەی بابەتی هۆنراوەوە. بابەتی هۆنراو یەکێکە لەو بابەتانە کە هەر لە کۆنەوە هاتۆتە ناوەوە، نووسەران و خوێندەواران پاش ئەوە کە قەڵەمی پەخشانیان کەوتە دەست، بەرە بەرەو بەپێی چەرخ قسەیان لێوە کردووە، لەناو کوردیشا ئەم قسە لێوە کردنە زۆر بووە. کارەساتەکانی تر گەلێ جار دەستیان کێشا بەسەر ئەم بابەتەدا و پەخشان لەوانەوە قسەی ئەکرد، کە کەوتە ئەم رۆژە دیسان بای دایەوە بەلای ئەو شتەوە کە ماوە مێژوویێک بوو خۆی لێی شاردبووەوە، لەم مێژووەدا دیسان سەری هەڵدایەوە و بوو بە دیمەنێک کە نووسەران بەرەوپیری برۆن. لام وایە ئەم بابەتە کە لە کتێبێکی وەکوو «شیعری کۆن ونوێ»دا پەیدا بووە تەنیا زادەی ساڵی «١٩٧٤» نییە، بەڵکوو بناغەو سەرەتای هی پێش ئەو مێژووەیە، ئەوەندە هەیە لەو مێژووەدا بووە کە دەستی چاپی گەیشتۆتێ. باوەڕی خاوەن پەخشان لەو مێژووەشدا هەر وەک باوەڕی پێشووی وابووە بۆیە سوور بووە لە سەر چاپی کتێبەکەی. هەرکەس هەر شتێک ئەکا لەکاتی کردنەکەیا بەچاکی ئەزانێ بۆیە ئەیکا، بەبێ گومان ئەگەر بە خراپی بزانێ نایکا.

خاوەنی ئەم پەخشانە ئاوڕی لە هیچی تر نەداوەتەوە تەنها لەو سۆزە دەروونیە نەبێ کە هۆنراو لەزەتێکی رۆحییە بۆ هۆنەرەکەو ژیانی هەر برێتییە لەوە کە ئارەزووی دڵی خۆی لە رێختی هۆنراودا دەربڕێ، ئەمە بۆ ئەو گەورەتر سامانێکی مادی و رۆحییە. خاوەنی ئەم پەخشانە خۆی دەستی هۆنراوەی هەبووە، لەمەوە کەوتۆتە سەر ئەوە کە هۆنراو ئەبێ دوو بەش بێت؛ یەکێ کۆن، یەکێ نوێ لەم رووەوە وردە وردە بەپەخشان قسەی کردووەو

نموونەی بۆ هەردوولایان هێناوەتەوە. ئێمە ئەمەمان مەبەست نییە، بەڵکوو مەبەستەکە ئەوەیە کە لە مێژوویەکی وەکوو ساڵی ١٩٧٤ پەخشانی کوردی لەو رووەوە و لەو بابەتەوە چۆن بووەو؟ چ جۆرە رستەو گوزارشتێک بەکار هێنراوە بۆ ئەو بابەتە؟ ئیشێکمان بەوەوە نییە کە بابەتێکی وەکوو ئەو بابەتە زووتر گەلێ کەس لێی دواوە، بەڵکوو مەبەستەکەی ئێمە تەنها نموونە پەخشانێکی ئەو رۆژە لە بابەتێکەوە کە قسەیەکی زۆری لەسەر کراوە. بەڵێ! قسەکراوە، بەڵام ئەم شێوەیەو ئەم ریختە کە لەم پەخشانەدا هەیە گومانی تێدا نییە کە جیایە لە رێخت و شێوەکانی تر، چونکە خاوەنەکەی جیایە، شێوەی دوو کەسیش نابێ بەیەک. ئەوەندە هەیە روخساری پەخشانێکی وا ئایا هیچ گرێ وگۆڵیەکی تێدا نییە؟ وە یا هەیە! ئەمە مێژووی پەخشان خۆی ساغی ئەکاتەوە.

راستە گۆڕان هەیەو ئەبێ ببێ، بەڵام ئەم گۆڕانە مەرج نییە بەلای چاک و چاکترەوە بڕوا، ئەگونجێ بە لای خراپ و خراپتریشەوە بڕوا. مەبەست -غایە- هەیە، بۆنە -وەسیلە- هەیە، یەکێک ئەیەوێ بچێ بۆ شوێنێک، مەبەستەکە گەیشتنە بە شوێنەکە، جا با «بۆنە»کەی بە پێیان بێت، یا ولاخ بێت، یا ئوتۆمۆبیل، یا تەیارە -فڕۆکە بێت مەبەست نییە، مەبەستی ئەساسی کە غایەکە گەیشتنە بە شوێنەکە، ئەوە پێکهات، «بۆنە» هەر بۆنەیەک هەیە مەبەست نییە. لەم گەردوونەیەشا گۆڕان هەیە، بەڵام ئەم گۆڕانە بەلای چاکە وە خراپەوە بڕوا مەبەست نییە، غایەی ئەسڵی گۆڕانە، ئەمە گومانی تێدا نییە کە هەیە. دەوری پەخشان لەم رۆژەدا -کە گۆڕانەکەیە- هەیە، ئیتر بەلای بەهێزی وەیا بێ هێزییەوە بێ ئەمە مەبەست نییە. خاوەنی پەخشانێک لەسەر یەک بابەت بە دوو جار پەخشانێک دائەنێ، مەفرووز ئەوەیە ئەوەی دووەم لە هی یەکەم باشترو بە پێزتر بێ کەچی کاتێ سەیر ئەکەی گەلێ جار ئەوەی یەکەم باشترە لە هی دووەم! ئەمە ئەوە پیشان ئەدا کە گۆڕانەکە بووەو گومانی تێدا نییە، بەڵام ئەوە مەرج نییە کە بەلای چاکەوە بڕوا.

* * *

لە ژمارە «١٥»ی گۆڤاری «رۆژی کوردستان» ساڵی ١٩٧٤، لە ژێر ناوی «ئەدەبێ کوردێت ئێزدی» «خدرێ سلێمان» بە شێوەی بادینی دەقە پەخشانێکمان ئەخاتە بەردەست و ئەڵێ:

«دڤێ وتارێ دا من دڤێت چەند سەرنجەکا لەگەڵ پێناسینەکە سادە ل سەر ئەدەبێ ئێزیدییا بنڤیسم پاشان نموویەکێ ژوی ئەدەبێ کە بۆ یەکەمجارە تێتە نڤیسین. چێ دبۆ هندەک پرسیار کەن و بێژن بۆچی لەژێر ڤی ناڤی نڤیسییە؟

ما ئەدەبێ ئێزدییا نە ئەدەبێ کوردییە ؟ خۆ ئێزدی کوردن! من نەڤێت ل ڤێ بابەتێ ب کۆلم، هند دبێژم کۆم کرن و لێک دان و بلاڤ کرنا ڤی سامانی کنارەکی مەزن ژراستییا مەسەلێ دیار دکەن. بەلێ هاش من وە ئەڤ ئەدرێسە ل گەلٚ ناوەرۆکی ڤێ ئەدەبێ چێتر دگونجێت، چونکە ئەڤ ئەدەبە برێتییە ژ دەربڕینا هەست و نیازو بیرو باوەڕێت ئێزدییاتی ێ و ئەوێت پچەکی شارەزای ئێزدییاو مێژووا وان بن ژمێروەرە هەتا ڤێ دماهی ێ دزانن دچی بارەکی دا دژیان وە پەیوەندییا وان ل گەل یێت دۆرو بەرێت وان نەخاسمە کوردێت مسلمان بە چاوا بوو چی ژ بێ چارەیا وان بۆ، یان مەسەلەکا دی بۆ، مەبەستا من ئەوە دبارەکی تایبەتی هۆسادا دژیان کوو زۆر تشتێ وان نەهێنی بت وهەولەکا بێ دەرافەت ددان کوو خەلکێت دۆروبەرێ وان ئاگاداری تۆرو تبعەت وناوەرۆکی دینێ وان نەبن..

ونهۆ دەمێ تەناو تەسەلیێ.. وبەهرابتر ژملەتا کوو ئێک ژوان ملەتێ مەیێ کورد وێ گەهشتییە راستی و دان ب گەلەک خەلێێت بەرێ وێ نای ئەڤە ئێک و ژ لایێ دیڤە دڤان سالێت دوماهی ێ دا هەولٚەکا باش وا دێتە دان بۆ کۆم کردن و بلاڤ کرنا ئەدەبێ کوردی، هەر چەند هەموو لایێت ئەدەبی ناگرتە و هەر وها نە ل هەموو ناوچێت کوردستانێ، مەسەلە ناوچا بادینا کوو وەکوو هندەک شارەزاییێت ئەدەبی دبێژن مەلٚبەندێ ئەدەبێ فولکلۆرییە. بەلێ هێشتا تشتەکی هۆسا ل ڤێ مەیدانێ نەهاتییە کرنە، مخابن سەد مخابن ئەڤ ئەدەبێ رەنگین بفەوتت. وەکوو سەیدا مەلا خەلیلێ شێخانی دبێژت هەر مزگەفتەکە ناوچا بادینا بچیێ کۆمەلٚەکا دەست نووسا وا لێ هەی و گەلەکا ژێ تژی ل سەر کۆز وئاخە خودێ دزانت، ئەڤە چەند بەدیلا رۆناهی نەدیتی دوەختێ دا ناڤی نەهـ دەهـ شاعیرێت کرمانجییا ژۆر ب رێز کر ل گەل هندەک پارچە شیعرێت وان.

ڤێجا ئەڤێت دەستنووس ماین هێشتا باشە، دێ رۆژا وان هێت. بەلێ ئەدەبێ نەی نڤیس نەخاسمە ئەدەبێ ئێزدییا کوو چوو ژێ نەی نڤیسییە هندە بە دیلێت سالاٚ ژ دەڤ بۆ دەڤی نێتە کران ڤێجا خەلک ب چاڤەکی دی سەیرێ دنیایێ دکەن و تەکنیکا وەکوو رادیوو تەلەفزێون ومسەجلا راهاتنا ژیانێیا بەرێ واگۆراندی هندە گوهـ نادەنە ڤان مەسەلا.. وهەکە دەستا لێ سست کەین ناگەهنە دەهـ. سالێت دی چوو ژ ئەدەبێ دینی کە بەشەکی گرنگە ژ ئەدەبێ ئێزدی تامینت، چونکە ئەڤ بێ مایی هندەک پیرەمێر، ژ شێخ وپیرو قەوالا دزانن. خورت ولاو وەکوو باب و باپیرا هەول نادەنە بپارێزن، نە ریبەرا ژی رێ

دایە بێتە نڤیسین و بلاڤ کرن. ڤان پێنج شەش سالا دەستەیەکی لاوا پێ گەهشت و زانین قەدرێ ڤێ کەلەپووری دچی دایەو هەکە هندابت زیانەکا گەلەک مەزنە و دێ تاوان بار بین بەرامبەری مێژووێ ... مەسەلە نە ئەوە ژنووپاش ب رەخ دینا بکەڤین کی ژوان باشەو کی ژوان باشترە، نەخێر بەلی ئەڤ ئەدەبە برێتییە ژ بیرو رای و فەلسەفا بەشەکی کوردا ب دارشتنەکە هۆنەری وب زمانێ کوردی بەرامبەری کەون وکۆمەلی مروڤ و ژیانێ، هەرچی ستەمیا زەمانییە ب سەرواندا درژیایە د فرمانێت وان رابوینە سەبارەت پاراستنا ڤی کەلەپووری ژدەستێ خەلکێ دۆر بەری وان، بەلێ وان هەر پاراستییە، راستە گەلەک ژێ فەوتایە و هندەک پێڤە هاتییە زیدە کرن ژئە ئەنجامێ مێژووا پڕ کارەسات!

دبێژم ب ڤی چاڤی درێنینە ئەدەب و کەلەپووری ئێزدییا پێویستە ئەم خۆ بناسین بزانین مە چی هەیە و چی ژێ ب کێر ژیانا سەردەمی تێت و باقی تر چاوا تەصرفێ پێ بکەین ن. بۆ ڤێ مەبەستێ گەلەک جار چوێنە نک بابێ شێخ وهندەک قەول بێژا، ڤێ هاڤێنێ هەولدانا مە سەرگرت بلێ شێخ دبێژت: «بۆ ئەو کەسێت ل دوو راستی یێ دگەرێن هەر پرسیارەک بت دەربارەی ئێزدییا ئاراستی مە بکەن ئەم دنەرهەڤین ب پێی زانینا خۆ پەرستا وان بدەین و ژ نهۆوا پاشڤە دێ دەست بەکۆم کرن وئمرن وبلاڤ کرن کەلەپوورێ خۆ کەین یابەرێ چو». ورێ دانە مە دەست ب نڤیسینا کەلەپووری بکەین. بەلی هاش من وەرە ئەڤە ب مرۆڤەکی تنێ ناهێتە کرن، دیان شارەزایی وهۆستای دڤێت ..

....«.

مەبەست لەم نموونە پەخشانە ئەوە نییە کە باسی یەزیدی و ئایینی یەزیدی بکرێ. جاران لەناو کورددا بەم یەزیدییانەیان ئەوت «داسنی»، داسن کێوێکە لە نزیکی موسڵەوە، زوربەی ئەوان لە دوور و نزیکی ئەو کێوەوە بوون و نیسبەت دراونەتە لای ئەو کێوە. لەراستیدا ئەمانە یەکێکن لە حەفتاو دوو تیرەکەی ئیسلام و یەزدان پەرستن.

حەفتاو دوو فرقەی دینی ئیسلامی
کەوتنە گێژاوی دەریای ئیعلامی
بەشیرو بەتیر بەربوونە یەکتر
بۆ دۆزینەوەی رێگایەکی حەقتر
ئەو ئەڵێ منم لەسەر رێگای راست

ئەویتـــر ئەڵێ ڕێگای منە ڕاست!
ڕێگای حەقیقەت کامە لەمانە
فرقەی ناجییە یەکە لە مانە!

هەروەها ئەوەمان مەبەست نییە کە ئەم یەزیدییانە پلەو پایەکانیان چین وچی نین؟. بەڵێ! بابەشێخ، پیر، کوچک، قەووال، گوێندە، هەژار و میری میران. کە بە هەمووانەوە کاروباری ئایینی و دنیایی ئەبەن بەڕێوە. ئەمانەمان هیچ مەبەست نییە. لەگەڵ ئەمەشا ئەڵێین: نەتەوە بریتییە لە کۆمەڵە مەردمێک کە لە ڕەوشت و خاک و زمان و جوغرافیای وڵاتدا یەک بن. جا نەتەوە بەم مەفهوومە مەرج نییە کە هەموویان پەیڕەویکەری یەک ئایین بن. هەر بەو مەفهوومە زۆر نەتەوە هەیە، کەچی لەباری ئایینەوە چەند ئایینێک دەستی تێدا هەیە. یەزیدی هەر چەندە بوترێ کە لە ڕواڵەتی ئایینییەوە جیان لەگەڵ کوردەکانا، چونکە کوردەکان لەسەر ڕێبازی ئایینی ئیسلامی، بەڵام لە ڕووی ڕەگەزەوە یەکن و یەک بێخیان هەیە، وە لە ڕووی ئایینیشەوە ئەوان تا ئەندازەیەک ئەچنەوە سەر ئایینی زەردەشتی کە ئەمە ئایینی کۆنی کورد بووە.

وەکوو لە شوێنی تری ئەم کتێبەدا وتراوە: زمانی کوردی -وەکوو ڕەوشتی هەموو زمانێک - چەند شێوەیەکی ئاخافتنی هەیە. تەبیعەت وایە کە ئەم شێوانەش تۆزە جیاوازیەک لە بەینیانا پەیدا ئەبێت. پەیدا بوونی شێوە ئەمە زانیارییەکی سەربەخۆیە و ئەم شوێنە جێگای ئەوە نییە. شێوەی بادینان یەکێکە لە شێوە سەرەکیەکانی زمانی کوردی. ئەمیش بەپێی ناوچە جیاوازیەکی کەم لە نێوان وردە شێوەکانیا هەیە؛ شێوەی شێخان و ژەنگار، هی ئامێدی، بۆتان، جزیرە، زازا، دەرسیم، بایەزید ... هتد. ئەمانە لە ناو خۆیان وردە جیاوازییەکیان هەیە. پەخشانی ئەم خاوەن پەخشانە سەیر ئەکەین جیاییەکی کەمی لەگەڵ ئەو پەخشانە بادینیانەدا هەیە کە ئێمە هێنامانەوە، کوڕی زمانەکە هەست بەمە ئەکات. پەخشانەکە نموونەیە بۆ ئەو تۆزە جیاوازیە. وەکوو لەم پەخشانەدا ئەوە هەیە، ئەوەش هەر هەیە کە کوڕانی یەزیدی تا ئەم مێژووە کەمتر بەو شێوە زمانە قەڵەمیان خستۆتە کار، جم وجووڵی زەمان ئەوەشی دروست کرد کە ئەوانیش بکەونە سەر ئەو هەستە بەبێ ترس بەشێوەزمانی خۆیان باسی ئەدەبی خۆیان بکەن و بەم هەنگاوە تێکڕای زمانی کوردی دەوڵەمەندیەک پەیدا بکات.

ناوەڕۆکی پەخشانەکە ئەوە دێنێتە پێشەوە کەباس لە ئەدەبی یەزیدییەوە بکات و نموونەی بۆ بێنێتەوە؛ ئەو نموونەیە چ هی کاروباری ئایینی بێ -کە بە دەروێشی ناوی

ئەبا- چ هی دیرۆک و بەستەو بەسەرهات بێت. روخسارەکەش ئەو روخسارەیە کە لەبەر چاوتەو هەستی پێ ئەکەی کە تۆزە جیاوازییەکی هەیە لەگەڵ شێوەی ئامێدی و دهۆک داو دیسان لەگەڵ شێوەی زاخۆو ئەولاتریشەوە.

***

«عەزیز گەردی» لە ژێر ناوی «ئەدەب ورەخنە» لە ساڵی «١٩٧٤»دا بەرهەمێکی سەربەخۆی گەیاندە چاپخانەو خستیە بەینی دوو لاپەڕەی بەرگەوە، نموونە پەخشانێکمان لەو بەرهەمە پیشان ئەداو ئەڵێ:

.... رەخنە چییە؟..

لە سەردەمی ئیمڕۆماندا کە بازاڕی چاپەمەنی کوردی گرمەی دێت و یەک لەدوای یەک بەرهەمی ئەدەبی هەمە جۆر لە کارگە دێتە دەرەوە، هەر وەها چڵی هەندێ شاعیرو نووسەری تازە، شکۆفە ئەکات؛ هەست بەکەلەبەرو بۆشاییەکی زۆر فراوان ئەکەین لە رووی رەخنەوە، رەخنەیەکی راست و دروست، رەخنەیەکی ئازاو نەترس؛ رەخنەیەکی ئەوتۆ بە چەکێکی بابەتی -موضوعی- قووڵ و پەلهاوێژ بێتە پێشەوەو هەموو پەیوەندییەکی کۆمەڵایەتی و دۆستایەتی وبرادەرایەتی بکا بە قوربانی رەخنەیەکی ئاراستەکەرو دۆزەرەوەی سوودبەخش لە پێناوی پێشخستن و گەشەپێدانی ئەدەبەکەماندا.

بەراستی «ئێمە پێویستمان بە رەخنەگرێکە کە هەوڵ بدات و تێبکۆشێ بۆ ئەوەی لەبەرهەمی راستەقینەی هونەری، ورد بێتەوەو لە بنج و بناوانەوە رۆشنی بکاتەوەو تیشکێکی رووناک باوێتە سەر تاقیکردنەوەی شعوری - هەستی- و پەیوەندی ئەو بەرهەمە دەربخا بە کۆمەڵەکەی و بەتاقی کردنەوەکانی کۆمەڵایەتی و بزووتنەوەی داهێنانی ئەدەبی، بۆ ئەوەی کێشەی ئەدەبیمان چیتر تەشەنە نەکات». رەنگە لەگەڵ بیستنی وشەی «رەخنەو» چاوکەوتنمان بەسەر باسێکی رەخنەگریدا راستەوخۆ تانووت و پەلامار هاویشتنمان بە مێشکمانا تێ بپەڕێ!. وەک بڵێی «رەخنە» لە فەرهەنگی ئێمەدا پەردە داماڵین بێت لە رووی گەندی و خەوشداری بەرهەمی ئەدەبی بەهیوای شکاندن و نرخ کەم کردنەوەی!. خۆ ئەگەر یەکێ زۆر لە خۆی بکات و خۆی نەداتە دەست ئەم چەمکە پووچ و بێ سەنگەوە، ئەوا راستەو خۆ باوەش ئەکا بەمانا کلاسیکییەکی رەخنە کە ئەڵێ: رەخنە لێک جیاکردنەوەی رەش وسپی و دابڕاندنی چاکەو خراپەو هەڵاواردنی جوانی و ناشیرینییە لە هەر بەرهەمێکی ئەدەبیدا، ئەمەشیان هەموو پاش لێک هەڵوەشاندن و خستنە

رووی بەرهەمەکەوە.

بەڵام پێشکەوتنی ڕۆژگارو تەکاندانی بەگوڕی وێژەی جیهانی بە شێوەیەکی تێکڕایی بە زەبری سروشتی خۆیەوەو چەمک و ماناو پەیام و ڕێچکەی ڕەخنەی ئەدەبی گۆڕی و خستیە بەردەم واقعێکی ترەوە، لەکردەوەیەکی سادەو ساکاری تەنکاوبڕ کردییە کردەوەیەکی داهێنەری خوارەوەو نهێنییەکانی بدۆزێتەوە. ئەو باوەڕە گەندەڵ وکرمۆڵ و ڕزیوو بۆگەنەش بەتەواوی تووڕ دراو لەناوچوو کە گوایە ڕەخنە هیچ نرخ و نموودێکی نییەو تەنها سک لەوەڕێنە بەسەر بەرهەمی ئەدەبیدا. بێ گومان «پەیوەندی نێوانی ڕەخنەو بزووتنەوەی ئەدەبی و هونەری، پەیوەندی پێشڕو و پاشڕۆ -تابع ومتبوع- نییە. مەرجیش نییە ئەدەب و هونەر خەملێو بن تارەخنەش بکەوێتە نەش و نماو ڕسکان. ئەبێ ڕەخنە دەورێکی ڕۆشنبیری و هونەری و جڵەوگیری بگرێت و ڕێگا خۆش کەر بێت بۆ بزووتنەوەیەکی هونەری چالاک. ڕەخنە خۆی لە خۆیەوە کردەوەیەکی داهێنانەی بەرزو پیرۆزە و سەنگی تایبەتی خۆی هەیە، کە هیچ کەمتر نییە لە بزووتنەوەی هونەری، ئەگەر پتریش نەبێ»..

ڕاستە ڕەخنەی ڕاستەقینە کردەوەیەکی قووڵ و وردو ڕێ نیشاندەرە، هیچ بزووتنەوەیەکی ئەدەبی و هونەری ناتوانێ بەگوڕ سنگ بنێ بۆ پێشەوەو بە پەیژەی ئەدەبێکی نەمری جیهانییەوە سەر بکەوێ، ئەگەر بزووتنەوەیەکی ڕەخنەگرانەی تێگەیشتوو و پێ گەیشتووی لەگەڵدا شان بەشان نەڕوا کە لەناخی ئەم بزووتنەوە ئەدەبییەوە بە زەبری پێویستییەوە هەڵقوڵابێت و لەگەڵیا تێکەڵ ببێ و تێدا بتاوێتەوە بۆ ئەوەی بتوانێ باڵی پێ بگرێ و تەمی سەر ڕێگای بە تیشکی تیژی ئومێدی پێشکەوتن بڕوتنێنێتەوە و لە هەڵەو تێکەوتن تەپ و کۆ هوشیار کەرەوەی بێت!..

کە ئەڵێین: ئەرک و پەیامی ڕەخنەو ڕەخنەکاری ئاراستە کردن و دۆزینەوەیە - دۆزینەوەی نهێنییەکانی- دوو تۆی بەرهەمی ئەدەبی، بۆ خوێنەر پێویستە لەسەری ڕێ و شوێنێکی دیارو لە چوارچێوەی گشتی پڕوگرام و ڕێڕەوێکی پوخت و لە جێ بێت، ئەوەشیان هەرگیز نابێ بگاتە ئەو ئاستەی کە وەکوو کۆت و کەلەپچەو زنجیر پەلوپۆی ڕەخنە بەند بکات، چونکە نابێ ڕەخنە شتی بە زۆر داسەپێنراوو شوورەی زلی بەرز کراوەی تیا بێت، بەڵکوو ئەو پڕوگرامەی کە لایەنی گشتی ڕەچاو ئەکرێت ئەبێ ماوەی جووڵانەوەی سەربەستی ڕەخنەگری هەر تیا بمێنێ، بۆ ئەوەی بەهێزی بەڵگەو توانای کێشەیەکی دادپەروەرانەی کاریگەر بتوانێ کار بکاتە سەر دڵ و دەروونی

نووسەر، یا هۆنەر بەچەشنێکی وا لە قووڵاییەوە بیهەژێنێ کە بۆ جارێکی تر ئەگەر دووبارە بە نووسینەکەی دا هاتەوە، یا شتێکی تری تازە بابەتی نووسی، بەڵگەو ئامۆژگاریەکانی رەخنەگری لەبەرچاو بێت و چاو ببڕێتە ئەو شوێنەی کە رەخنەگرەکە بەگیانێکی بابەتی و دوور لەهەموو «ئیعتبار»ێکەوە دەستی بۆ لەسەر دانا بوو، وە بەو پەڕی هەوەس و سەربەستییەوە تێبینی سەرنجەکانی بکات. ئاشکرایە کە سەربەستی بۆ شاعیر وەکوو ئاوو هەناسە وایە بۆ گیاندار، بۆیە هەرگیز نابێ رەخنەگر بە زۆرە ملێ دەستوور و رێبازو پرۆگرامی تەسک و تریسکی تایبەتی خۆی بەسەر شاعیرو نووسەردا بسەپێنێ، یا بە رووی بزووتنەوی نوێخوازیدا بچێ و تەگەرەی بخاتە پێش، چونکە بەمەوە نووسەر، یا هۆنەر هێزو توانای داهێنانی دائەپەسترێتەوەولافاوی ئارەزوو و هەوەس بزواو لە دڵیا پەنگ ئەداتەوە! ئەو حەلە هۆنەر، یانووسەر ناچار ئەبێ بە «تکلف» شت بنووسێ، «تکلف»یش ژەهرێکی کوشندەیەو ئەرژێتە کاسەی بەهرەی داهێنان و دروستکردن و ئەیرزێنێ، چونکە داهێنان هێزێکی شاراوەی تندو تیژە لە ئەنجامی وردبوونەوەیەکی خودی -ذاتی- پوخت و رێک و سەرنجدانی قووڵ لە دونیای دەرەوە لەناخی شاعیرەوە سەرهەڵئەدا. بەمەوەش شوورەکێشان بۆ ئەدەب، مەرجێکی هەرە گەورەی ئەدەبی نەمر پێ پەست ئەبێ!...

....».

وا دیارە ساڵی ١٩٧٤ ساڵی رنینی رەخنەی ئەدەبی بووە!.

ئێمە لێرەدا هەموو باسەکەمان هەر بۆ نموونە پەخشانەکانی کوردییە، بابەت هەر بابەتێک بێت. لە پلەی یەکەما ئەوە مەبەستێکە ئەو خاوەن پەخشانە بە چ جۆرێک و بە چ شێوەیەک و بە چ گوزارشتێک ئەو بابەتەی دەربڕیوە و هێناویەتە ناوەوە؟. بەڵگە بۆ ئەم قسەیە ئەوەیە کە لە گەلێ شوێنی ئەم کتێبەدا هەیە کە یەک بابەت چەند نووسەر لە سەریان نووسیوە و هەر یەکە بە چەشنێک گوزارشتی خۆی لەو رووەوە دەربڕیوە. لە هێنانی ئەم هەموو روخسارانەدا بۆ یەک بابەت مێژووی پەخشانمان لە رووی گوزارشت و هەست و روخسارەوە بۆ دەر ئەکەوێ، وەکوو ئەمەمان بۆ دەرئەکەوێ ئەوەشمان هەر بۆ روون ئەبێتەوە کە بیرو باوەڕ لەگەڵ رەورەوەی رۆژدا بەرێ ئەکەوێ. جا یا سەربەخۆ، وە یا بە رەدووکەوتن، هەرکام لە مانە بێت هەر گۆڕانە و هەر داهێنانە. کە ئەڵێم: رەدووکەوتن، ئەوەش هەر یەکێکە لە گۆڕانەکە، گوزارشت وای ئەهێنێ کە بڵێم رەدوو کەوتن، ئەگینا لە راستیدا رەدوو هەر نییە و نەبووە! هەر شتێک کە هەیە هەمووی داهێنانی ئەو کاتەیە،

ئەگەر ئەو کاتە نەبوایە ئەو داهێنانەش نەدەبوو. کە وابوو هەموو شتێک لەم کەونەدا هەر تازەیە ... بۆ مێژوو پێویستە من شتێک بڵێم:

بەڵێ! بابەتی رەخنە کۆنە، لەناو نەتەوەکانا هەبووە لەناو کوردیشا هەر هەبووە، بەڵام بەو جۆرە کە بە درێژی قسە لە هەموو لقوپۆپێکیەوە بکرێت و بە تەواوی ببێ بە باسێکی سەرەکی و لەئەنجومەن و لە کۆڕ بەستنەکانا قسەکردن لە رەخنەی ئەدەبی وە ببێ بە باسێکی سەرەکی، لام وایە ئەمە تا ساڵی ۱۹٦۹ بەو فراوانییە نەکەوتە ناوەوە، نەکەوتە ناوەوە واتە لە ناو رۆشنبیرانی کورددا، لەو ساڵە لەم رووەوە کتێبی «نرخ شناسی» «سجادی» کەوتە بەردەستی خوێندەوارانی کورد، لە دوای دەرچوونی ئەو کتێبە بازاڕی رەخنەی ئەدەبی رەواجی پەیدا کرد و بوو بە بەشێکی سەرەکی کە قەڵەمی نووسەرانی کورد لە بارەیا بکەوێتە کار.

ئەم دەقە لە دوو لاوە نموونەیە بۆ مێژووی ئەو رۆژەدا؛ یەکێ ناوەرۆکەوە کە بابەتەکەی قسە لە ئەدەب و رەخنەی ئەدەبییەوە ئەکات و گەڵاڵەی پێنج ساڵ بووە، بەڵام لەبەر ئەوە کە کاکڵەکەی لە ساڵی ۱۹۷٤دا بووە بە بەرهەمی ئەو رۆژە دائەنرێ. ئەمە لەم لایەنەوە ئەوەمان پیشان ئەدا کە بابەت لە زمانی کوردیدا رۆژ بە رۆژ رووەو پێشەوە ئەڕوا و هەر جارە لقوپۆپێکی لێ ئەبێتەوە. دیارە ئەمە ئەبێتە هۆی ئەوە کە ئەو بابەتە لە ئەنجاما بگاتە چڵەپۆپە. لایەکەی تری روخساری پەخشانەکەیە، لەم پەخشانەدا گوزارشت دەستێکی گەورەی هەیە بۆ دەربڕینی گوزارەکە، جگە لەمە هەندێ وشەی کوردی بۆ گوزارشت بەکار هێنراوە، ئەو وشانە ئەگەر ئەم پەخشانە نەبوایە هەروا بەشاراوەیی ئەمانەوەو هەر لەسەر زارەوە ئەبوون و هیچی تر، کە کەوتنە سەر کاغەزو بۆ شتی زانیاری بەکار هێنران، تازە لەناوچوونیان نابێت. ئەمە یەکێکە لە پاراستنی زمان. وشەو رستەی هەر زمانێک، هی هەر ناوچەیەکی ئەو زمانەو هی هەر شێوەیەکی کە کەوتە سەر کاغەز ئیتر لەناوچوونی نابێت. قسەکەرانی شێوەکە بمێنن یا نەمێنن شێوەکە ئەمێنێتەوە، لە ئەنجاما بەو هۆیەوە زمانێکی ئەدەبی یەکگرتوو بۆ تێکڕای نەتەوەکە دروست ئەبێت. کە تەماشای مێژووی پەخشانی ئەم کتێبە بکرێت بە تەواوی ئەم قسانە دەر ئەکەوێ و پەند لە بەندا وەرئەگیرێ. دیسان دەقی ئەم پەخشانە باسێکیشە بۆ کەمەکێ لە مێژووی چاپەمەنی کوردی لەم سەردەمەی دواییدا.

***

«دوکتور کەمال مەزهەر» لەبەرگی دووەمی بەشی یەکەمی گۆڤاری «کۆڕی زانیاری کورد»

سـالّی «١٩٧٤» لە ژێر ناوی «کوردسـتـان لە سـالّەکـانی شـەڕی یەکـەمی جیـهـاندا» پەخشانێکی کوردیمان بۆ پێکەوە ئەنێ و ئەڵێ:

«باری گـشـتـیی کـوردسـتـان بەر لە دەست پێ کـردنی شـەڕ. لاوازی و پەککەوتێتی ئێـران و تورکـیا بەر لە دەست پێ کـردنی شـەڕی یەکەم بە چەند سـالێک گـەیشـتـبـوە رادەیەک، بەولاوەی تەنهـا کـەوتن و روخـان بوو. شـەڕی سالّی ١٩١١ی نێوان تورکیا و ئیتالیاو شەڕی سالّی ١٩١٢ ی تورکیا لەگەلّ ولاتانی ناوچەی بالّقـانداو ناکـۆکی نێـوان «ائتلاف»ی ئیـتـیـحادێکان لە ناو تورکـیا خـۆیداو هەراو بگری ئێـران و تورکـیا لە سـەر سنووری نێـوان هەر دوو لایان و باری ئالّوز و سـەختی ژیانی ئابووری و کـۆمـەلایەتی ئەم دوو ولاتەو گـەلێک هۆی تر بەو دەردەی بردبوون کـە لە هەمـوو قـوژبنێکـیـاندا هەسـتی پێ دەکرا. لە کوردستـاندا دەسەلاتی ئەم دوو دەولّەتە تا رادەیەکی ئاشکرا کز بوو بوو وە لە هەندێک لە ناوچە سەخت و ناو هۆزە بەهێزەکانیدا تەنانەت هەست بە بوونی نەدەکرا. لاوانی ئەو جۆرە ناوچانە بە ئاشکراو بێ ترس مل پێچیـیان لە سـەربازی دەکردو جـوتیـارانی زۆر شـوێنیش باج و سەرانەیان نەئەداو وایان لێ هاتبـوو زەبتـیـەو جاندرمـەکـانی مـیـریـیـان بەهیچ ئەزانی؛ وەک نووسـەری عـەرەب صـەدیق دەملووجی دەیگـێـڕێـتـەوە لەو سـەردەمـەدا کـاربەدەست و زەبتـیـەکـانی مـیـریی تـەنها بەگـوندو لادێ پچووکـەکـانی فـەلەکـانیـان دەوێرا و توخنی زوربەی گوندی هۆزە کوردەکان نەدەکەوتن.

«سـوارەی حـەمـیـدی»ش کـەلە سـەردەمی سـولّـتـان عـەبدولحـەمـیـد دا بۆ پاراسـتنی دەسـەلاتی خـۆی و لێـدانی بزووتنەوەی ئازادیی -نەتەوەیتی گـەلە ناتورکـەکـان لە چەکدارانی هەندێک لە هۆزە کـوردەکـان پێکهـێنرا بوو بەر لە سالّەکانی شەڕ ببوە لەشکرێکی بێ گیان و تواناو بەو جۆرە بە جارێک سەنگی جەنگی خۆی لە دەست دا بوو و ئەوەندەی تر لە ناو کۆمەلّدا سووک و ریسـوار بوو بوو، بۆیەکا هەمـوو هەولّ و کـۆشی کـاربەدەستانی تورکـیا بۆ ئەوەی گـیـانی بکـەنەوە بە بـەردا بەفـیـرۆ چوو وە لە زۆر شـوێن بووە بـار بەسـەر کـۆمـەلانی خەلّکی کوردستانەوە.

بەلام لەگـەلّ هەمـوو ئەمـانەشـدا فـەرمـانڕەوایانی تورکـیـا هەر لە هەولّ و کـۆششـدا بوون بۆ ئەوەی کـەلّک لەهێـزو توانای هۆزە کـوردەکـان وەربگرن و دەیانوسـیـت بۆ شـەڕی داهاتوو ئامـادەیان بکەن چونکە دەیانزانی بێ ئەوە کـەلێنێکی دیار دەکـەوێتـە ناو توانای جەنگیـانەوە. کـاربەدەسـتـانی تورکـیـا دەیانویست گەلی کورد بکەنە یەکێک لە قەلا سەختەکانی بەربەرەکانێ رووس

کە لەم کاتەدا زۆر چاوچنۆکانە دەیانڕوانیە خاکی دەوڵەتی عوسمانی بۆیەکا تورکەکان دەیانویست زیاتر خۆیان لە هەندێک لە سەرەک هۆزە دەسەڵاتدارەکانی کوردستان نزیک بخەنەوە و دژی رووسیا بیانجوولێنن و بۆ ئەم مەبەستەیان پەیمانی چەوریان دەدانێ و بەو جۆرە تەنانەت توانیان چەند تیپێکی سوارەی حەمیدی لەسەر سنووری ئەو وڵاتە ریز بکەن.

لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵ و تەقەلای تورکەکان لەم مەیدانەدا تەواو کەم ئەنجام و بێ سوود بوو چونکە تەنها ژمارەیەکی کەم لە سەرەک هۆزە کوردەکان بەدەنگیانەوە چوون، کەچی لە هەمانکاتدا هەندێک سەرەک هۆزی تر بە ئاشکراو بێ ترس بڵاویان دەکردەوە کەوا لەکاتی شەڕدا دژی لەشکری تورک دەوەستن و دەدەنە پاڵ رووس. ئەوەی لەم بارەیەوە شایانی باسە ئەوەتە کەوا ژمارەیەک لە نیشتمانپەروەرە داخ لە دڵەکانیش تارادەیەکی زۆر پشتگیری ئەو بیرەیان دەکرد چونکە زوڵم و زۆری عوسمانییان وای لێ کردبوون تەماع وپیلانی چینە کاربەدەستەکانی رووسیا نەبینن.

بەر لەشەڕی باری نالەباری ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی کوردستان وەک زۆربەی هەرە زۆری ناوچەکانی تری ئێران وەدەوڵەتی عوسمانی گەیشتبووە رادەیەک زیاتر لە جاران کۆمەڵانی خەڵک بجوولێنێ و هەستی نەتەوایەتییان ببزوێنێ. ئەمەو چەند هۆیەکی تر کارێکی وایان کردبوو رۆژ بە رۆژ ژمارەی ئەو کەسانەی سەربەخۆیی، یان بەلای کەمەوە خودموختاری «ئۆتۆنۆمی» کوردیان دەویست لە زیادبووندا بێ و ئەمە لە پەرەسەندنی هەندێک چالاکی سیاسی و کۆمەڵایەتیدا خۆی نواند، ئەوە بوو بەر لە شەڕ ژمارەی کۆمەڵ و رێکخراوە سیاسییە نهێنیەکانی کوردستان زۆر بوو وە تا دەهات سەنگیان لە ناو کۆمەڵانی خەڵک و بە تایبەتی رۆشنبیراندا پتر دەبوو. ئەم کۆمەڵ و رێکخراوانە بەهەر چوار لادا کەوتنە بڵاو کردنەوەی بەیاننامەو پەخشە «نشرە»ی ئەو تۆ کە پڕ بوون لە هەستی نەتەوایەتی و رق وکینەی رەوا بەرامبەر زۆر و زۆرداری میری و کاربەدەستانی. یەکێک لەو پەخشانە لەژێر ئەم ناوە پڕ مانایەدا بڵاو دەکرایەوە: «ئەڤ خۆڵە خۆڵی ئەمەیە» کە بە ئاشکرا دژی دەسەڵاتی تورک دەدوا و دەیگوت «تورک بە هیچ جۆرێک بەرێوە بردنی کوردستانیان لە باردانییە». وەک کوردناسی سۆڤیتی م.س لازەرێڤ باس دەکا ئەم پەخشەیە لە ناو خەڵکدا دەنگی دابۆوەو دەگەیشتە زۆر قوژبنی کوردستان. شایانی باسە زۆربەی ئەو پەخشەو بەیاننامانە لە کوردستانی باکوور وهەندێکیان لە کوردستانی ئێران دەردەکران، بەڵام ژمارەیان لێ دەگەیشتە

کوردستانی باشووریش و بەشێوەیەکی تایبەتی دەنێررانە تەکێکانی بارزان و لەوێوە بلاو دەکرانەوە.

هەر لەو ساڵانەشدا هەندێک کۆمەڵ و رێکخراو کە لە کاتی سەرکەوتنی شۆرشی تورکە لاوەکانەوە پەیدا بوو بوون بە ئاشکرا کاریان دەکرد و چاپەمەنی خۆیان بلاو دەکردەوە و سەنگیان، بە تایبەتی لەناو رۆشنبیرانی کوردا، تا دەهات قورستر دەبوو. بەر لە شەرِ «کورد طلبه هیڤی جمعیتی» «کۆمەڵی هیڤی شاگردانی کورد» لە هەموو رێکخراوێکی تری کورد چالاکتر لە کاردا بوو و تەنانەت توانیبووشی چەند لقێک لە هەندێ شاری ئەووپا دابمەزرێنێ. ئەم کۆمەڵە ئۆرگانێکی تایبەتی خۆی بە ناوی «رۆژا کورد»ەوە بلاو کردەوە کە دوایی ناوی گۆرا بە «هەتاڤا کورد» و ئینجا بە «ژین». «هیڤی کورد» تا دەست پێ کردنی شەرِی یەکەمی جیهان لە کار نەکەوت، بەلام دوای ئەوەی بە بۆنەی ئەو شەرەوە زوربەی کادرەکانی راپێچ کرانە ناو سوپاوە ئیتر وەک هەموو کۆمەڵ و رێکخراوانی تری ئەو سەردەمەی کوردستان توانای کارکردنی نەما.

کۆمەڵێکی تری کاریگەری سیاسی ئەو سەردەمەی کوردستانی تورکیا «کورد تەعالی و ترقی جمعیتی» «کۆمەڵی بەرزی و پێشکەوتنی کورد» بوو کەیەکەم رێکخراوی سیاسی کوردستان بوو وە ژمارەریەک گەورە پیاوی ناوداری وەک ئەمین عالی بەدرخان و شەریف پاشاو شێخ عەبدولقادری شەمزینی تێدا کۆ بۆوە، بەلام سیاسەتی شوڤێنیی تورکە لاوەکان کارێکی وای کرد چالاکیی ئەم کۆمەڵە بەر لە دەست پێ کردنی شەرِ لە سنوورێکی تەسکی نهێنیی تێپەرِ نەکا ....».

رۆژانی رابوردوی کورد رۆژانێک بووە مەگەر هەر کوردی بەدبەخت خۆی تێدا بووبێت، ئەگینا هیچ نەتەوەیەک بەو جۆرە و بەو جەزرەبەیە نەبووەو نابێت. هەر لە کۆنەوە، زۆر کۆنەوە گیری خواردووە لەبەر ئەو خاکەی تیایەتی و کەوتۆتە نێوانی چەند حکومەتێکەوەو ئەم کراوە بە پارسەنگ بۆ ئەوان! لە پێش جەنگی جیهانیی یەکەمدا کوردەکە لایەکی ئێران و لایەکی عوسمانی بووە، ئەو دووە بەدرێژایی تەمەنێکی زۆر بەیەکا هەڵئەزنان و کورد لەو ناوەدا بوو بوو بە قۆچی قوربانی، ئەویان لایەکی داگیر کردبوو، ئەمیان لایەکی تری،تۆپی جلیتبازی ئەو دووە کوردەکە بوو. ماوە مێژوویێک بەم جۆرە کورد لە ناو ئەو گێژاوەدا رایبوارد، پاش ئەوە رووسیای قەیسەری لەولاوەو دەولەتێکی ئەورووپی بەتایبەتی ئینگلیز بە جۆرێکی شاراوە دەستیان خستە کەلاکی عوسمانی و نابووتی ئێرانەوە، پیاوەکانیان لە «مابەین»ی عوسمانی و ولاتانی کوردی نزیک بەرووسیاوە

دەستیان کرد بە گەڕان و کنە کردن. وردە وردە جەنگی جیهانیی یەکەم بۆن و بەرامەی دەرکەوت، پیاوانی هەر دوولا دەستیان کرد بە گەڕان و شت کۆکردنەوەو لەبارەی کوردیشەوە شتیان ئەنووسی، بەڵام نووسینەکە لەبەر چاوی کاڵی کورد نەبوو، بەڵکوو لەبەر بەرێوە چوونی مەسلەحەتی خۆیان بوو.

سەردەمەکانی پێشوو «رێ برکێ» هەر لە نێوانی عوسمانی و ئێراندا بوو، ئەمجا ئەم رێ برکێیە کەوتە بەینی رووسیاو ئینگلیزەوە، ئەمە بێجگە لە ئێران و عوسمانییەکە خۆی. کە جەنگ لە بۆن و بەرامەوە بوو بەراستەقینەو ئاگرەکەی کڵپەی سەند، ئیمپراتۆرەکەی عوسمانی سەری تیا چوو، ئێرانیش هەر نووزەیەکی تێداما، رووسیای قەیسەرییش پووکایەوە، رووسیایەکی تر بوو، پیاوانی ئەو دووە؛ واتە ئینگلیزی سەرمەڵای سوێند خواران و رووسیای تازە کوورەی باڵشویک کەوتنە وڵاتی کوردەواری و دەستیان کرد بە پڕوپاگاندە بۆ راکێشانی کوردەکان بۆ لای خۆیان هەر یەکە بەجیاو هەر یەکە لەو بەشە وڵاتەی کورددا کە بەریان کەوتبوو، لێیانەوە شتیان ئەنووسی و دەم چەورانەیان ئەدا، وەلێ جەمسەری هەموو نووسینەکە ئەبوایە بۆ بەرژەوەندی خۆیان بوایە!

ئیتر لەو مێژووە بەدواوە رۆشنبیرانی کورد کەوتنە نووسینی کارەساتی کورد، هی ئەو ماوانە، ئەو نووسینانە کە گەڕۆکەکانی ئەوان ئەیاننووسی بوو بە بەشێکی فراوان بۆ سەرچاوەی نووسینەکانی ئەمان. سوودەکە لێرەدا ئەوە بوو کە رۆشنبیرەکانی کورد ئەو هەستەیان بۆ پەیدا بوو کە ئەمانیش با لەبەر رووناکی قسەی پیاوانی ئینگلیز و رووسیشدابێ چۆنیەتی رۆژانی خۆیان بخەنە سەر کاغەزو بە زمانی کوردی بیخەنە بەردەستی نەتەوەکەی خۆیان. ئەم پلەیە پلەیەکی ئێجگار بە بایەخ بوو بۆ نەتەوەی کورد. یەکێک لەو رۆشنبیرانە خاوەنی ئەو پەخشانەی سەرەوە بوو کە پەخشانەکەی بە زمانی کوردییەکی رەوان خستە بەر دەستان.

ناوەرۆکەکەی ئەوەیە کە گەلاڵەیەک دائەنێ بۆ باسکردنی لە کوردەکەوە لە پێش شەڕاو لە دوای شەڕ، روخسارەکەشی ئەو کوردییەیە کە نموونەیە بۆ پەخشانێکی رەوانی کوردی لە ساڵەکانی ١٩٧٠-١٩٨٠ و بە تایبەتی لە ساڵی ١٩٧٤دا کە بابەتێکی وەکوو مێژوو ، وەیا لەبەرگی مێژوودا گرتبێتەوە. ئەم هەنگاوە لەو رۆژەدا بەیەکەم هەنگاو دائەنرێ لە بابەتی خۆی دا. مێژووی نموونە پەخشانەکانی کوردی ئەم بابەتەی بەروخسارو ناوەرۆکەوە دەست نیشان کرد بۆ ئەوە ئەو مێژووە بزانێ قەڵەمی کورد چۆن لە جۆرە بابەتی وادا خەریک بووەو چۆن گۆڕانێک بەسەر هەستی رۆشنبیرەکانیا هاتووە؟!..

***

«بورهان قـانـیع» لە ژمـارە «٣٩»ی «رۆشنبـیـری نوێ» سـاڵی «١٩٧٥»، لەژێر ناوی «چۆن لە رەسەنیی گۆرانی کوردی ئەگەین»دا پەخشانێک لەو بارەیەوە پیشان ئەداو ئەڵێ:

«ژیان تەنیـا پێـویسـتی بە خـواردن و خـواردنەوە و نۆشین و بینین و هەڵـمژین نییە، بەڵکوو پێویستی بە بیستنی ئاوازی خۆشیش هەیە. ئەو چێژەی کە ژیان لە بیستنی وەر ئەگرێ لە پێویستییەکانی ترا دەست ناکەوێ. گۆرانی یەکێکە لەو پێـویسـتـییـە گـرنگانەی ژیانی ئادەمـیـزادو فـەرهەنگی ژیانی مـرۆڤـدا لە سەرەتای دروست بـوونی کۆمەڵگای مـرۆڤەوە پەیدابووەو بەپێی بارێ لە باری قۆناغەکانی ژیانی ئادەمیزاد گۆڕاوەو پێشکەوتووە.

گۆرانی ئەو کۆمەڵە ئاوازەیە بە گوێ مرۆڤ ئەگەیەنێ کە ئەگەر بە قسـەی سـادە و سـەرپێـیی بکرێن ئەم تام و چێـژەی نابێ. وەنەبێ تەنیـا ئادەمـیـزاد گۆرانی هەبێ وەیان گۆرانی بڵێ، بەڵکوو باڵندەو پەلەوەرو تەواوی گیانلەبەرە کێوی و ماڵییەکان بە گەورەو بچووکیانەوە هەر چەشنەی گۆرانی تایبەتی خۆی هەیە کە لە کاتی خۆشی و ناخۆشیدا هەستی دەروونی خۆی پێ دەر ئەبڕێ، یان بڵێن لە کـاتی تەنگانەدا داوای یـارمەتی پێ ئەکات. ئەگـەر سـەرنج لە ژیانی بولبـولێک بدەین بە زسـتـاندا مـات وخـامـۆش و بێ نازەو ئەڵێی خـۆڵ و دۆت کـردووە بەسـەرا! بەڵام کـە بەهار هات و زەوی ژیـانی تـازەی کـردە بەرو دارو دەوەن و دەشت و دۆڵ و چیاکان بەرگی نوێیان پۆشی و کـانیاوەکان سەر لەنوێ ژیانەوەو گـیـاو گـوڵاڵەو چەپک سـەوز بوون و بەفـراوو بای وادە و «وەعـدە» دەنگی شنەی شـەمـاڵی سـەر رووی گـەڵای دارەکـان بە کـۆمـەڵ هەریەکـەیان ئاوازێکیـان هێنایە دی، ئەبینین کە ئەو بولبولە خـامۆشەی زسـتـانیش چۆن لە دەوری چەپکە گوڵێک یان خونچەیەک ئەکەوێتە سەماو هەڵئەسووڕێ و گۆرانی بۆ ئەڵێ!!. ئەمە بۆ نموونە، دیسـان هەندێک گیـانلەبەرییش هەیە کـە هاوینان ئیلهـامی گـۆرانی وەر ئەگـرن و هەست و سـۆزی دەروونیـان دەر ئەبڕن؟ یان لە کاتێکدا کە بەسەر ئاواتێکیانا زاڵ ئەبن ئاوا بەم جۆرە.

لادێ نشـــینەکـــانمان بەدەم مـــاندوێتی فـرمـانکردنەوە کـەبە سـەر ئیش وکارەکەیانا سەرئەکەون و دڵخۆش ئەبن گۆرانی ئەڵێن، وەک چۆن وەرزێرێک لەسـەر پەرێزەکـەی و کـرێکارێک لەسـەر ئیشـەکـەی، یان باخـەوانێک کـەبەرو بوومی باخـەکـەی بە پوختی و نایابی ئەبینێ، وەیان هەرزەکـارێکی دڵداری شەیدای لەنجەی وردە رەوتی شۆخی ئاوایی کە ئاگری دڵداری و خۆشەویستی لە دەروونیـەوە سـەر هەڵ ئەدات و خـۆی پێ ناگـیـرێ و وێنەی دڵخـوازەکـەی

دێنێته بەرچاو و بێ پەروا چۆن تێ ئەچریکێنێ!.

لە کوردەواریدا گەلێک ئاواز هەیە و بەتایبەتی لە ناوچەی «هەورامان» کە ناوچەیەکی دڵگیرو خاوەنی زەمینەیەکی ئاوو هەوای پاک و چاو ئەندازی سروشتی و باخ و باخات و هەزاران شتی دڵگیرە. جگە لەوەی کە هەر لەکۆنەوە جێگای سەربەرزی خێلەکەیانەو مل شۆڕ نەکردن و شەڕو شۆڕ و ئازایەتی و پیشەسازی دەستی و خۆ ماندوو کردن بوو، گۆرانیەکانیان ئەوە نیشان ئەدەن کە وڵاتێکی پڕ لە باخ و ناوچەیەکی سەختی گەردن کەشە. شەڕ و شۆڕو مەسەلەی ئایینی و دۆخی کۆمەڵایەتی و ژیانی سەخت هەوێنی پێشکەوتنی گۆرانین و ئاوازەی تازەی رەسەن ئەخولقێنن.، گۆرانی رواڵەتی واقعی ناوچەکەو باری ژیانی دانیشتوان و پلەی شارستانیەت و فەرهەنگ و نەریتی کۆمەڵایەتی، ئەو رۆژگارە دەر ئەخا کە تیایا لە دایک بووە. گۆرانی رەسەن هەمیشە بەندە بە ئێش و ئازاری زوربەی دانیشتوانی ئەو کۆمەڵەوە کەتیایا ئەبێ. ئەگەر گوێمان لە سیاچەمانە، یا بەستەیەکی دوو قۆڵی ناوچەی هەورامان بێت هەست بەوە ئەکەین کە ئەم ئاوازە لە ناوچەیەکی کوێستان مام ناوەندو پڕ لەچیای سەخت و کەو بوارو لەناو دەروونی کۆمەڵە خەڵکێکەوە هاتووە کە لەسەر ئەرکی ماندوو بوونی خۆیان ئەژین، چونکە گۆرانیەکانیان وشەو ئاوازەکانیان تەعبیر لە واقعی کۆمەڵایەتی و ژیان و ئێش و ئازار و نەریتی ئەو کۆمەڵە خەڵکە ئەکات.

ئەگەر بەناوچەی شارەزووردا برۆین گوێمان لە هۆرەی جافەتی بێت بێ ئەوەی بیری لێ بکەینەوە دیمەن و رواڵەتی رێچکەی ران و مەڕمان دێتە بەرچاو کە لە ناچاریا دەشتێکی پان و ئاوو هەوای ناساز کە هاوین و زستانی زیاد لە پێویست پێچەوانەی یەکن بەجێ دێڵن و بەرەو دەشتێکی فێنک مل ئەنێن، یان کۆمەڵە سوارێکی فەقیانە بە شانمان دێتە بەرچاو. گۆرانیەکانی ناوچەی شاربازێڕ زۆرتر خەمناکی ئەبەخشن، وەکوو دڵداریان لێ تۆرا بێ وەیان شەڕی رۆژگاریان دۆڕاندبێ! یان داوای ئاشت بوونەوە بکەن.. گۆرانیەکانی وڵاتی موکری خەمناکی و دەستە پاچەیی تیا بەدی ئەکرێ و زوربەیان سکاڵایە لە دەست دڵدارو نەریت و رێژم و مەینەتی خواپەرستی و ماڵە خەزووران!.. ناوچەی مەریوان بە گۆرانی چیاکان و دەشتی مەریوان و «گۆلی» زرێبارو هەژاری خۆیان ئەلاوێننەوەو ئەیانەوێ خۆیان لە بیربەرنەوە.

مەلاعبدالرحیمی «وەفایی» گەلێک خزمەتی گۆرانی کوردی کردووە، ئاوازی بۆ شیعرەکانی خۆی داناو بە فەقێکانی خۆی رەوان ئەکردو ئینجا گۆرانیەکە بە

ولاتا بلاو ئەبووەوە، وەکوو «خاڵەی ڕێبوار» کە چمکێکە لەبەرهەمی هونەری ئەو شاعیرە نەمرە. مەرج نییە تەنیا خوێنەوارێکی دەرچووی پەیمانگای هونەری بەرز ئاوازی گۆرانی داینێ، چونکە گۆرانی ڕوویەکی ژیانی کۆمەڵایەتی خەڵکی ناوچەیەک نیشان ئەدات. بەرای من سەپانێک یان شوانێک یان... کە لە ناو ئێش و ئازاری خۆیا ئەژی و چاوی لە دەروونی خۆیەوەیە باشتر ئەتوانێ هەستی دواکەوتن و هەژاری و ماندۆیتی خۆی بەگۆرانی دەبڕێ یان ئەو خۆشیەی وا لە دەروونیا بە نەغمەیەکی ڕەوانی دەری کاتە دەرەوە.. تاکوو مامۆستایەک لە پەیمانگای هونەری دا بێت و بەڵام لە سنووری شارەوانی شارەکەی بەدەر شارەزای هیچ ڕیگاو بان و جۆری ژیان و نەریتی کۆمەڵایەتی میللەتەکەی خۆی نەبێ کەوەکوو غەریبێک لە ولاتەکەی خۆیا ئەژی. ئەگەر شوانێک گۆرانیت بۆ بلێ و ئاوازەکەی زایندەی دەروونی خۆی بێ و ئەو دۆخەت بێنێتە بەرچاو کە تیایا ئەژێ هەست بە ڕەسەنیەتی ئەو گۆرانیە ئەکەی کە لەکاتی سەرکەوتن وەیا نوشوستی دا وتراوە...».

گومانی تیدا نییە کە گۆرانی خۆراکی گیانە، سۆزێکە لە دەروونێکی شادومان وەیا ناکامەوە دەر ئەچێ. ئەمەش تایبەتی نییە بەنەتەوەیەکەوە، بەڵکوو هەموو ئادەمیزاد تیایا هاوبەشن. نەتەوەکانی تر هەر لە کۆنەوە ئەو هەستەیان کردوو کە ئەم بەهرە نابێ «با» بیباو بەبێ قسە لێوە کردن بمێنێتەوە، قسەیان لێوە کردووەو گەلێ بەرهەمیان لە سەر داناوە، نەتەوەی کوردیش ئەم دەنگەی هەر هەبووەو لە هەموو چەرخێکا بە دەنگی گۆرانی خۆی زیندوو کردۆتەوە، بەڵام لەبەر ئەوە کە خوێندەواری کۆنیان پلکاون بە باسی ترەوە نەیانبەرژاوەتە سەر ئەوە وەیا نەهاتووە بە دڵیانا کە دەستێکی نووسینیش بۆ ئەم سووچە درێژ بکەن، لۆمەش ناکرێن چونکە وەکوو لەگەلێ شوێنی ئەم کتێبەدا وتراوە ئەو ماوەیەیان نەبووە کە بتوانن بە پەخشان قەڵەمی خۆیان بخەنە کار. هۆیەکە هەر ئەم نەتوانینە بووە ئەگینا لە هەموو کۆڕە ئایینییەکاناو لە هەموو خەتمەی سۆفیاناو لە هەموو بەزمی ڕەوالانا، گۆرانی سازو ئاوازی ئەو کۆڕ و خەتمەو بەزمە بوو. لە گەورەتر شێخ و لە بەرزتر مەلاو لە بەسۆزتر گەنجەوە گۆرانییان بە خۆراکی گیان داناوەو بەو دەنگە بەبێ جیاوازی لە نێوانی پیرو جوانا کەوتوونەتە سەما.

لەم ڕووەوە زۆر بەرەو دوا نارۆم؛ مەولانا خالدی مکایلی بەنەوای جەزبەی شاعبداللەی دەهلەوی ئەگونچکەی مێزەرەکەی ئەلەرایەوە. کاک مستەفای هیرانی بە دەنگی نەواخوانەکان لە ناو کۆڵانەکانی شاری بەغدادا بەریشی سپی و بە مێزەری سپی

ترەوە بەبێ ئەوە سەر بکاتەوە ئەکەوتە سەما. مەلا ئەبووبەکری «مصنف»کە لە «چۆڕ»دا گۆرانییان بۆ ئەوت لە شوێنەکەی خۆی راست ئەبووەوەو ئەکەوتە عالەمێکی ترەوە. سید عەلی ئەسغەری کوردستانی کەنەوای سێ گاو یا غەزاڵی لە هەر دیواخانێکا و لە قاوەخانەکەی «بەرانبەر» لە «ئاویدەر»ی «سنە» ئەوت ئەهلی دیواخانەکان و ئەهلی سنە بەگەنج و پیرو ژن و پیاوەوە بۆی بێ هۆش ئەبوون و دنیای فانییان ئەبردە لای دنیای باقی. سەی ئاغا لەناو شاری سەقزو ئەحەی ناسر لە ناو شاری سولەیمانی و مەلا کەریم لەسەربانی مزگەوتی حاجی مەلا عەزیزی بالیکەدری و حەسەن زیرەک لە ناو شاری بۆکان و سابڵاخ بە دەنگە مەلائکەییەکەیان چ خرۆشێکیان ئەخستە ئەو عالەمەوە؟! توخوا رەشوول و عەلی مەردان و حەسەن جەزراوی وحەیدەر –حەیدەرە کەچەڵ– بۆچ مردن؟ خوا بتگرێ مردن!...

ئەمانە هەموو بەڵگەن بۆ ئەوە کە لە کوردەواریدا گوێ بەکۆکردنەوەو لەسەر نەنووسینی گۆرانی لەبەر ئەوە نەبووە کە بەگوزارشتی شێخ و مەلاکان حەرام بوو بێت بەڵکوو هەر بە گوزارشتی ئەوان حەڵاڵێک بووە لە شیری بەری دایک حەڵاڵتر، بەڵام ماوەیە نەبووە کە بتوانن و بزانن بە پەخشان لە سەری بنووسن و بۆ پاشەرۆژ بیهێڵنەوە. نەوای «شیرین تەشی دەرێسێ» وەفایی –ئەو عالمە گەورەیە– لە وێنەی ئاریەلی دوو لقی سەر تەلەفزیۆن، ئەو ئاوازە ئەکشێتەوە بۆ زەمانی پێش وەفایی و بۆ گەردوونی دوای وەفایی، ئەوەندە هەیە کورد بەداخەوە بۆی نەلواوە دەنگی خۆی بەنووسین بدا بە گوێ خۆی وعالەمی دەورو بەری خۆی دا!.

بەلای منەوە ئەمە یەکێکە لە پێشکەوتنی چرکەی زەمان، کە کورد بتوانێ باس لە نەواو گۆرانی ئێستە و رابوردووی خۆی بە نووسین بکاو ئەو بابەتە زیندوو بکاتەوە. خاوەنی پەخشانی «چۆن لە رەسەنیی گۆرانی کوردی بگەین» یەکێکە لەو کەسانە کە بە پەخشانەکەی ئەو رچەیە شکاندو ئەو ترسەی نەهێشت. ئەم پەخشانە نموونەیەکە بۆ ناوەرۆک و روخساری بابەتێکی وەکوو باسکردن لە نەوای کوردییەوە کە لەم رۆژانەدا ئەو هەستە لە ناو کورددا پەیدا بووە کە بابەتێکی وەکوو ئەم بابەتە یەکێکە لە بەشێکی گەورەی نەتەوایەتی، وەکوو بەشانی تر دەستیان بۆ درێژکراوە ئەمیش ئەبێ ئەو دەستەی بۆ درێژ بکرێت.

***

ساڵەکانی «١٩٧٠–١٩٨٠» نووسینی کوردی چ لە لایەن پەخشانەوەو چ لەلایەن

(*) ئەم «هێمن»ـە ئەو «هێمن»ـە نییە کە خاوەنی دەقی «هاوینە هەوار»ـەکانە، بەڵکو م.ش هێمن موکریانی و ئەو خەڵکی سولەیمانییە.

هۆنراوەوە بووژاندنەوەیەکی گەشی بەخۆیەوە دی، بەتایبەتی لە بارەی پەخشانەوە. ئەمەی خوارەوە نموونەیەکە لە پەخشانی ئەو سالانە.

«ئۆسکارمان» ئەڵەمانی لە ولاتی موکریان بە شێوەی ئەو ولاتە «بەیت»ە مێژوویەکانی کوردی لە سالانی «١٩٠١-١٩٠٣»ی کۆکردۆتەوەو بە ئەڵەمانی لە ١٩٠٥ لە بەرلین لە ژێر ناوی «تحفەی مظفریە» لە چاپی داوە. «هێمن» موکریانی(*) گێڕایەوە سەر شێوەی رووتی موکری، لە١٩٧٥دا «کۆڕی زانیاری کورد» لە بەغدا لە چاپی دایەوە. ئەمەی خوارەوە نموونەیەکە لەودەقە:

«..

-٥-

دەگێڕنەوە رێویێک شەوێکی چوو بۆ مریشک خواردنێ، چوە سەربانی خمخانێکی لە رۆچنێ را دەخمێ کەوت، هەموو گیانی شین بوو، بە گونگەیدا وەدەر کەوت، تەماشای کرد هەموو گیانی شین بووە، چوە کن کەڵەبابێ. کەڵەباب کوتی: «مام رێوی بۆ کوێ دەچی؟» کوتی: «مەڵێ مام رێوی، بڵێ حاجی، تۆبەم کردوە، دەچمە حەجێ، ئەتۆش دەگەڵ خۆم دەبەم». کەڵەباب کوتی: «ئەمن حەجم لێ نەکەوتوە، نایەم» رێوی کوتی: «خێر، دەبێ،بێی؛ خەرجت بۆ خۆم دەکێشم». کەڵەباب لە ترسان نەیوێرا بڵێ نایەم، رەگەڵی کەوت. لە دڵ خۆیدا ددانی لە کەڵەباب تیژ کردبوو، بە زاهیری دوعای دەخوێند، زیکری دەکرد، تا کەڵەباب بزانێ، رێوی تۆبەی کردوە. کەڵەباب لە ترسان هەر پێ دزیلکەی بوو؛ رۆین هەتتا گەیشتنە مێشێکی، تەماشان کرد پەپووسلەمانکەیەک لەسەر دارێیە. ماندوو نەبوونی لەرێوی کرد، کوتی: «مام رێوی ئۆغر بێ؟»، کەڵەباب کوتی: «مەڵێ مام رێوی، بڵێ حاجی، رێوی تۆبەی کردوە، دەچێتە حەجێ، ئەمنیش دەگەڵ خۆی دەبا، ئەتۆش وەرە بچین». پەپوو سلەمانکە کوتی: «راوەستن، دەچم خولا حافیزێ لە ماڵێ دەکەم، زوو دەگەڕێمەوە». لەسەری راوەستان هەتتا دێتەوە. رێوی لە دڵی خۆیدا خۆشی خۆشی بوو، دەیگوت: «دوو نێچیرم وەدەست کەوتوە». پەپووسلەمانکە زوو گەڕاوە؛ ملی رێیان گرت و رۆین، هەتا گەیشتنە سەر چۆمێکی؛ تەماشایان کرد مراوێک لە ئاوێ دا هاتوچووی دەکرد. ماندوو نەبوونی لێ کردن، کوتی: «بەخێر! بۆ کوێ دەچن؟» رێوی کوتی: «تۆبەم کردوە، دەچمە حەجێ». کەڵەباب کوتی: «مراوی، ئەتۆش وەرە، نیزێک مردنتە تۆبەیەکی بە حەق بکە، بەڵکی خولا بتبەخشێ». کوتی «زەریفە

ئەمنیش دێم». لەئاوێ وەدەر کەوت رەگەڵیان کەوت. رۆین هەتتا گەیشتنە دارێکی؛ قشقەڵەیەک لەسەر دارێکی بوو، ماندوو نەبوونی لێ کردن، کوتی: «بۆ کوێ دەچن؟» کوتیان: «دەخزمەت رێوی دا دەچینە حەججێ» کوتی: «ماڵۆ شێوێ، ئەنگۆ شێت بوون؛ رێوی هەمووتان دەخوا». گوتیان نا، مام رێوی تۆبەی کردوە؛ هەموو رۆژێ بە رۆژووە، لە ئاوی شەوێ پارێزێ دەکا، دەچێتە حەججێ»، زۆریان دەبەر قەڵێ هەڵخوێند؛ ئاخری هاتە خوارێ، رەگەڵیان کەوت. رێوی لەرێیە هەر لەبەر خولای دەپاراوە.

شەوێ گەیشتنە کێوێکی؛ شەوێ لەوێ مەنزڵیان گرت. رێوی کونێکی دیوە، هەمووی دەوێ کردن، بۆ خۆی لەزارکی کونەکەی دانیشت. نیوە شەوێ زۆری برسی بوو، چونکی ئەوی رۆژێ هیچی نەخواردبوو، زۆریش ماندوو ببوو. کوتی: «وێستا وادەی خواردنیانە!». قشقەڵە لە ژوورێ دا پێی کوتن: «ماڵ وێرانینە، دیتان چلۆنو خۆ دەگیرخست؟. وێستا رێوی هەمووومان بانگ دەکا، یەک یەکی دەمانخوا، هەرکەس مەردە خۆی نەجات بدا».

رێوی هەوەڵێ کەڵەبابی بانگ کرد، کوتی: «وەرە، دوو سێ قسان بکە، نەزیرێکم بۆ بگێڕەوە» کەڵەباب لە ترسان هاتە زارکی کونەکەی. رێوی کوتی: «کەڵەباب! ئەتوو بۆچی خەوت لە خەڵکی حەرام کردوە؛ نیوە شەوێ دەس دەکەی بەقیژە قیژێ؟ مەگەر ئەتوو چی وا دەکەی؟ مەگەر خولا ئەتۆی بۆیە دروس کردوە؟».. کەڵەباب کوتی: «حاجی رێوی، ئەمن قازانجم هەیە بۆ خەڵکی، بۆ نێژیان وە خەبەر دێنم، بۆ کاسبیان وە خەبەر دێنم». رێوی کوتی: «زەریفە ئەو عوزرەت لێ قەبووڵ دەکەم؛ ئەمما ئەتۆ زۆر بێ شەرمی لە پێش چاوی بەنی ئادەمی سواری مریشکی دەبی، شەرمێ لە شای ناکەی!» کەڵەباب دەستی بەقسان کرد؛ رێوی توند بە ئەستۆی دا نووسا، خنکاندی وخواردی، دەم ولووتی خۆی ئەستڕی، بانگی مراوی کرد. مراوی لەترسان هاتە پێشێ. رێوی کوتی: «مراوی بۆ لە بەحراندا هەر چشتی خۆش دەخۆی، گوێ نادەیە کەس؟». مراوی لە ترسان لەرزی، لەسەرڕا بە عەرزی کەوت. رێوی ئەویشی گرت خواردی. زاری کونەکەی گرتەوە، نەیەڵێ ئەوانی دیکە برۆن. بانگی پەپووسڵەمانکەی کرد، کوتی: «وەرە سەرگوزەشتێکم لە حیکایەتی سولەیمان پێغەمبەری بۆ بگێڕەوە، ئەتۆ زۆر خزمەتی ویت کردوە». پەپووسڵەمانکە لە ترسان هاتە دەرێ. رێوی کوتی: «ئەتوو ئەو تاجە چییە لە سەر خۆت ناوە؛ مەگەر ئەتوو پاتشای یاوەزیری؟ درۆیان دەکەی؛ دەڵێی ئەمن زۆرم خزمەتی سولەیمان پێغەمبەر کردوە». گورجێکی گرتی و خواردی!

بەری بەیانی بوو، ڕێوی زۆری برسی ببۆوە، بانگی قشقەڵەی کرد کوتی: «وەرە پێشێ». قشقەڵە لە ترسان هاتە پێشێ. ڕێوی کوتی: «ئەتۆ بۆچی زەرعاتی خەڵکی دەخۆی، وەهێلکەی ئەوان دەدزی؟ مەگەر خەڵکی کاسبی بۆ توو دەکا؟» قشقەڵە کوتی: «ڕاستی گوناهم زۆرە ئەمما؛ لەرێی خزمەتیەوە شتێکت پێ دەڵێم، لە پاشان کەیفی خۆتە». ڕێوی کوتی «بڵێ بزانم». قشقەڵە کوتی: «کەڵەباب و مریشکێکم پێ شک دێ، ئەگەر ئیزنم بدەی دەچم بۆتیان دێنم، لە پێشدا ئەوان بخۆ، لە پاشان منیش بخۆ». ڕێوی کوتی: «زەریفە زۆرم برسییە، زوو وەرەوە؛ ئەگەر بێی ئەو کارەی بکەی، ناتخۆم» قەڵ ڕۆی چوە دێیەکی. سبحەینەی زوو بوو دوو سەگ لە حەسارێکیدا گەپیان دەدا؛ خۆی بە سەیەکان نیشاندا؛ سەیەکان ڕەدووی کەوتن. بە قەستی زۆر بە قندە، قندە دەڕۆی، هەتتا وە دووی کەوتن، هێنانی هەتتا گەیشتنە ڕێویێ؛ قەڵ ئیشارەتی کرد لە ڕیوییێ، کوتی: «ئەوەتان». ڕێوی کە سەگەکانی دی، دەستی هەڵوەشاند، کوتی: «قبووڵە، مەیانهێنە پێشێ. قشقەڵە بە قسەی نەکرد، ڕێوی بە سەیەکان نیشاندا؛ سەیەکان وە دووی کەوتن، ڕێوییان کوشت، تۆڵەی ئەو دەعبایانەیان لێ کردەوە ... بۆیە وێستا ڕێوی ئەگەر سەگی تێ بەردەن، دەستی هەڵدەوەشێنێ!.

....».

ئەم دەقە شێوەیەکی رووتی موکرییە کە یەکێکە لەشا لقەکانی شێوەی سۆران. لێرەدا ئەوەمان بۆ دەر ئەکەوێ کە زمانی کوردی لەو ساڵانەدا زیاتر خۆی نزیک خستۆتەوە لە وەرگێران لە زمانانی ترەوە، خوێندەوارانی خشاندووە بەلای ئەو شتانەوە کە تا ئەو سەردەمانە هەر لە زمانەکانی ترا هەبوون، دیارە ئەمە شاهەنگاوێکە بۆ چوونە پێشەوە؛ لە لایەکەوە ئەوە روون ئەکاتەوە کە جگە لەوە مەفاهیمی رووداوی رۆژی تۆمار کردوە، دەستیشی راکێشاوە بۆ زمانانی تر کە لەوانیشەوە چەمک گەل بخاتە ناو زمانی خۆیەوە بەوەرگێران؛ جا ئەو مەفاهیمانە هەر لە بناغەدا کەلەپووری خۆی بوون؟ وەیا هی زمانێکی تر بوون و ئەم هێنابنیە سەر زمانی خۆی. لە لایەکی تریشەوە شێوەیەکی پوختی زمانی کوردی کە جاران لەسەر زمانی هۆنەران بەهۆنراوە دەر ئەبرا، ئێستە کەوتە ناو پەخشانیشەوەو توانرا هەموو جۆرە رووداوێک لە شەقڵی دەقی پەخشانا بێتە بەر.

وەکوو لەم دەقە ورد ئەبینەوە ناوەرۆکی هەر ناوەرۆکێک بێت روخسارەکە سادەیە، شێوەیەکی خۆماڵی زمانی کوردی پیشان ئەدا؛ ئەو شێوەیە پیشان ئەدا کە سەرەکە بۆ شێوەی بابان، بەڵکوو شێوەی بابان هەر ئەو شێوە موکرییەکەیە لە لایەن بەشکردنیەوە،

بابانەکان هاتنە سەرکار و شێوەی بابانیان کرد بەناو بۆ سووچێک لە سووچەکانی شێوەی موکری، وەکوو شێوەی ئەردەڵانیش هەر بەشێک بوو لەو شێوە موکرییە. ئەم بەشکردنانە بەشی ناوخۆیی بوون ئەگینا هەموویان لە ژێر خێوەتە گەورەکەی موکریدا چادریان هەڵداوە.

ئەمە نەخشی هەموو زمانێکی زیندوو، وەیا بەتەمای زیندوو بوونەوە بێ، وردە شێوەی ئەو زمانەی یەک خستووەو شازمانێکی سەرەکی لێی دروستکردووە و کردوویە بە بناغە بۆ نووسینی خۆی و نەتەوە. ئەمەش بەو جۆرە بووە کە شێوەکانی کۆ کردۆتەوەو بەرە بەرە لەم ڕێگاوە شێوەیەکی سەرەکی کردووە بە بناغە. لام وایە ئەگەر زمانی کوردی لە وەختی خۆیا بۆی بکرایە زمانەکەی خۆی بدایە بە دەستاو خۆشەی بکردایە ئێستە گەلێ دەوڵەمەندتر ئەبوو لەم پایەی کە هەیەتی. بەو بوونەوە ئەڵێم دوو لاپەڕەی بەینی ساڵانی «١٩٧٠-١٩٨٠» ئەو ئەرکەی زیاتر خستە سەر شانی خۆی کەبتوانێ لەم ڕێگاوە خزمەتی زمانی کوردی بکاو بناغەیەکی بتەو دابنێ بۆ ئەم ئامانجە.

شتێکی تر لەم دەقەدا کە هەیە ئەوەیە: کە هەم شێوەیەکی سەرەکی لە شێوەکانی زمانی کوردی دەربڕیوە بە پەخشان، هەم کەلەپوورو داستانێکی رابوردووی کوردی هێناوەتەوە مەیدان بە یەکێ لە شێوەکانی خۆی کە دوور نییە ناوەرۆکی داستانەکە لە چیرۆکی شێوەکانی تریشا هەبێت، بەڵام قسە لێرەدا لە روخسارەکەیە، نەک لە ناوەرۆکەکە. هۆنینەوەی رستەکان و راگەیاندنیان بە یەک جۆرە ڕێختێکە بە تەواوی ئاخاوتنی بۆکان و سابڵاخمان پیشان ئەدا.

***

«محەمەد مەلا ساڵح شارەزووری» ریزە پەخشانێک لەژێر ناوی «محەمەد ئیقبال فەیلەسووف و ئەدیبی شۆڕشگێڕ» لە ساڵی «١٩٧٥»دا، دا بە دەست چاپەوە و لەوێدا ئەڵێ:

«...

ئیقبال وفەلسەفەکەی:

هەر بیرو رایەک بکەوێتە مێشکی هەر ئادەمیزادێکەوە، پاڵە پەستۆیەکی بە شوێنەوەیە. وەهەر فەلسەفەیەک هەڵقوڵێ لە کانی مێشکی هەر بلیمەتێکدا – عبقری– هۆیەکی تایبەتی هەیە. ئەگەر نەختێک سەیری ژیانی هەر داهێنەرێک، یان فەیلەسووفێک، یان چاک کەرێک –مصلح– بکەین ئەبینین

هۆیەک و پاڵەپەستۆیەکی تایبەتی هەیە زۆری لێ ئەکات بۆ داهێنانی ئەو شتە تازەیە کە ئەیهێنێت. نموونە زۆر زۆرە لەم بارەوە پێویست بە هێنانی نموونە ناکات.

جا ئێستا بابزانین ئەو پاڵەپەستۆیەی زۆری لە دوکتور ئیقبال کرد بۆ دانانی فەلسەفەکەی چی بوو؟ چی بوو بە هۆی هەڵگیرساندنی ئەم بڵێسەیە؟!. کاتێک ئیقباڵ سەیری دەورو بەری خۆی کرد چی دی؟ سەیری کرد موسڵمانەکان لە شەوە زەنگی نەزانی خۆیاندا هەنگاو ئەنێن. ئیسلام کە بریتی بێت لەو تاقە رژێمەی گەلان، بەبێ ئەو تامی بەختیاری ناچێژن، ئێستا وای لێ هاتووە بووە بەسەردێڕی هۆنراوەکانی کەساسی و نەزانی و نەبوونی! بیرو باوەڕە پیرۆزەکانی ئیسلام بە وتەی پڕو پووچی دوژمنەکانی چڵکن بوون، پاش ئەوەی خۆیان خاوەن فەڕیان بوون، بوون لەژێر چەپووکەی ناحەزانی ئیسلام! کاتێک ئیقبال ئەم رۆژە رەشەی بە موسڵمانەکانەوە دی بۆی دەرکەوت کە پاشەرۆژێکی رەشتر چاوەڕێیان ئەکات. دوکتور ئیقبال جارێ بیری لەوە ئەکردەوە هۆی ئەم سەرلێ شێواوییە بزانێت، جا لە دواییدا هەوڵی دانانی چارەسەری بدات. بەڵێ! زانی هۆکەی چییە، پاش لێکۆڵینەوەیەکی زۆرو تەتەڵە کردنی چۆنیەتی موسڵمانەکان بۆی دەرکەوت کە گەلانی ئیسلام شەش نەخۆشییان تووش بووە بە جارێک. نەخۆشییەکانیش:

١- ئەم گەلانە زۆر لەکاربەدەستەکانیان ئەترسن، بەڵکوو لەپلەی ترسیش دەرچووەو گەیشتۆتە پلەی پەرستن!.

٢- لادانیان لە خواپەرستی راستی گەڕانەوەیان بۆ بوت پەرستییەکەی خۆیان، وە دەست دانیانە بە پەرستنی زمان و نەتەوەو سنووری دەستکرد.

٣- کاتێک موسڵمان سەیر ئەکات بەو جۆرە لاواز بووەو برایەتی و یەکیەتیەکەی نەماوە ئەڵێ: بڵێم چی؟ ئەمە قەزاو قەدەرە دەسەڵاتی خوام نییە!، ئیتر ئەو موسڵمانە نایەوێت هەڵسێت و خۆی بتەکێنێ وەکوو شێر راپەڕێت و پەلامارێک بدات، خوایش یارمەتی لە سەرە.

٤- موسڵمانەکان قایلن بە ژیانی دیلی و ژێر چەپۆکەیی، هەر لەبەر ئەوەی نەختێک ئازاریان تووش نەبێت!

٥- موسڵمانەکان مانای وشەی «شەهید بوون» یان ون کردوە یان لە بیریان چوەتەوە! زۆر ئەترسن لەوەی بمرن، هەر حەزیان لەم ژیانە دیلییەیە.

٦-خەڵەتاندنیان بە بریق و باقی شارستانیەتیەکەی رۆژ ئاواو وەرگرتنی

هەموو بیردۆزییەک «نظریه»و قووتدانی بە بێ جوین.

کاتێک ئیقبال ئەم نەخۆشییانەی دۆزیەوە، ئەمیش ئەو ماموستا زاناو فەیلەسووفەیە کە زۆربەی ئەوروپا گەڕاوەو قوژبنی زۆری زانکۆکانی دیوەو کۆڕی زانیارییای تیادا بەستووە. ئەم خولە لە مێشکیدا ئەسووڕایەوەو هەر بیری لەوە ئەکردەوە چۆن ڕێگایەک بدۆزێتەوەو چارەی ئەم برینانەی پێ بکات ... پاش گەڕانێکی زۆر لە جیهانی ئەندێشەی باوەڕو فەلسەفەدا بۆی دەرکەوت کە ئەبێت لە خۆیەوە دەستی پێ بکات! ئەمە بوو هۆی دانانی فەلسەفەکەی ئیقبال. ئێستاش بابزانین کەمێک لەو فەلسەفەیەی دوکتور ئیقبال چییەو چۆنە؟

لە راستیدا فەلسەفەکەی ئیقبال فەلسەفەیەکی ئیسلامی رووتەو - پرۆتۆپلازم-ی گیانی گەلانی موسڵمانە... هەندێک لە «سۆفییەکان» باوەڕیان هەیە بە یەکیەتی بوونەوە «وحدة الوجود»، وە وا ئەزانن کە «تاک-فەرد» ئەندێشەیەکی لەخۆ بایی بوونەو هیچی تێدا نییە جگە لە خۆ بایی بوون. وا گومان ئەکەن کە دوایی ئادەمیزادیش لکاندنە بە ئەو بوونەوەرەکانی تر، وەکوو دڵۆپێک ئاو بکەوێتە ناو دەریایەکی گەورەی فراوانەوە، وە هەر لە سەر ئەم بناغەیە فەلسەفەی نەمان لە خواپەرستیدا -الفناء فی الله- دانراوە. لە لایەکی ترەوە قوتابییانی قوتابخانەی «هێگڵ» زیاتر لەمان چوونەتە خوارەوە بۆی، بەڵام ئیقبال لە نێوان هەردوو لادا وەستاو وتی:

نابێت ئەمە گومانەو سەر لێ شێواوییەو بناغەی سستی و لاوازی و هۆی نەخۆشییەکانی گەلەکەمانە، بەڵکوو هەموو ئادەمیزادێک خاوەنی بوونێکی تایبەتی و شەخسییەتێکی تایبەتی خۆی هەیە... سەیر بکە؛ ئەو خوایەی کە دروستکەری هەموو بوونەوەرە... تاکەو جیاوازە لە هەموو دروستکراوەکانی. ئەم بوونەوەرە گەورەیە پێک هاتووە لە چەند تاکێک -فەرد- وە هەر تاکێک خاوەنی «خصائص -تایبەتی خۆییە... ئەمانە روەک، ئەوانە پەلەوەر، ئەوانیتر بەرد. دیسان هەر روەک: ئەوە قۆخ و هەڵووژە، ئەوانە دانەوێڵە، ئەوانیش قەوزەو قامیشی شەکر... هتد. هەر سەیری ئادەمیزاد بکە؛ هەندێک سپی، هەندێک رەش، هەندێک سوور، هەندێک زەرد. دیسان ئەمانە نەخۆش، ئەوانیتر لەش ساغ. لەگەڵ ئەوەیشدا کە هەموو مرۆڤێک خاوەنی «خۆیی-زات» یان شەخسییەتێکی تایبەتییە، بەڵام لەهەندێ شتی تردا سروشتیان یەک ئەکەوێت ئەتوانرێت یەکسانی بەسەریاندا بچەسپێنرێت. وە ئێمە بەم یەکسانییەو یەکیەتییە هەنگاو بە هەنگاو بەرەو پێشکەوتن ئەڕۆین و هەتا

بێت گرۆی ئادەمیزاد زیاتر لەیەک نزیک ئەبنەوە.

ئەم ژیانەی ئادەمیزاد هەمووی برێتییە لە یەک زنجیرە و هەر نەوەی کاتێک «جیل» برێتییە لە ئەڵقەیەک لەم زنجیرە. کەوابوو بوونەوەر راستییەکی تەواو نەکراوە، هەر نەوەیەک کە دێت لەسەری زیاد ئەکات. من، تۆ، ئەو، یەکێکی تر هەر یەکەمان خشتێکی ئەو دیوارەی ژیانین و هەر خشتێک یارمەتی خشتەکەی تەنیشتی ئەدات بۆ پتەوی خانووی ژیان و ئەوەی لە توانای ئەو خشتەدا هەبێت بەکاری ئەهێنێ بۆ ئەوەی دیوارەکە لە حاستی ئەو پتەوترو قایم تر بێت ...

....».

پەخشان کە وتت پەخشان و کەوتە ناوەوە ئەبێ لەهەموو لایەکەوە بدوێت و خۆی پیشان بدات. پەخشانی کوردی وەکوو لە ناواخنی ئەم کتێبەدا بەرچاو ئەکەوێ لەو رۆژەوە کە دەست توانیویە بیگاتێ، بەئەندازەی دەسەڵات لێ کۆکردۆتەوە و نموونەی لێ پیشان داوە، ئەمەش دەرکەوتووە کە لەبەر پێشهاتی زەمان و نالەباری بەسەرهاتی کورد پەخشانەکەی بۆ «تەدوین» کۆرپەیە، لەگەڵ ئەوەشا کتێبەکە کۆششی ئەوەی کردووە کە بەپێی رۆژو ساڵ نموونەیان بخاتە بەرچاو، کە ئەو نموونەیە بیرو باوەڕی ئەگەر هەموو نەبێ بێ گومان هی دەستەیەکە کەپشتیان پێی ئەبەسترێ.

محەمەد ئیقبال «١٨٧٣-١٩٣٨» عەرەب نییە بەڵام ئیسلامە. سامی نییە بەڵام ئارییە. سەرەتا نەزان بووە پاشان بووە بە زانا. چەوساندنەوەی ژێر دەستەیی وای لێ کرد ببێ بەزانایەکی شۆڕشگێڕ؛ زانا لە ئایینی ئیسلامیدا و لە زماناکانی غەیری عەرەبی دا. هەموو کەس و هەموو نەتەوەیەکی ئیسلامی قەدری ئیسلامی زانی زیاتر لەو ئیسلامانە کە بەناو بە زمانی ئیسلامی قسەیان ئەکرد، چونکە ئیسلام نە برێتی بوو لەقسەی بێ کردەوە وەکوو هەندێ نەتەوەی سامی گرتبوویان، وە نەبرێتی بوو لەو رواڵەتە پووچەڵانە کە هەندێ نەتەوەی ئاری شوێنی کەوتبوون و توێکڵەکەیان گرتبوو و کاکڵەکەیان فڕێدا بوو، بەڵکوو ئیسلام؛ ئیسلامی راستی برێتی بوو، وە برێتییە لە دەستوورو قەوانینێکی بەرز کە رێگای راستی و پێشکەوتن رووناک ئەکاتەوە بۆ ئەو کەسانە کە بە راستی شوێنی ئەکەون و بەراستی ئەیانەوێ ئیسلام بن. غەیری ئیسلام ئەمەی بۆ دەرکەوتووەو ئەمە ئەزانێ. ئەو غەیرە خۆیشی ئاینێکی هەیە و تووشی بووە ناتوانێ لێی لادا، چونکە ئەڵێ: باوباپیرم هەر لەسەر ئەم رێگایە بوون، منیش ناچارم هەر ئەو رێگایە بگرم، بەڵام لەرێگایەکی ترەوە کنە ئەکا کە بەڵکوو ئیسلام وا لێ بکا ئەو جەوهەرەی نەمێنێ و چۆن

ئارەزوو بکا بەو جۆرە پەیڕەوی کەرەکان بۆ ئامانجی خۆی هەڵسووڕێنێ.

محەمەد ئیقبال وەکوو گەلێکی تر لە پیاوانی شۆڕشگێڕی ئیسلامی ئەم هەستەی کردبوو، بە عیلمەکەی بە فەلسەفەکەی و بە موۆڤایەتیەکەی بوو بە پێشڕەوێکی زانای شۆڕشگێڕ لە هێندداو بەزەینە تیژەکەی و بە عیلمە فراوانەکەی بە هەزاران هەزار کەسانی سەردەمی خۆی و دوای خۆی لە حەقیقەت و فەلسەفەی راستەقینەی ئیسلام تێ گەیاندو رێ بەدیی ئەکردن بۆ ئەوە لە ژێر باری گرانی ئینگلیز بچنە دەرەوە.

«رابندرانات-تاگوور ١٨٦١-١٩٤١» و «گاندی ١٨٦٩-١٩٤٨» یش ئەو بانگەوازە کە ئەیانکرد بۆ رزگاربوونی هیند، محەمەد ئیقبالیش هەر ئەو بانگەوازەی ئەکرد، ئەوەندە هەبوو دووەکەی تر ئەوی پاڵی پێوە ئەنان بۆ ئەو ئامانجەیان تەنیا مرۆڤایەتی و خۆشویستنی وڵاتەکەیان بوو، محەممەد زیاد لەوە عیلم و فەلسەفەی ئیسلامیش بوو بەپشتیوانی.

من نامەوێ لە شەخسییەتی محەممەد ئیقبال بدوێم لە رووی رەگەزەوە، هەرچەندە ئەگەر بینە سەر رەگەزیشی نەتەوەی هیندو کورد لە یەک ریشەوەن؛ نامەوێ لەمە بدوێم لەو رووەوە ئەگینا پیاوی وەکوو ئەو زۆر بووە. «محەممەد عەبدە ١٨٤٩-١٩٠٥» لە میسر دیارە کورد بووە، بەڵام ئەو لە میسرا مەشخەڵێکی عیلمی بەهۆی تیشکی «جەمالەدین ئەسەداباديیەوە ١٨٣٨-١٨٩٧» شۆڕشێکی فیکری نایەوە.محەممەد ئیقبال عالم و فەیلەسووفێک بوو کە لە رێگای عیلمە ئیسلامی و فەلسەفەکەیەوە ئەو شۆڕشەی خستە ناوەوە کە ئەبێ گەلی هیند لە ژێر چنگاڵی بێگانە بێتە دەرەوە. لە ئەنجاما بە هۆی زەینەکەی و فیکرە ئیسلامییەکەی و فیکرە ئینسانیەکەی غەیری ئەوەوە هیند رزگاری بوو.

مەبەستەکەی من ئەوەیە کە نموونە پەخشانێکی کوردی لە لایەن خاوەنی پەخشانی «محمد اقبال فەیلەسووف و ئەدیبی شۆڕشگێڕ»ەوە بخەمە بەرچاو بۆ ئەوە ئەوانەی چاو بە مێژووی پەخشانی کوردیدا ئەگێڕن ئەوەیان بۆ دەرکەوێ کە پەخشانی کوردی پیاوانی ئیسلامی غەیری کورد بە رێزەوە سەیر کردووەو لەم لایەنەوە ئیسلامی راستەقینەی کردووە بەبیبیلەی چاوی، وە ئەوە دەرخا کە ئیسلام لە راستیدا برێتییە لە گەوهەرێکی شەوچرا کە رێگای راست بۆ هەموو نەتەوەیەک رووناک ئەکاتەوە؛ برێتییە لەوە، نەک برێتی بێ لە قورێک کە ئەو گەوهەرەی داپۆشیبێ.

ناوەرۆکی تێکرای کتێبەکە ئەوە بوو، روخسارەکەش ئەو کوردییە کە لەبەر چاوەو لە

* * *

«گۆڤاری زانیاری کورد» لەبەرگی سێیەم بەشی یەکەمی ساڵی ١٩٧٥ وتارێکی «ئەمینی عەڤدال»ی لە ژێر ناوی «نقتک دانین»دا بڵاو کردۆتەوە. ئەمەی خوارەوە نموونەیەکە لەو پەخشانە:

«نیشانێد پارەڤە کردنێ

زمانێ مەدا نیشانێد پارەڤەکرنێ ئەڤێد هانن: نقتکا پاشن(.)، نقتڤێرگول (؛)ڤێرگول(،) و دوو نقتک (:) ئەڤانا گشک نیشان ددن، وەکی جوملێدا گە لۆ ل کێدەرێ سەکناندن دکەڤە ئۆرتێ، یانێ خوەندنێ مەری ل کێدەرێ، چ قەدەر گەرەک بسەکنەو پاشێ دیسا دەست پێ بکە، بخونە.

نقتکا پاشن

پەی هەر جوملەکە کوتبوویرا تێ دانیین (.) پەی نقتکا پاشنڕا (ئێ کو دخوونە) گەرەک حەڤەکی دها زێدە بسکنە، چمکی جوملە عەیان دکە هەر نێتەکە کورت. ئەو نێت دکارە باشقە بە، دکارە ب جوملێ تێکستییە دنڕا گرێداییە.

نقتڤێرگول (؛) تێ دانیین

أ- ئورتا جوملێد کو قەواتا وانا وەکهەڤە، ئێد نێتا خوەیە تەمامیڤا هەڤڕا گرێداییە، زۆر بوونا وانە وەکهەڤبوونێ هەیە، هەلا دکارن باشقە ژی بێن نڤیساندن و فەعمکرن، مەسەلە: «سبە سافیی بوو»؛ «چڤیکاکرە ڤیتە-ڤیت»؛ «کۆمباینڤان پێ کۆمباینێ نان (قەسەل) دچنی»؛ «قیزا دستران»؛ «مەرڤ هەوەسکار بوو لە زەڤییا گهیشتی مێزەکرا». ئەم هەر دوو جوملە ئێد نقتڤێرگولێنە، مەسەلە: «رۆیی شەوق ددا ژ ئۆرتا عەزمین؛ سیامە سەر هەسپا نەدکەت عەردێ» و ئێدمایێ.

ب- ل کووتاسییا وێ جوملێ، وەکی پەی ویڕا دەشت ب شرۆڤە کرنێ دبە، مەسەلە: «دەمێ شاش و مەعت مام؛ وانا زوودا منڕا گۆت بوو، وەکی ئەوی کو ئەو کتێبا تەڕکی ناڤا چەند رۆژدا خوەندییە» (ژکتێبا دەرسێ).

ج- پەی وان خەبەراڕا، ئێد کو کورت دبن، یانێ کورت تێن نڤیساندن مەسەلە: «هەڤ؛ حەسۆ خەباتچی بێ کۆلخۆزییە»، «پرۆڤ؛ ئیڤان دەرسدارێ ماتێماتیکێیە». ڤان هەر دوو جوملادا هاتنە نڤیساندن خەبەرێد «هەڤ؛»و

«پرۆڤ؛» نەتەمام، پاش وان هاتیە دانیین نقتڤێرگول. گەرەک حەموو خەبەرێد کورتکرێ ب نقتڤێرگول بێن نڤیساندن.

ڤێرگول (،) تێ نڤیساندن.

أ- ئۆرتا جوملێد سەرە دوو ئایینداتێ، مەسەلە: «وەختا ئەم روونشتن دۆرا تەختە»، ئەوانا پاشدا ڤەکشان. «وەختامە نان دخار، شەرم دکر». «حەسۆ، وەختا ئەم راستی قادر هاتین، خوە دا پاش». (ژکتێبێد دەرسا).

«بوو وقینا ماشینا مە، دوو ل پەی خوە کرە رێز، سۆقاق-سۆقاق فرقاس کر».

ب- ئۆرتا وان جوملدا تێ نڤیساندن، ئێد کو قەوەتا وانا گۆتنێدا وەکهەڤن، لێ ئۆرتا وانێدا پەڤگرێدا نۆک توو نەنە، ئاوا: «ئەز ڤەگرپام هاتم مال، رێ تژی بەرف بوو بوو، من رێ نەدیت».

«ئەز چووم گۆما کۆلخۆزێ وێ گۆما تەرکیدا تژی دەوار و پەز بوو». یانێ ژی تەنێ هەنە پەڤکرێدا نۆکێد «بۆنا»، «وەکی»، «کو»و «لێ»، مەسەلە:

«ئەز چووم مەکتەبێ، بۆنا رند هیین بم». «ئەوی دلەزاند، کو زوو بگهێژە مال»، تراکتۆریت وێ پلانا خوە بقەدینە، وەکی جارنا تەمبەلی بێ نەکە».

مستۆ، حەسۆ، عەلۆ، کارۆ، ئیڤان چوونە دەشتێ لێ باڤێ وان ما لە مالێ.

«باسۆ چوو مالێ، عەلۆ چوو ناڤ گوند، لێ خوشکا وانا چوو پێز بدۆشە. حەسۆ، قەرۆ، کوورنە دەلالن، رند دخونن، لێ حەسەن، قاسۆ رند ناخونن».

«کەسۆ دلیت، لێ حەسۆ ژی شادبوو».

ج- جوملە یان ژێ خەبەرێد کو دکەڤن ئۆرتا جوملا تام، بۆنا دها فەرحکرنا نێتا جوملێ، مەسەلە: شانێد مۆزێد حەسۆیە هنگڤ، راست گۆتی، ژ شانێ عەدۆیێ محەمەد رندترن. ئەرێ، لێ چاوا، ئەز وی ناس دکم. ئەز و سمۆ هلبەت، چوون باژارێ مۆسکفایێ، ئەز تو، راستیی، مینا برانە ب هەڤرا. ئەگەر کەسۆ مێرەکی خەباتچییە، لێ چاوا، دە دۆ ژی خۆرتەکی ژ وی کێم تر نینە.

ح- پێش وان خەبەرا، ئێدکو گازیی نیشان ددن، وەکی ئەوان ل کوتاسییا جوملێنە، مەسەلە:

دیسا هات بەرچەعڤێد من، وان،

باڤێ من چوویە، ل پێستیرێ نیشانە.

خ- ڤێرگول جوملێدا تێ دانین، یان ژی نڤیساندن پەی خەبەرێد کو جوملێدا

تەقل سەر هەیە، وەختا پەڤگرێدا نۆکا هەم دکەڤە ئۆرتی، مەسەلە:

«خوشکا من هرییێ درێسە، هەم ژی کۆرا چێ دکە».

«خایلاز هەم هێن دبە، هەم ژی کۆلخۆزێدا دخەبتە».

«بالوولێ زانە هەم ئاقل بوو، هەم دلۆڤان، هەم ژی ئالیکار»

دوو نقتک تێ دانین

أ- ل کوتاسییا خەبەرا ناڤا جوملێدا کو تێ شرۆڤە کرن. مەسەلە:

«ئێرۆ بەعس مە بەلابوو:

«ریا تەزە وێ دەرێ؛

دلێ مە پێرا شابوو،

سەر وێ بەعس وخەبەرێ».

وێ جوملێدا، یاکو گەلەک یان ژی هندک خەبەرێد هەژماری بێ تێدا هەبن، مەسەلە:

«میلیۆن، میلیۆن عەدلای حز،

دکەتن: ئەگەر کور، ئەگەر قیز؛

میلیۆن، میلیۆن بەیراقێد سۆر،

ب دەستا دبن دۆر ب دۆر».

هەڤالێ مە شەمۆ هات ئۆتاخێ: حزکربێ مەی لاقردچی و دەست ب حەنەکا کر.

ب- دەوسا عوزڤەکی جوملێ تێ دانین، وەکی مەری دکارە نەنڤیسە، لێ دوو نقتک ددە ئازوروو کرن، مەسەلە: برێ من دەرسدارە، ئەز: شاگرتم.

ج- پێش خەبەرێد هەژمارا، مەسەلە، هەڤالێد من حزکری ئەڤن: شێرۆ، ئیڤان، قاسۆ و عەگید.

ح-پەی جوملا هەژماربرا، وەکی نێتا وێ ب جوملێدا پەی هەڤرا، یان ژی ب سەرێ تەمام تێ عەیانکرن، مەسەلە، هەر کۆلخۆز ڤانەک بۆرجدارە:

١- رند بخەبتە، پاکی هەرە جڤاتا، ژ هەڤالێد خوە پاشدا نەمینە.

٢- ب سدقێ قەنج بقەدینە پێشدا نێنێد بریگادیر.

٣- وەختێدا بقەدینە خەباتا کۆلخۆزێ، بۆنا قەداندنا پلانا.

٤- پەی وان خەبەرا را، تێداکو ژمارێ نیشان ددن،

ئاوا: بەرێ، عەولن، پاشن، پێشن دوودا، سسیاو ئێد مایێ.

مەسەلە: مێتۆ بەرێ عەولن دەرسید خوە رند حازر کر، پاشێ چوو دەرڤا، بۆ ب هەڤالێ خوەرا بلیزە و ئێدماییی.

....».

«ئەمینی عەڤدال» لە ساڵی ١٩٥٨دا لە ئەریڤان بە ئەلف و بێ سولاڤی کتێبێکی لە ژێر ناوی «خەبەر ناما کوردییا راستنڤیساندنە» بەشێوەی بادینی ناوچەی خۆی بڵاو کردبووەوە. گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، یەکێ لە بەشەکانی ئەو کتێبە کە لە ژێر ناوی «نقتک دانین»دا بوو لە ساڵی ١٩٧٥دا بڵاو کردەوە. ناوەرۆکی ئەم بەشەیان بریتییە لە «خاڵبەندی»؛ واتە هەندێ نیشانە هەیە لە شێوەی نووسینی نەتەوەکانی ئەم چەرخەدا وەکوو:

«. ، ، ؛ ، :، -، ،، ؟،! ،()، «»، ...» ئەمانە لە چ کاتێکا وە بۆچی دائەنرێن؟ ئەم باسەی بە شێوەی ئاخافتنی یەریڤان بە پەخشان بڵاوکردۆتەوە. مەبەستی ئێمە لە هێنانی ئەو پەخشانەدا ئەوە نییە کە لە ناوەرۆکی ئەو زانینە بزانین، چونکە ئەو زانیارییە بووە بە شتێکی عالەمی و کەوتۆتە سەر شێوەی سۆرانیش و لەم لایەنەوە شت نووسراوە. بە وێنە: زانا تۆفیق وەهبی لەم رووەوە شتی هەیە، بەڵکوو مەبەستەکە روخساری پەخشانەکەیە، وەکوو چەشنی مەبەست لە پەخشانەکەی زانا «ئایت الله مەردۆخ»دا هەبوو کە لە بارەی دەستووری زمانی کوردییەوە بەشێوەی ئەردەڵان پەخشانێکی نووسیبوو، ئێمەش پەخشانەکەمان بۆ نموونە پەخشانی شێوەی ئەردەڵان لەم کتێبەدا هێنایەوە.

وەکوو فرەجار وتراوە تێکڕای زمانێک لەگەڵێ شێوەی ئەو زمانە دروست ئەبێ، ئەم شێوانەش لەناو خۆیانا شێوەی وردەو وردەڵە وردەڵەی لێ پەیدا ئەبێ. شێوەی بادینی لە شێوە سەرەکییەکانی زمانی کوردییە، ئەم سەرەکییەش لە ناو خۆیا زۆر وردە شێوە دروست ئەکات. ئەبێ بیکا؛ پانوپۆڕی وڵاتێک کە لە یەریڤانەوە بیگرێتەوە تا بایەزیدو دەرسیم ونزیکی ئەدرنە گومانی تێدا نییە کە ئەبێ گەلێ شێوەی تێدا هەبێت. لەم کتێبەدا ئێمە چەند نموونە پەخشانێکمان دەست نیشان کرد کە هەر یەکە هی ناوچەیەک بوو. ئەم نموونەیە هی ناوچەی یەریڤانە؛ هی ناوچەیەکە کە بە کوردی قسە ئەکەن وئەم پەخشانە نموونەی ئەو کوردییە، بەڵام وەکوو سەیر ئەکەین لە ریشەدا نەء، بەڵکوو لە روخسارا وەکوو بڵێیت زەقیەک و گرانیەکی تێدایە لە چاو پەخشانەکانی تری وڵاتی بادینانا! هەر ئەوەیە کە ئێمەی هێنایە سەر ئەوە بۆ نموونە وەرگرتن و بۆ ئەوە مێژووی لەمەودوا چاوێکی

پیا بخشێنێ و دان بەوەدا بنێ کە زمانی کوردی ئەگەر خزمەتی ببوایە گەلێک دەوڵەمەندتر ئەبوو. هەروەها بۆ رۆشنبیرانی کوردی ئیمڕۆژیش کە ئەگەر تۆزێ بەوردی لێی ورد ببنەوە، با خۆشیان لە بەشەکانی لوڕو موکری بن زۆر بە ئاسانی لێی تێ ئەگەن.

ئەگەر لە رۆژانی رابوردوودا هاتوچۆ و بەسەریەکەوە بوونی کورد لە ناو یەکا هەبوایە ئێستە ئیمە وشەکانی بەوێنە وەکوو: «پارڤەکرن، پڕنقتک، خەباتچی، حەڤەکی، خورت، دلەزاند، گۆڤەندو» گەلێکی تر بەبێ وردبوونەوە خێرا ئەمانزانی کە مەبەست بەو وشانە «جیاکردنەوەو بەشکردن، نوختەی زۆر، پاڵە، هەندێک، گەنج، پەلە کردن وپەلەی ئەکرد، زەماوەندو ئاهەنگ»ن. نەئەچووە بیری هەندێکمانەوە کە ئەمانە بێگانەن لە زمانی ئێمە!. ئەم جۆرە جیاوازی شێوەیە لە هەموو زمانێکا هەیە، بەڵام زمانەکانی تر خزمەتکراون و خراونەتە سەر کاغەز و لێکدراونەتەوە تا زمانێکی ئەدەبی یەکگرتوویان بۆ خۆیان دروست کردووە، ئێمە هەروا لە دەوروبەری سەرەتاییدا بۆ خۆمان هەروا ماوینەتەوەو دەردەکەمان رۆژ بە رۆژ گرانتر ئەبێ ...

لەم رووەوە ئەگەر تەنها سەیری ئەوە بکەین کە لە هەموو زمانێکا بە بار فەرهەنگ دانراوە، ئەم فەرهەنگە دیارە بۆ ئەوەیە کە گوزارەی ئەو وشەیە روون بکاتەوە کە لە شێوەیەکی تری زمانەکەدا هەیەو لە شێوەیەکیا نییە، ئەگەر تەنها سەیری ئەم لایەنە بکەین ئەزانین کە لە هەموو زمانێکا شێوەی جیاواز هەیەو بەڵام یەکخراون، زمانەکەی ئێمە هێشتا ماوەیەتی بگا بەو پلەیە. هەر چەندە خوا هەقە ئێمەش لە شێوەی بۆتان و سۆرانا دڵسۆزانی کورد فەرهەنگیان بۆ داناوین بەڵام لەبەر دووریمان لە یەک هێشتا قەدری ئەو فەرهەنگانە نازانین؛ ئەوە نازانین کە ئەوانە گەورەتر خزمەتێکن بە زمانەکەمان.

***

«دوکتور پاکیزە رەفیق حیلمی» لە بەرگی سێیەم، بەشی یەکەمی گۆڤاری «کۆڕی زانیاری کورد» ساڵی ١٩٧٥، لە ژێر ناوی «بووژاندنەوەی زمان»دا پەخشانێک بلاو ئەکاتەوەو ئەڵێ:

«زمان وەک مرۆڤ گیانلەبەرە. دەزێ، دەژی، دەمرێ. لە ماوەی ژیانیدا وەک مرۆڤ ساغ و ناساغ دەبێ.. لاواز دەبێ، بەڵکوو دەردی گران گرانیش دەگرێ، لەت لەت دەبێ، زاری تازەو پەراگەندەی لێ پەیدا دەبێ، زاری سەردەمی هەڵ دەداو بەرز دەبێتەوەو رەگی پتەو و چەسپاو دەبی و، دەبێ بە شا لقی ئەو

زمانه كه لێی دەکەوێتەوە، ولقەکانی تر لە دەوری بە مۆخ و مەغزی دەژین و لە ڕەچەڵەکی دەڕوێنەوە.

هەروەک مرۆڤیش زمان دەستوورو ڕێ وریچکەی تایبەتی خۆی هەیە، کە لە مردن دەیپارێزێ و ناو بەناو گری ژیانی هەڵ دەکاتەوەو دەیبووژێنێتەوە، ئەگینا کۆسپی ئەوتۆی دێتە ڕێ کەناوی لەکایەدا ناهێڵێ و بە ئاسانی ئەیهەنگێوێ. ئەم دەستوورو ڕێبازو ڕێچکانەی زمان، وەک چوار چێوەیەکی هەڵکەوتوو کە زۆر دوورە لە دەستکردو دەستکاری زمان لە قالبێکی سەربەخۆی تایبەتی دەگرێت و ڕێگەی ئەوە دەگرێت کە لە ڕێی ئەو کۆسپانەی ڕێی ژیانی لێ دەگرن ڕەسەنی خۆی بدۆڕێنێ.

بە سەرنجێکی زانایانەی زمان شوناس، ئاشکرا دەبێ کە زمانی کوردی یەکێکە لەو زمانانەی کە قالبێکی فراوان و بە پێزی بۆ ژیان و بووژاندنەوەی خۆی ساز کردوە کە لە تێ هەڵکێشی دوو قالبی ناسراوی زمان پەیدا دەبێ، ئەویش «قالبی لکنین-AGGIUTIPNATIVE الصاقی». «قالبی دارێژ-Anaiytie» اشتقاقی» پێک هاتووە، واتە زمانی کوردی دەتوانێ بۆ سازکردنی دەستوورو ڕێبازی ژیانی، و هەروەها بووژاندنەوە لەم قالبە زمانەدا بە سووکی و ئاسانی و بێ مەترسی هەڵسووڕێ و بژی و ببووژێتەوە.

ئینجا لە کاتێکدا زمانێک وەک زمانی کوردی، لە کۆڕی پێشکەوتن دوور بکەوێتەوەو کرژ بێ، و لە کاربکەوێ و لە ناو خۆیدا بچرووسێ، زمان شناسانی ئەو زمانە دەکەونە پشکنین و ئەو قالبەی تێیدا پەیدا بووە و دەژی و دەستوورو ڕێبازەکانی بەسەر دەکەنەوەو ئەوەی لە گەڕدایە سارێژی دەکەن و ئەوی لەکار کەوتووە دەیبووژێننەوەو ڕێرەوی ڕوون دەکەنەوە. لەم کارەدا وردی و چالاکی و دوور بینی و دەسەڵاتی زانایانەی بەرز لە زمانەکەدا زۆر پێویستە .. دڵسۆزی و هەڵپەو لە خۆراپەڕموون، زمانەکە دەشێوێنێ و لە قالبەکەی خۆی دەترازێنێ، و لە ڕەسەنی خۆی لای دەدا، کە ئەمەش زۆر ترسناکە و لەباتی ئەوەی ببێ بە هۆی بووژاندنەوەی زمانەکە ڕایەڵێ دەپچڕێنێ و بەڵکوو دەبێ بە هۆی فەوتانی.

وەک وتمان زمانی کوردی زۆر بە ئاسانی لە دوو قالبی زمانی ناسراودا دەسووڕێتەوە، واتە دەستوورو ڕێبازێکی زۆر بەرپان و بەهێزی هەیە بۆ ئەوەی هەر لە ناو خۆیدا بەتێری هەموو پێویستێکی بیرو هۆش بگرێتە خۆی و باسی بکا، تەنها ئەوەیە لەبەر کەمتەرخەمی خاوەندەکەی چرووساوەو پێویستی بە

بووژانەوەیە .. دەستوورو ڕێبازی ئەم دوو قاڵبە زمانیەش زانراون و ئاشکران لە نێو زمان شناساندا! واتە ئەوانەی لە زانستی زماندا شارەزان. نەک ئەوانەی شارەزای زمانی کوردین دەیزانن، هەر چەند باڵاو بەرز بێ زانینی زمانی کوردی، بێ شارەزایی لە زانستی زمان، هەڵەیە ئەو شارەزایە لە کۆڕی بووژاندنەوەی زماندا بکەوێتە ڕمبازی، چونکە هەر زمان شناسە نێوانی دەستوورو ڕێبازی زمان بدۆزێتەوە بەپێ ئەو ڕێبازانەی بۆی دانراوە نەک بەپێی لێک دانەوەی سەربەخۆی خۆی! بەڵێ .. دەشێ .. هەندێ ڕێباز بەدی بکات، بەڵام بە وێنەیەکی تاریک و ناسازو بێ سەرو پێ و پچڕ پچڕ .. کەماوەیەکی دوورو درێژی پێ دەخایەنێ و ئەنجامێکی ئەوتۆ ناگەیەنێ، وەدەشبێ بەسەر بەشەو گێچەڵێک بۆی کە هەر سەری لێ دەر نەکات!

زانستی زمان زانستییەکە بەرهەمی صەدەها زانای زمانە و تەرخانی صەدەها ڕۆژو شەوی لێک دانەوە و ئاڵ و گۆڕ و بەراوردو دەستوور سازییەو بووە بە ڕێڕەوێکی ڕاست و ڕەوان، پێویستە بۆ ئەوانەی دەست درێژ دەکەنە نێو زمان و ڕمبازی تێدا دەکەن ئاگاداری دەستوورو ڕێڕەوی ئەو زانستییە بن، نەک لە خۆیانەوە خۆیان بهاوێژنە ئەم گۆمە قووڵەو نقوم بن!.

زمانی کوردی بەپێی ئەو دوو قاڵبە زمانیەی تیایاندا دەژی دەستووری ژیان و بووژانەوەی خۆی داناو زۆر بە ئاسانی زمان شناس دەتوانێ هەموویان بەسەرکاتەوەو ئەوی لە گەڕدا نەماوە بیخاتەوە گەڕو بەکاری بهێنێ بۆ بووژاندنەوەی زمانەکە. لێرەدا زمان شناسی شارەزا دەزانێ لە کوێوە دەس بەرێ و لە کوێ بوەستێ و چۆن بجووڵێتەوە، کوێرانە بەم لاو ئەولادا سووڕ ناخوات و لەبەر تیشکی روونی زانستی زماندا بە دانایی و ژیری و پسپۆڕی دەجووڵێتەوە و هەنگاو بەهەنگاو و پلە بە پلە کاری خۆی دەباتە سەر. بەم جۆرە ماوەی کەمتر دەخایەنێ و هەڵەی کەمتر دەکاو بە ئەنجامی ڕاست وساغتر دەگا. لە وانەی بێ ڕێڕەوی زانستی زمان خۆیان لەم گۆمە دەهاوێژن.

زمان وەک وتمان گیانلەبەرە، هەموو زمانێک مێژووی ژیانی خۆی هەیە کە لە کاتی پەیدا بوونییەوە و ناسینییەوە دەست پێ دەکات تا ئەو کاتە باسی دەکرێت تیادا، لە ماوەی ئەو مێژووەدا دیارە وەک هەموو گیانلەبەرێک هەموو جۆرە بەسەرهاتێکی ژیانی بەسەر دێ، وەک نەخۆشی و ساغی، کزی و لاوازی زاری تازەی لێ پەیدا دەبێ، هی کۆنی دەفەوتێ، وشەی بێگانەی تێ دەکەوێ، خۆ ماڵی بزر دەبێ، گەردانی لە ڕایەڵ لادەدا، دەنگی دەگۆڕدرێ، دەنگی تازەی تێدا پەیدا دەبێ، لەبەر ئەوە لە کاتی لێکدانەوەو پشکنینی دەستووری

ڕێزمـانەکـەی، وە تێکۆشین بۆ بووژاندنەوەی، وە گـیـانی تازەی بەتینی بە بەرداکـردن، پێـویسـتـە ئەو بەسـەرهاتانەی مـێـژووی ژیانی بزانرێت و ڕوون بکرێتەوە.

زمان شناس لێرەداو لەکاتی لێکدانەوەی ڕێزمانی زمانێکی وەک کوردی، کە خاوەندی مێژوویەکی دوورو درێژە، بەڵام لاپەڕەکانی هەموو تاریک و لێڵ و پەرش و بڵاوە پێـویستی بە ئەرکێکی زۆر گرانە، نەک هەر لە وردبوونەوەدا لە زمـانەکە لە دیمەنی ئەمـڕۆیدا بەڵکوو لە هەمـوو لاپەڕەکـانی مـێـژووی ئەو زمانەو هەموو زمانەکانی هاوڕەگەزن لە گەڵیدا، یا هاوسنوورن و لەیەک ڕەگەز نین. هەروەها پێویستی بە ئەرکێکی گرانە لە لایەکی ترەوە کە دەبێ لە هەموو ئەو بە سەرهات و گۆڕین و پەیدا بوونی شێوە تازانە و فەوتانی شێوە کۆنانە نەبێت کە ڕوو دەدا لە مێژووی ئەو زمانە، وبەهۆی بەراورد کردنی لاپەڕەکانی مێژوو و دەستوور و ڕێبازی زمانەکە لەو لاپەڕانەدا دەتوانێ بگاتە سەرچاوەی ڕوونی زمانەکە و ڕێزمانی ساغ و پتەو، و پەسندی بدۆزێتەوە ئینجا ڕیزی کا لە سەرکاغەز.

....».

هەر لە کـۆنێـکی زۆر کـۆنەوە ژن و پیـاو بـۆ هەڵسـووڕاندنی کـاروباری بنەمـاڵە شـان بەشانی یەک چوون بەڕێوە؛ لە شادی و لە شێوەنا هاوبەش بوون، لە دروستکردنی خێزانا هاو دەرد بوون، لە ژیواری ناو ماڵا هاو قسە بوون، لە ڕووبەڕوو بوونەوەی مەترسیدا هاو دەنگ بوون. ئەمـە بووە کـردەوەی ژن و پیـاو لە بەرەبەیانی مـێـژوویەوە تا ئەمـڕۆ، ئەوەندە هەیە لەناو کورددا زیادە ڕێزێکی تری هەبووە کە لە نەتەوەکانی ترا نەبووە، ئەمەش ئەوەیە کە لەوەختی وتندا هەمـوو دەم ژن پێش خراوەو هەمـوو دەم وتراوە: «ژن و پیـاو» وەیا «ژن و مـاڵ». نەیوتووە «پیـاو ژن»، وەیا «پیـاو و مـاڵ». ئـەمـە دەسـتـوورێـکی ڕێز لێ گـرتنە؛ کـاتێ کـە دەسـتـەیەک ئەچن، وەیا دێن بۆ شـوێنێک بە پێی پلەی مـەرکـەزی دەسـتـەکە ناو ئەبرێن و ئەڵێن: فـلان وفـلان وفـلان هاتن، وەیا چوون. دەسـتـووری گـوازرشـتی هەمـوو نەتەوەیەک وایە، هەر لەسـەر ئەم دەسـتـوورەیە بۆیە ئەڵێن «ژن و پیـاو» نـاڵێن «پیـاو و ژن». ئەم گوزارشتـە کە سەرەتا داهاتووە بەڵگەیەکە بۆ ئەوە کە بە چاوێکی ڕێزەوە لەناو ئەم نەتەوەیەدا سەیری ژن کراوە.

ئەمـە لە لایەکەوە، لە لایەکی تریشـەوە تەبێعەت نیشـتەجێ بوونی ئادەمیزادی کرد بە دوو بەشـەوە؛ بەشی ڕۆژاواو بەشی ڕۆژهەلات. ڕۆژاوا زووتر خـەبەری بووەوە کـە ئەم دوو

وەچەیە -واتە ژن و پیاو- وەکوو لە مەیدانەکانی ترا هاوبەشن، لە مەیدانی خوێندەواری و پەلاماردان بۆ ژیوارێکی خۆشتر دیسان هەر هاوبەشن، لەم رووەوە دەستیان دایە و زووتر گەیشتن بەو ئامانجە کە هەیانبوو، رۆژهەلات دواکەوت، کورد کە یەکێک بوو لە نەتەوەکانی رۆژهەلات دواتر کەوت، هەتا کەوتە ئەم چەرخە. لە چەرخەکانی پێشوودا ئەگەر هەر میرزا هەڵبکەوتایە لە ناو ئافرەتانی کورددا، ئێستە گەیشتە ئەوە کە دوکتۆرای تێدا هەڵبکەوێ خاوەنی پەخشانی «بووژاندنەوەی زمان» یەکێک بوو لەوانە.

ناوەرۆکی بابەتەکەی قسە لە زمان و لە لقوپۆپی زمان و لەبناغەی زمانی کوردییەوە ئەکا، وەکوو ئەم قسەی لێوە کردووە، کەسانی تریش قسەیان هەر لێوە کردووە.ئەمە بەچاو کوردەوە پێشکەوتنێکە کە ئەندامێک لە ئافرەتدا بگاتە دوکتۆراو بە وردی بچێتە ناخی لێکۆڵینەوەی زمانەکەی خۆیەوە. بەڵام ئەوەی کە سەرنج رائەکێشێ روخساری پەخشانەکەیە. ئەوانەی کە دیراسە لە مێژووی پەخشانی کوردییەوە ئەکەن. سووراو سوور ئەزانن کە گوزارشتی ئەم پەخشانە گوزارشتێکە لە عاتفەی عیلمی ئافرەتێکەوە سەری هەڵداوە. زۆر وشەو رستەی واهەیە لە پەخشانەکەدا، راستە کوردییەکی خۆماڵییە، بەڵام دارشتنی لە رووی عاتفەوە بە تەواوی جیای کردۆتەوە لە نەخشەی پیاو!.

هەموو دەم ئافرەت کە دەستی دا بە هۆنراوەوە، جیایی هۆنراوەکەی ئەو لە هی پیاو ئەوە بوو کە ئەو سۆزەی لە هی هۆنراوەکەی ئەودا هەبوو لە هی پیاوەکەدا نەبووە. ئەمجا کە دەستی گەیشتە پەخشانیش، چەشنی سەمەرە سۆزو عاتفە زاڵ بوو بەسەر پەخشانەکەشیاو جیای کردەوە لە هی پیاو. لەم لایەنەوە فەرقێکیش نییە لە نێوانی ئەوەدا کە پەخشانەکە پەخشانێکی ئەدەبی بێ، یا زانیاری، ئەوەندە هەیە لە ئەدەبییەکەدا عاتفەکەی زیاتر ئەجووڵێ، لە زانیارییەکەدا سۆزەکە بەش ئەبێ بەسەر زانیارییەکەشاو بەسەر رستەکەشا.قسە قسە رائەکێشێ:

لێرەدا منیش ئەمەوێ قسەیەک بکەم، جابا تۆیش بڵێیت قسەی کۆنە پەرستی ئەکا! من قسەی خۆم هەر ئەکەم:

ئافرەت بۆ زانیاری و بۆ عیلم جێگای ئینکار نییە ئەگەر لە پیاو پێشکەوتووتر نەبێ، شان بە شانی ئەو هەر ئەڕوا. کە ئەڵێم: عیلم، عیلمی بیرکردنەوە، بەڵام بۆ کردەوەی جسمی و بۆ پتەوی لەش ناگاتە پیاو. ئەورووپا پاڵی نا بە ئافرەتەوە. ئەورووپا لە مەیدانی پیشەسازی دا پێشکەوت و گەیشتە چڵەپۆپە. لەو رۆژەوە کە ئافرەت ویستی وەکوو پیاو لە مەیدانی کردەوەی جسمیدا قۆڵ هەڵبکاو لێرەشا وەکوو پیاو بڕوا، لەو

ڕۆژەوە ئیتر ئەورووپا وەستاو زیاتریش ئەوەستێ و ناشتوانێ جڵەوی ئافرەتیش بگرێتەوە، ئاوەکەی لێی لێڵ بوو! ئەمە ئاخر قۆناغێکە کە پێ گەیشت؛ ئاخر قۆناغیەتی لەبەر دوو شت؛ لەبەر ئەوە کەلە خۆی دەرچوو وە مادده زاڵ بوو بەسەریا، وە لەبەر ئەوەش کە زیاد لە ئەندازە جڵەوی بۆ ئافرەت شل کرد، وای لێ کرد کە سەری لێ تێک بدا. من مردوو وتۆ زیندوو: ئەمەی ئیمڕۆژ ئاخر قۆناغی پێشکەوتنی ئەورووپایە، گومانی تێدا نییە ئەبێ سەرەولێژ ببێتەوە، ئەمجا نۆرەی ڕۆژهەڵات دێت، ئەویش بە مەرجێک کە لە هەڵەی ئەوان، ئەمان پەند وەر بگرن.

***

«شوکور مستەفا» ئەفسانەی چیای ئاگری «یەشار کەمال»ی لە تورکییەوە هێنایە سەر پەخشانی کوردی، لە ساڵی ١٩٧٦دەستی چاپ گەیشت بەم پەخشانە، ئەمەی خوارەوە نموونەیەکە لەو:

«گۆلێک بەسەر دوندی چیای ئاگرییەوەیە، چوار هەزارو دوو سەد مەتر بڵندە. نیوەی گولی کووپەیە، هەر هێندەی شوێن جووخێنێک دەبێ، تا بڵێی قووڵە. گۆل نییە بیرێکە بۆ خۆی. بەری سووری لووسی بریقەدار، رک، رژد، تیژ وەکوو دەمی تیغ و سیکارد بەهەر چوار نکالیدا زەق وزۆپ دەنە، دەنە، شمش، شمش هەڵزەقیوە. خاکێکی نەرمی مس ڕەنگ لەبەردەکانەوە داڕنیوەتە خوارێ و رچە رچە و رەگ رەگ توولە رێی باریک بەرەو گەرووی گۆلەکە دەکشێن وتا چاو هەتەر دەکا هەر دێ و باریکتر دەبنەوە.

جێ جێ ناسکە هەرێزی سەوز لە سەر ئەو خاکە سوورکانە مس ڕەنگە رووەوە. ئەنجا لە پاشان شینایی گۆلەکە دەست پێ دەکا، بەڵام هیچ شینایییەک ناچێ. هیچ ئاوێ، هیچ شینایییەک لە گوێن ئەم شینایییە نییە. شینێکی ئاسمانی تێری نەرمی مەخمەڵییە.

هەموو ساڵێ کە بەهار لەگەڵ بەفرچوونەوەدا چاو هەڵدێنێ و نەورۆزێکی بەشان وشکۆو پڕ هەیبەت و هووت لە چیای ئاگری دەتەقێتەوە دەوروبەری گۆلەکە، جۆگەتی باریک، پڕ دەبن لە گولیلکی کورتە بنەو تیژ، ڕەنگیان تا خەیاڵ برکا گەش و روونە. کامیان لە هەمووان چکۆلەترە، شین، سوور، زەرد، مۆر هەریەکە لە ڕەنگێ خۆی دەنوێنێ، لە دوورەوە دەڵێی تیشکی ڕەنگەو دەچریسکێنەوە. بۆنیان زۆر تفت و تیژە. بۆن و بەرامەیەکی هێند تیژ لە نێو گۆلەکە و خۆڵە سوورەی مس ڕەنگ دێ ئیدی بە جارێ پیاو گێژ و مەست دەکا.

هەر کە بەهار لە چیای چاو هەڵدێنێ شوانە چاوڕەشە جوانە پڕ خەمە تێکسمراوە قامک درێژو باریکەکانی چیای ئاگریش لەگەڵ گولیلکان، لەگەڵ بۆنی تیژ، لەگەڵ ڕەنگان، لەگەڵ خاکی مس ڕەنگدا بلوێرەکانیان هەڵدەگرن و دێنە سەر گۆلی کووپە. لەو بن زنارە سوورانەدا لەسەر ئەو خۆڵە مس ڕەنگە، لەسەر سینگی ئەو بەهارە هەزار ساڵانەیە کەپەنکەکانیان ڕادەخەن و بە چواردەوری گۆلەکەدا چوار مشقی لێی دادەنیشن، بەر لە خۆر کەوتن لە ژێر ئەستێرە خەرمانکراوەکانی ئاگرییدا کە هەمیشە کلپە کلپ دەسووتێن، بلوێرەکانیان لەبەر پشتێنیان دەر دێنن و دەست بە بلوێر لێدان دەکەن و تا ڕۆژ ئاوا دەبێ تووڕەیی هەزاران ساڵی ئاگری هەڵدەڕێژن. لە زەرەدە پەڕدا مەلێکی چکۆلەی سپی وەکوو بەفر بە سەر گۆلەکەدا دەست بە فڕین دەکا. باڵندەیەکی بەلە باریکەی درێژکۆلەیە، هەر دەڵێی پەڕەسێلکەیە، زۆر خێراو تیژ دێ و دەچێ، پەیتا پەیتا ئاڵقەی درێژ درێژو سپی دەکێشێ، ئیدی هەر ئاڵقەی سپییە وتاڵ تاڵ دەکەونە نێو شینایی گۆلەکەوە، ئەوجا، کەبە تەواوی ڕۆژ ئاوا دەبێ بلوێر ژەنەکان دەست لە بلوێر لێدان هەڵدەگرن و بلوێرەکانیان لەبەر پشتێنیان ڕادەکەنەوە و هەڵدەستن. مەلەکەش لەو دەمی بە هەموو هێزو گوڕێکیەوە، وەکوو تریشقە دێتە خوارێ و شاباڵێکی سێ جاران لە شینایی ئاوی گۆلەکە وەر دەداو بۆی هەڵدەستێتەوەو لێ دەداو دەڕوا، لە چاو ون دەبێ. شوانەکانیش لە پاش وی یەکە یەکەو دوو دوو لێک هەڵدەبڕێن و لەگەڵ تاریکاییدا تێکەڵ دەبن و دەڕۆن.

لە دوێنێ ئێوارێوە ئەسپێکی کوێت لەبەر دەرکەی ماڵی ئەحمەد وەستا بوو. ملی درێژ کرد بوو، دەتگوت بە کونە لووتە هەراوەکانی بۆن بە تەختەی دەرکەوە دەکا. لە پێشدا سۆفی ردێن سپی ئەسپەکەی دیت، ئەسپەکە زینێکی چەرکەسیانەی زیو دۆزی لێ کرابوو. زەنگۆکەشی هەر زیودۆز بوو. سۆفی بە کۆمەکۆم نیزیک بووەوە، لەولاوە قەدەرێ تیێ ڕاما. دەستە ڕەشمەکەی سورمە هۆن بوو و بە کەڵپۆسە زێرە سەدەف کوتەکەوەی بەسترابوو. وێنەیەکی لە مێژینەی زۆر کۆنی ڕۆژ، لەوە دەچوو هی سەردەمانی زۆر زوو بێ، لە سەر هەر دوو دیوی نەرمە زینەکە نەخش کرابوو.

ڕەنگی ترنجییەکی تێر بوو، وێنەی دارێکی بڵندی ژیانیش لە پشت وێنەی ڕۆژەکەوە، سەوز سەوز، بەرەو ئاسمان هەڵچوو بوو. سۆفی ئەم ڕۆژەی، ئەم دارەی لە شوێنێ دیتبوو. خەیاڵ بردیەوە. ئەم وێنەو نەخش و دروشمانە وێ دەچوو هێ هۆزێکی بە ناوبانگ و تیرەیەکی گرینگ بێ. سۆفی نەختێ

سڵەمییەوەو شڵەژا. بگرە تۆزێکیش ترسی رێ نیشت و لەولاوە رەق راوەستا: دەبێ ئەم بەناوبانگە کێ بێ. ئەم میوانە گەورەیە لە کوێوە هاتبێ؟ وێنەی دروشمەکەی لە مێشکیدا دێناو دەبرد، هەر چەندی دەکردو دەکۆشا نەیدەزانی بیباتەوە سەر فلانە هۆز، یا فیسارە بەگ و پاشاو هیچ سەرەودەری لێ دەرنەدەکرد، تا پتری بیر لێ دەکردەوە هێندەی دیکەی سام رێ دەنیشت. ئەم جۆرە دروشمانەی پێ شووم و بەدووم بوو. پێ و قەدەمیان بەخێر نەبوون و بەترسەوە دەهاتن و بەترسەوە دەڕۆیشتن. لەو هەرێمانەدا کەس وا نەبوو ئەسپ بەو رەنگە برازێنێتەوە، وێرای ئەوەش سۆفی دروشمی هەموو هۆزو تیرەکانی ئەو هەرێمانەی بە چاکی دەناسیەوە و هیچیانی لێ نامو نەبوو.

بەهار بوو، بەفری چیای ئاگری رووی لە چوونەوە بوو. لە خواری، لووتکەو ترۆپکی رەوەز و زناران زەق و زۆپ بەدیار کەوتبوون. کولیلکی زەردی نێو بەفران سەریان دەرێنا بوو. لە دوورەوە قولینگ دوا بەدوای یەک، پۆل پۆل ریزیان بەستبوو و تێ دەپەڕین، بەرەو گۆلی وان دەچوون.

ئەحمەد ئاگای لە هیچ نەبوو، بەو تاریک و روونە لە ژوورەوە دەنگی بلوێر دەهات. سۆفی ئەم ئاوازە بلوێرەی لە پێشوونانەوە زۆر بیستبوو. سوڵتان ئاغای باپیری ئەحمەدیش هەر بەو ئاوازە بلوێری دەژەنی، رەسووڵی بابیشی هەروای دەژەنی. تا ئێستا بلوێر ژەنێکی دیکەی وا، مەگەر سۆفی، لە هیچ بنەماڵەیەکی ئاگری دا، لەسەر رووی زەوی نەهاتبوە سەر ئەو دنیایە چونکە سۆفی بەناوبانگترین بلوێرژەنی رۆژهەڵات وقەفقاس و ئێران و توران بوو. سۆفی کەمێ لە ئەسپەکە نزیکتر بۆوە، نۆڕییە دروشمەکە. ئەسپی تایین وای گوێ بۆ دەنگی بلوێرەکە راداشتبوو، دەتگوت گوێی لێ گرتووە. ئەحمەد گۆرانییەک، توورەیی چیای ئاگری دەژەنی. ئەم گۆرانییەش تەنیا سۆفی فێری بلوێر ژەنانی کردبوون.

ئەسپەکە ملی زۆر بۆ دەنگەکە درێژکرد. سۆفی لە مێژ بوو ئەو داستانەی نەژەنی بوو، نەیبیستبوو. لە دڵی خۆیدا دەیگوت چیایەکی وا گەورە و گران چۆن لە دەنگ و ناڵەی بلۆێرێکدا هێند توورە دەبێ و بەو رەنگە دڵی گڕ دەگرێ؟! ئێدی هەروا بەسەر سامییەوە بیری دەکردەوە، دەیگوت؛ چ لە مرۆڤ بلیمەتترە بەڕاستی ئەقڵ بڕی پێ ناکا. تۆ تەماشە تەماشا چیایەکی وا گەورەو زەلام لە کونی بلوێرێکی هێند تەسک و باریکەوە دەردەپەڕێنێ. ئەم مرۆڤانە جڵەوی ئەقڵ و هۆش بەرەو هەموو شتێ شۆڕ دەکەن، لەسڕی فڕینی شەهێن و باز دەگەن، پەی بە پەنامی هەڵپەی ژیان و شارستانێتی مێروو دەبەن. مەتەڵی

مـانگ و ڕۆژ هەڵاتن و ئاوا بوون هەڵدێنن. سـڕی مـردن و ژیانیش ئاشکرا دەکەن، پەردە لە رووی هەمـوو شـتێ هەڵدەمـاڵن، ئەقـڵـیـان بڕ بە تاریکی و رووناکی دەکـا، بیـریان بۆ هەمـوو شـتێ دەچێ، بەڵام تەنیـا لەگـەڵ مـرۆڤـدا هیـچیـان پێ ناکـرێ و ئەقـڵـیـان بە هیچ سڕێدا ناشکێ و ناگەنە رازو نیـازی دڵی.

....».

ئەفسانە سەرگوزەشت و داستانێکە کە بە پێی بیرو باوەڕی دانیشتوانی ئەو ناوچەیە دێتە ناوەوە، ئەگونجێ بناغەکەی هەر لە خەیاڵەوە بێت، وەیا هەندێ جاریش چەکەرەیەکی هەبێت. هەر ناوچەیەک زرووفـێکی هەیە، ئەو زرووفــە ئەبێـتــە هۆی دروسـتکردنی ئەفسانەکە، کە وابوو زرووفەکە ئەفسانەکە دروست ئەکات. جیایی ئەفسانە لەگەڵ چیرۆک دا ئەوەیە: کە چیرۆکەکە بناغـەیەکی هەیە و گومان لە بوونی ئەو بناغـەیەدا نییـە، ئەوەندە هەیە ئەگونجێ درێژەی لەداستـانەکەدا پێ بدرێ. ئەفسـانە ئەشێ بناغـەی هەبێ، وە ئەشێ نەشـیـبێ. ئەمـە لە لایەکـەوە، لەیەکی تریشـەوە وادیارە ئاڵۆزی لەکـاروبارو بەسـەرهاتی وڵاتێکا هەتا زۆرتر بێت ئاسـۆی بیـرو هۆشی دانیـشـتـوانی ئەو وڵاتە زیاتر لە بەر یەک ئەکشـێتـەوە بۆ ئەوە دەردو مـەینەتی دەروونیـان بەریزکـردنی ئەفـسـانەو چیـرۆک بخـەنە بەرچاو. لەمـەوە ئەوە دەر ئەکـەوێ: ئەو مـەینەتەی کـە لە ناوچەیەکـدایە دوور نییــە لە ناوچەیەکی ترا نەبێت، بەڵکوو ناوچەکەی تر مەینەتێکی تری هەیە کە جیایە لەوەی ئەو. مەینەت و دەرد بەتێکڕا هەیە بەڵام هۆیەکانی جیـان؛ وەکوو ئەوە کەئەبینێ ماڵ نییـە بێ تەنگو چەڵەمە بێ بەڵام تەنگو چەڵەمـەکان جیـایی لە نێـوانیـانا هەیە، هەر مـاڵێ بەشی خۆی هەیە وەلێ لەیەک ناکەن!.

«یەشـار کـەمـال» لە وڵاتێکی پانوپۆڕی تورکیـادا ژیاوە. دەردو مـەینەتـی تورکـیـای پێشـوو لە ئێسک و پرووسکی دانشتـوانی ئەو وڵاتەدا کـاری کردبوو. باو باپیـری یەشار کـەمـال -یش لەو دەسـتـەبوون کـە ئەو کـارەساتانە کـاری تێ کـرد بوون. تورکـیـا گـۆڕا بە تورکیایەکی تر. یەشار کەمال لە بنەماڵەی پێشـوو بە وەجاخ مایەوە بۆ ئەم سەردەمە، وا دیارە بە میراتی هەندێ لە مەینەتی باو باپیریشی وەرگرت، ئەو دوو دەردە لە دڵیا پەنگی خواردەوە، کەوتە رازو گلەیی کردن، لە ماوەی ١٥ساڵدا، واتە تاکەوتە ساڵی «١٩٧٤» بە قەڵەمە تیژەکەی ئەو دەردانەی دەر ئەبڕی، یەکێک لەو بەسەرهاتەی کەدای بە دەستەوە «ئەفسانەی چیای ئاگری» بووە، شوکور مستـەفا لە ساڵی ١٩٧٦ دا ئەو ئەفسانەیە بە

کوردی دابەدەست کوردەوە.

مەبەستەکە لێرەدا چییە؟ مەبەستەکە ئەوە نییە کە ئەفسانەیەکە هەبووەو رویشتوە، بەڵکوو مەبەستەکە ئەوەیە ناوەڕۆکی ئەو ئەفسانەیە بگا بە دانیشتووی وڵاتێکی تر بۆ ئەوە بزانن هەرچەندە ئەو جۆرە شتانە لە لای ئەوان رووی نەداوە زرووفی وڵاتێکی تر کردوویەتە کارێ کە شتی وا رووبداو هەندێ بەرە مایەی ئاڵۆزی بەرەیەکی تر دروست بکەن، لەمەوە ئەوە بچێتە دڵیانەوە کە لەهەر شوێنێکا جۆرە تەنگوچەڵەمەیەک هەیە جیایە لە تەنگو چەڵەمەکەی ئەمان، لە تێکڕای ئەم هەموو شتانە ئەوە بچێتە ناخی دڵیانەوە کە کورد لە هەموو لایەک پەنجە ئەکرێ بەچاویا، کە ئەمەیان زانی هۆشێکیان بە بەرا دێتەوەو لە خەو خەبەریان ئەبێتەوە.

ناوەڕۆکی ئەفسانەکە ناوی خۆی بە خۆیەوەیە، ئەفسانەیەکی خەیاڵییە بەڵام کاریگەرەو دڵ بۆی رائەچەنێ، خەیاڵ، خەیاڵی وڵاتی بەناو تورکیاو زمانی، زمانی تورکییە. بازی خەیاڵی یەشار کەمال بەسەر بایەزیدو بتلیس و ئەرزورۆم هەموو ناوچەی کوردەواری ئەو وڵاتەدا سووڕاوەتەوە، لووتکەی شاخەکانی پێواوە، یادی ئەحمەدی خانی کردۆتەوە، ئەحمەد و نەوبەهاری لاواندۆتەوە، ئەمانەی کردووە. ئەمجا بە کردو کۆشی خاوەنی پەخشانی کوردییەکە هاتۆتە سەر زمانی کوردی کە وەرگێڕانێکە لە تورکییەوە بۆ کوردی. روخساری پەخشانە کوردییەکە سووراو سوور ئەوە پیشان ئەدا کە ئەم کارەساتە دیارە لە زمانێکی تر وەرگێڕ-راوە- باخاوەنەکەشی کورد بوو بێت-. رێختەکەی جۆرە رێختێکە کە قووڵایی تێدا هەیە، وشەی خۆماڵی کوردی- هەرچەندە لە شێوەی موکریدا کەمن- هێناونی و لە زنجیرەی رستەی موکریدا هۆنیونیەوە، لەوانەیە وەکوو ئەفسانەو داستانە فەرهەنگیشە. ئەو دەقەی سەرەوە نموونەیەکە لە هەموو پەخشانەکە.

***

گۆڤاری «رۆژی کوردستان» لە ژمارە ٤٠ی ساڵی١٩٧٦ی دا بە ناوی «شانۆ و هونەرمەندانی کوردو رازو گلەیی» یەوە پەخشانێکی بڵاو کردبووەوە. ئەمەی خوارەوە نموونەی ناوەڕۆک و روخساری ئەو پەخشانەیە:

«دەربارەی شانۆ و جەماوەر و پەیوەندی لێک نەپچڕاویان هونەرمەند جەلال ئەحمەد وتی:

جەماوەر ئەو باوەشە نازدارەیە کە شانۆ و هونەری تیا گۆشە دەکرێ و هەرکاتێ نازو گەرمایی ئەو باوەشە لەشانۆدا بڕا، کارەساتی مەرگی شانۆ بە

چاو دەبینین. شانۆ هەمیشە رازو نیازی دڵی خۆی بۆ جەماوەر هەڵدەرێژێ و بەدایکێکی دڵسۆزی خۆی دەزانێ. سەرەڕای ئەوەش دەبێتە ئاوێنەیەکی راستەقینە بۆ خستنە رووی ژان و ئەندێشەو بزەو خەونەکانی ئەو جەماوەرەی کە باوەڕی بە بوونی خۆی هەیەو دەیسەلمێنێ کە هەر دەبێ بژی. شانۆی کوردی و جەماوەرەکەی تا رادەیەک بەسەر ئەو پەیژەیەدا سەرکەوتوون کە پێی دەوترێ «گەیشتن بە شانۆیەکی راستەقینە»، بەڵام هێشتا ماویەتی و ئەرک و تەقەلایەکی زۆرتری دەوێ بۆ ئەوەی بگاتە ئەو فکرە پێشکەوتنخوازەی کە بەرامبەر شانۆ هەیە. چەندانی وەک «دستۆفیسکی وستانسلافسکی وبریخت و گورکی و یوسف العانی و ئەحمەد سالار و... هتد» گرتوویانەتە ئەستۆ.. ئەمەش واتە پەیڕەوی کردنی ئەو تیورە زانستیە پێشکەوتنخوازانەیەی کە سەرکەوتنی گەل و ئاسوودەگییان بۆ مسۆگەر دەکا. ئەمەش بە هاوکاری و هەرەوەز کردنی رۆشنبیرانی کورد دێتە دی و ئەو کاتە بەراستی مەبەستی ئەو وتە گرنگەی دیمترۆڤ دەچەسپی کە دەڵێ «شانۆ قوتابخانەی گەلە».

ئەمجا خوشکە «رێواس جاف»ی هونەرمەند دەربارەی ئافرەت و شانۆ و بڕوا بوونی بە دەوری بایەخداری ئافرەت لەم بوارەدا وتی:

شانۆگەری کوردی لەم قۆناغەدا بەدەست چەندەها گیروگرفتەوە دەناڵێنێ و قۆرتی گەورە رێگای پێشکەوتن و گەشە سەندنی لێ دەگرێ. یەکێ لەم چەڵەمانە نەبوونی ئەکتەری ئافرەتە.. هەر ئەم لێکدانەوەشم بوو کەپاڵی پێوە نام بێمە ئەم مەیدانەوە.. کە بێ گومانم ئەم کارەم دەبێتە پاڵ پێوەنەرو هاندەرێک بۆ خوشکانی تریش تا تێکڕا ئەم بۆشاییە پڕ بکەینەوەو شان بەشانی برا هونەرمەندەکانمان ئێمەش دەوری خۆمان لە پێش خستنی هونەری کوردیدا ببینین.. لێرەدا دەمەوێ ئەوەش بخەمە بەرچاو کە مانەوەم لە بواری شانۆدا رەنگە هەمیشەیی نەبێ، چونکە زیاتر پەرۆشی ئەدەبم و بەتایبەتی شیعر، بەڵام تا کۆسپی نەبوونی ئافرەت لە ئارادا بێ من دەست هەڵناگرم.

دوای ئەو هونەرمەند «پەیمان بەگوک» دەربارەی بەرەو پێشەوە بردنی شانۆی کوردی بەرەو شانۆیەکی تری سەرکەوتووتر وتی:

باری رامیاری میللەت دەست نیشانی ئەم لایەنە دەکاو هەرکاتێ ئەم بارە ئاڵۆزو ناهەموار بوو، شانۆ و هەموو لایەنەکانی تری هونەرو ژیان دواکەوتوو دەبێ.. میللەتەکەی ئێمەش گیرۆدەی رۆژانێکی سەخت و دژوار بوو بوو. ئەمەش کارێکی سەلبی کردە سەر تەواوی هونەری کوردی، بەتایبەتی شانۆ. بەڵام لەم ساڵانەی دوای حەفتاوە ئەو هێمنی و ئاسایشەی هاتە کایەوە

تەکانێکی باشی بەم لایەنە داو شانۆ خۆی بە خەڵکی ناساندەوە. هەرچەندە لەمەو بەریش شانۆی کوردی دەوری خۆی دیوە بەڵام نەک بەم شێوە گەلاڵە بوەی ئێستای... ئەوەی ئێمە چاوەڕوانی دەکەین ئەوەیە کە لە لایەن لێ پرسراوانەوە وەکوو شانۆی میللەتێک سەیر بکرێ کە سیمای تایبەتی خۆی هەڵگرتووەو تەعبیر لە هەست و نەستی راستەقینەی میللەتەکەمان دەکا.. وە بۆ داهێنانی بەرهەمێکی پوخت و نایاب، وە سەرکەوتنی شانۆی کوردی و خاوێن کردنەوەی هونەرمەند «فەیسەڵ محەممەد» وتی:

داهێنانی بەرهەمێکی پوخت و سەرکەوتوانە ئەگەرێتەوە سەر چەند هێڵێکی سەرەکی بۆ ئەوەی بتوانین لەگەڵ هێنانە بەرهەمیش نەیەڵێن جارێکی تر روخان بە چاوی خۆی ببینێ. ئەمەش ئەو چەند خاڵەیە بۆ ئەم مەبەستە:

١- دەرچوون لە پێشکەشکردنی ئەو شانۆگەریانەی دوێنێ و پێرێ بەدەیان جار بلاو بوونەتەوەو رۆژی هەزارجار لە کۆڕی بەزم و گاڵتە بیلێنەوە. .هەروەها دەرچوون لەو لایەنە فۆلکلۆریانەی ئەمرۆ چەند تیپێک لە شێوەی شانۆی لەسەر شاشەی تەلەفزیون بلاوی دەکەنەوە، وابزانم ئەمە پێ ناڵێن سەرکەوتنی شانۆی کوردی، بەڵکوو لاوازی و بێ هێزی شانۆی کوردی پیشان ئەدات. بەڵام لە هەمان کات ئەگەر ئێمە تەماشای چەند شانۆگەرییەکی کوردی بکەین دەبینین ئیبداعی تیا بەدی دەکرێ، هەر چەند پێویست نییە ناویان بهێنم چونکە «مانگی چواردە پێویستی بە پەنجە نییە».

٢- دەست تێوەردانی چەند کەسانێکی نەزان لە کاری دەرهێنان «اخراج» بێ ئەوەی رۆژێک لە رۆژان تەنها مومارەسەیەکی هەبێ لەو رووەوە، بێ گومان ئەمەش ئەگەرێتەوە سەر ئەوەی کە بەرهەمەکە بچێتە قالبێکی کوێرانەو تەمسیلیەی لاکۆلان.

٣- نەبوونی هیچ کۆڕو موحازەرەیەک لەسەر شانۆ، تا هونەرمەند بگاتە ئاستی ئەوەی خۆی بە ئەو کەسە بزانێ بەرامبەر ئیشەکەی شارەزایە، بێ گومان ئەمەش لە سەرشانی ئەوانەیە کەلە دەرچوانی پەیمانگای هونەرە جوانەکانن و ئەو مامۆستایانەن لە رووی رۆشنبیری شانۆگەرییەوە دەستێکی بالایان هەیە.

٤- تاکوو ئێستا هاواری ئەوەمان بوو کە ئافرەت نایێ بۆ سەر شانۆو بەشداریمان لەگەڵ ناکات و خۆی دوورەو پەرێز گرتووە، بەڵام بەپێچەوانەی ئەمرۆ ئافرەت بەخوێن گەرمیەوە روو دەکاتە تیپە کوردییەکان کە هیچ نرخێک نییە لە لایەن ئەو هونەرمەندانەی کە لە تیپەکانن بەرامبەریان، جا ناچار

ئەوانیش پاش گەز دەبنەوەو حەقی خۆیانە.. بێ گومان ئەم چەند خاڵە لە ڕۆژانەی خۆما کە لەناو کانگای ئەو دەردەسەرییە دەژیم و دەیبینم، ئەگەر بێت و ئەو چەند خاڵەو چەند خاڵێکی تریش هەیە جێ بەجێ بکرێ و وەک برینێک سارێژ بکرێ دڵنیا بن بەرهەمێکی پیرۆزو سەرکەوتووانە دێتە کایەوە ...».

«شانۆ» وشەیەکی بێگانەیەو لەم دواییەدا کەوتۆتە ناو زمانی کوردییەوە. ناوە بۆ ئەو جێگایە کە لەژوورێکی گەورە، وە یا لە گۆڕە پانێکا لە تەختەو دارو پەردوو دروست ئەکرێ بەجۆرێکی وا کە هەموو دانیشتوانی شوێنەکە چاویان لێ بێ، پەردەیەک بەپشتیا گیراوە، ئەوانەی کە یاری ئەکەن، وە یا گۆرانی ئەڵێن، وەیا هەندێ جار وتار ئەدەن، لەو دیوی پەردەکەوە لە ناکاو دێن و لەوێدا دەست ئەکەن بە ئیشی خۆیان. شوێنەکە ئەبێ بە نمایشگایەک بۆ دانیشتوان .. ئەم دیمەنە بەم جۆرە لە ناو کورددا نەبووەو لە دەرەوە کەوتۆتە ناوی، بەڵام لە وێنەی ئەم یارییانە بە جۆرێکی درێژتر لەناو کورددا هەر لە کۆنەوە هەبووە، ماوەی پیشاندانەکەی لەوانە بووە تا چەند ڕۆژێک درێژەی کێشاوە. بەوێنە وەکوو «میر میرانێ» ناو فەقیان، وە یا یاری قەساب و کاسبکارەکانی سولەیمانی کە هەتا دنیا تێک نەچوو بوو بەم هەیتو هووتی شتی تازەوە باوی هەبوو لە ناویان.. ئەوانەی کە ئێستا لەسەر ئەم شانۆیە یاری ئەکەن بە هونەرمەند ناو ئەبرێن، کە ناوەکەش هەر تازەیە بەچاو کوردەوە.

من و تۆ بمانەوێ یا نەمانەوێ ڕەوڕەوەی گۆڕان لە جم و جووڵی خۆی ناکەوێ. داهاتنی ئەم شانۆگەریەش یەکێکە لەو ڕەوڕەوەی گۆڕانە. لە ساڵەکانی پاش ١٩٥٠دا تا ئەندازەیەک ئەم یارییە دەرگای بۆ کرایەوە، بەڵام زۆر بە گوڕ نەبوو، لە پاش ساڵانی ١٩٧٠دا گوڕی پەیدا کردو لەگەڵێ کۆڕو دیواخانەکانا کەوتە برەو ..مەبەست لە هێنانی ئەم پەخشانە روخسارەکەی نییە، بەڵکوو مەبەست ناوەرۆکەکەیە؛ مەبەست ئەوەیە کە چۆن لە لایەنەکانی ترەوە، کورد دەستی گەیشتوە بەشتی تر، لەم رووەشەوە هەر هەنگاوی ناوەو ئەیەوێ تەکان بدا. نزیک بوونەوەی ڕێ و بان و سونگەی هاتوچۆ لە بەینی یەکا کردیە کارێ کە ئەم جۆرە هونەرەش بکەوێتە ناو کوردەوە. ئەوەندە هەیە وەکوو کوردەکە لە کردەوەو رەوشتی وڵاتان و نەتەوەکانی تر وەر ئەگرێ ئایا نەتەوەو وڵاتەکانی تریش لە کردەوەو رەوشتی ئەم وەر ئەگرن؟ ئەمەیان من تیایا دوو دڵم!

کورد نەتەوەیە، نەتەوە پچووک بێ یا گەورە، رەوشت و «وار»ی هەیە کورد ئەمەی هەیە بەڵام سەربەخۆیی نییە؛ ئەوەی نییە کە بوونیەتیەکی سیاسی هەبێت، هەم خۆی لە

بەری بخــوا، هەم غــەیرەکــەش دەوری لێ دەن لەرەوشت و عــادەتی وەربگرن لە نمایشگاکانیانا بیاننوێنن. بەداخەوە زیللەیەکی غەیری لە مەرحەبایەکی هاوخوێنی خۆی پێ خۆشترە!. ئەزانی ئەمەش بۆچی وایە؟ ئەمەش وەکوو بەسەرهاتی پیرێژنەکەیە کە چووە لای حەکیمەکە وتی: پشتم ژان ئەکا، حەکیمەکە وتی: هی پیرییە. وتی: گوێم گران بووە. وتی: هی پیرییە. وتی: چاوم کز بووە. وتی: هی پیرییە. هەر شتێک ئەو وتی، حەکیم وتی هی پیرییە. پیرێژنە تووڕە بوو، دەستی کرد بە لاسایی کردنەوەی وتی: «یە، یە یە!» حەکیمەکە وتی: ئەوەش هەر هی پیرییە ..

هەر دەردێک و هەر چەوسانەوەیەک بەسەر کورددا بێت هەر هی بێ سەربەخۆییە. بریا تەنها دە ساڵ سەربەخۆیی بەخۆیەوە ئەبینی، جا ئەو وەختە ئەیزانی لە زەتی سەربەخۆیی چ لەزەتێکە؟ ئەو وەختە ئەیزانی هەر پاشکەوتوێتیەک کە بەسەریا هاتووە هەمووی هی بێ سەربەخۆیی بووە؛ هەمووی هی بێ سەربەخۆیی بووە کە ئێستە ئێمە شانازی ئەکەین بە رەوشتی بێگانە - جا ئەو رەوشتە چاک بێ یا خراپ- بەچاوێکی نزمیشەوە سەیری رەوشتەکانی خۆمان ئەکەین!

بگەڕێینەوە سەر پەخشانی «شانۆو هونەرمەندانی کورد»، وەکوو وترا مەبەست لەم پەخشانە روخسارەکەی نییە، بەڵکوو ئەو ناوەرۆکەیە کە بەم پەخشانە دەربڕ -راوە. مەبەست ئەوەیە کەتێ بینەرانی مێژووی پەخشانی کوردی ئەوەیان بۆ دەرکەوێ کە پەخشانی کوردی جم و جوولی هەبووەو لەگەڵ رۆژدا هەنگاوی هەڵێناوە.

***

«عوسمان هەورامی» بەرهەمێکی بە ناوی «ژیان و بەسەرهات و هۆنراوەی وەلی دێوانە»وە، کە لەساڵی ١٩٧٦دا دەستی چاپی گەیشتێ، خستە بەر دەستمان و نموونەیەک لەو پەخشانە ئەڵێ:

«...

ئێستاش.

پاش ئەوەی بەشێ لە ژیان و بەسەرهات و هۆنراوەی دێوانەی دەشت و کێو و شاخی کورد، دێوانەی ئەوێنی پاک و پوخت و بێ گەرد، دێوانەی سەرمەشقی هەموو شەیدایانم، تا رادەیەکی زۆر، بە روونی دەست کەوت؛ بەئەرکی سەرشانمی ئەزانم بە پوختی پێشکەش بە خوێنەرانی بە رێزی بکەم، بەم هیوایەی بۆشاییەک لە ئەدەبی نەتەوەکەماندا پڕ ببێتەوە.

سەرچاوەی داستانی وەلی دێوانەو شەم:

بەسەرهاتی «وەلی دێوانە» لە ناو تیرەی «کەماڵەیی موورادی»دا پشتاوپشت هاتووەو، ئەو پشت گێڕاویەتەوە بۆ ئەم پشت. جگە لە تیرەی «کەماڵەیی» پیاوو ژنە بە تەمەنەکانی تری جاف. وەکوو «روغزایی، تەرخانی، هاروونی، شاتری...» ئەم بەسەرهاتەیان لە پێشوانی خۆیان بیستووەو گێڕاویانەتەوە.

داستانی «وەلی و شەم» لەگەڵ هۆنراوەکانی «وەلی»دا لەلایەن «مەلاسەمین»ەوە، کە لە هۆزی «شاوەیس»ی تیرەی کەماڵەییە، کۆ کراوەتەوە. بەشی زۆری شیعرەکانی «وەلی دێوانە» لە ساڵی «١٣١٠»ی کۆچیدا، بەرامبەر بە ساڵی «١٨٩٢» ی زایینی، لە سەر دەسنووسەکەی «مەلاسەمین»ەوە بڵاو کراونەتەوە.. ئەوەی شایانی باسە، ئەو بەشەی شیعرەکانی «وەلی»کە لە کەشکۆڵەکەی «مەحموود پاشای جاف و فەتاح بەگ»ی برایدا نووسراوەتەوە، لەو دەسنووسەی «مەلاسەمین» وەر گیراوە. ئەم «مەلاسەمین»ە کە زۆر ئارەزووی لەسەر کۆکردنەوەی هۆنراوەکانی «وەلی دێوانە» بووە، لەگەڵ «وەلی»دا باپیریان برا بوون، دیارە ئەمەش زۆرتر پاڵی پێوە ناوە شوێنەوار و بەسەرهاتی «وەلی» ئامۆزای کۆ بکاتەوە.. جگە لە دەسنووسەکەی «مەلا سەمین»، لەبەر ئەوەی لەسەردەمی «کەیخەسرەو بەگ»دا عێلی جاف هاوینان چوونەتە ناوچەی «هۆبەتوو»و «ساراڵ»ی کوردستانی ئێران و بێ گومان «وەلی دێوانە»ش بەو سەر چیاو دیمەنە جوانانەدا گەڕاوەو هۆنراوەی بە سۆزی خوێندۆتەوە، لە «سنە، سەقز، مەریوان، دەرەویان و ناوچەکانی هەورامانی ئێران»دا هۆنراوەی «وەلی» نووسراوەتەوەو تا ئێستاش لە دەستنووسە کۆنەکاندا هەر ماون.

سەردەمی داستانی وەلی و شەم:

ئەم داستانە پڕ سۆزە لە سەردەمی «کەیخەسرەو بەگی جاف»دا رووی داوە. ئەوەتا کە «وەلی» هیچ دەرەتانێکی نامێنێ، سکاڵای خۆی ئەگەیەنێتە «کەیخەسرەو بەگ»و بە هۆنراوەی «خەسرەو خەیاڵێ» دەردی دەروونی هەڵقرچاوی دەر ئەبڕێ و ئەڵێ:

خەسرەو خەیاڵێ، خەسرەو خەیاڵێ

ئاخ پەی خان خاسێ،خەسرەو خەیاڵێ

ساحب سپاو سان، دارا ئیقباڵێ

موهەییا نەگەنج خەزێنە وماڵێ ..

لەکاتێکدا «عەبدول ڕەحمان پاشای بابان» ئەچێ بۆ ڕاو، لەو چۆڵ و هەردە چاوی بە لاوێکی زەردو لاوازی شڕو کوڵکن و چڵکن ئەکەوێ، بەو جۆرە ناڵەی دەروونی کاریگەری ناڵەو چەخماخەی هەوری بەهارانی داکردوە، ئەحەپەسێ و لیێ نزیک ئەبێتەوەو کە هۆی پەشێوی جەستەی خەستەی لێ ئەپرسێ؛ کزە لە جەرگەی دەروونی «دێوانە»وە بەرز ئەبێتەوەو بەم ئاهی سووتێنەرەوە ناڵەی بەرز ئەبێتەوەو ئەڵێ:

یاران سافێکم، ... ...

لێویاو لێوەی لاڵ سافێکم

شەیدای شەوق شەم پەڕ شەفافێکم

کوشتەی نیگای ناز شەخسی جافێکم ..

«عەبدول ڕەحمان پاشا»ش گەلێک دڵی بە هۆنراوەکانی «وەلی» ئەکرێتەوە و لە هەمان کاتیشدا زۆر دڵی ئەداتەوەو بەتەمای ئەکا کە تێبکۆشێ بۆ کردنەوەی گرێ کوێرەی پڕ لە پێچ و پەنای. لەگەڵ ئەوەشدا، ئەو هەموو تەقەلاو کۆششەی «عەبدول ڕەحمان پاشای بابان» و «کەیخەسرەو بەگی جاف» بەرامبەر بە یاساو دابی پڕ لە زۆرو ستەم و زۆری دەرەبەگی وخێڵەکی ناڵەبارو چارەسەر نەکراوی ئەو سەردەمە، بە با چوو؛ تا ئەهات دەردی دێوانەی سەر شێت و پڕ سۆز گرانتر ئەبوو.

نەژادی وەلی:

لە ناو عێلی «جافی مورادی»دا تیرەیەک هەیە بەناوی «کەماڵەیی». لەو سەردەمانەدا، کە ژیان و بەسەرهاتی پڕ لە شۆرو ئەوینی گەرمی «وەلی و شەم» هاتە کایەوە، وارگەی تیرەی کەماڵەیی دەشتی «گۆیان و شاکەل و شیروانە» بوو.. هەر لەم مەڵبەندەشدا «وەلی» لە دایک بووە. کوێستانیشیان ناوچەی «هۆبە توو» لە بەینی «دیوان دەرە» و «سەقز»دا و «ساراڵ»ی ناوچەی «سنە» بووە. میانەی کۆچی هەموو ساڵەی گەرمیان و کوێستانیان لە هەزار کێلومەتر زیاتر بووە.

«حەمە سوور»، یا بڵێین «کوێخا محەممەد»، کوێخای هۆزێک بوو لە تیرەی کەماڵەیی. تابڵێی، خوا دارایی و دەسەڵاتی پێ بەخشیبوو. لیرو مەڕو ماڵات و ئەسپ و ماین و هێستری لە ژمارە نەئەهات. لەسەرەتاوە، تا ماوەیەکی زۆر مناڵی نەبوو، بۆیە پارەو داراییەکی زۆری لە ڕێی خوادا، بەسەر

هەژارو گەداو مزگەوت و خانەقاکاندا دابەش کردو بە دلّێکی پاکەوە لە خوا پاڕایەوە، کە کوڕێکی پێ ببەخشێ، تادارایی بێ پایانی بەسەر مالاّندا بەش نەکرێتەوە.. لە ئەنجامدا خوا کوڕێکی پێ بەخشی، ناوی نا «وەلی». ئەشکرێ ناوێکی تری بوو بێ و لەبەر چاکی و راستی و لە خواترسی پێیان وتبێ «وەلی».. پاشان دوای ئەوەی بە شۆری «شەم» سەر شێت بوو، هەر بە «دێوانە» ناسرا.. ئەوەتا لەم هۆنراوەیەدا دەر ئەکەوێ، کە ئەگەر بێت و ناوێکی بەرکەوێ، ناوی «دێوانە»یە:

هامسەران نامم؛ ... ...

من نامم گنۆ «دێوانە»ن نامم

جەوساوە رسوای دەور ئەییامم

رووێ نەگێلاّ گەردوون بەکامم

مامۆستا «محمد مەلا صاحب»یش وتی، لە دەسنووسێکی سەد سالّ لەمەوبەردا دیم نووسرا بوو: «مرزا ولید فرمودە»؛ بە مەدا دەر ئەکەوێ ناوی «وەلید» بوو بێ.

دوای «وەلی» «کوێخا حەمەسوور» کوڕێکی تریشی بوو ناوی نا «رەسوولّ».

نەژادی شەم:

باوکی «شەمسە»ش «شەم» کە ناوی «قادر شیروان» بوو، کوێخای هۆزێکی تر بوو لە تیرەی «کەمالّەیی» لە عێلی جافی مورادی. ئەمیش وەکوو «کوێخا حەمە سوور» زۆر دەولّەمەندو بە دەسەلاّت بوو. واتە هۆزی «وەلی» و هۆزی «شەم» هەر لەیەک تیرەن، ئەویش تیرەی کە مالّەییە لە عێلی جافی مورادی.. کۆچی گەرمیان و کوێستانیان، هەلّدان و ران لەوەڕانیان هەر پێکەوە بووە و، دراوسێ بوون. بێ گومان ئەوی نزیک بە ئاگر بێ، نەک تەنیا هەر پڕیشکی بەر ئەکەوێ، بەلّکوو سەرتاپای گڕی رووتە، هەر ئەم گڕەش بوو، بووە مایەی نەمریی و مانەوەی ناوی «وەلی دێوانەی کوڕی کوێخا حەمە سوور» و «شەمسەی -شەم- کچی قادر شیروان» لە تیرەی کەمالّەیی جافی مورادی ..

....».

نێوانی سالاّنی «١٩٧٠-١٩٨٠» لاپەڕەی ئەدەب و پەخشانی کوردی، لاپەڕەیەکی

بریقەدار بوو. لەم ساڵانەدا قەڵەمی کورد زیاد لە جاران هەموو لایەکی گرتۆتەوەو لە هەموو بابەتێک دەست نیشانێکی کردووە... من نامەوێ قسە لە وەلی دێوانەوە بکەم، چونکە ڕێبازی ئەم کتێبە شتێکی ترە؛ ڕێبازی ئەم کتێبە تەنها پیشاندانی نموونەی پەخشانەکانە، پەخشانیش دیوی دەرەوەی بابەتە بە پەخشانا بابەت دەر ئەکەوێ، چەشەی ئەو خاوەن پەخشانە دەر ئەکەوێ، جم و جووڵی ڕۆژانەی ئەو سەردەمە دەر ئەکەوێ. وەکوو ئەمانە دەر ئەکەوێ، باری سیاسی ئەو ڕۆژانەش هەر دەر ئەکەوێ.

خاوەنی کتێبی «ژیان و بەسەرهاتی وەلی دێوانە» بێجگە لە کۆکردنەوەی هۆنراوەکانی وەلی، خۆی بە پەخشان نموونەیەکی پەخشانی ئەو ڕۆژە کە لە بابەتێکی وەکوو داستانی وەلی دیوانەوە بدوێت پیشانمان ئەدا، لەم پەخشانەوە ئەوەمان بۆ دەر ئەکەوێ کە جم و جووڵی ئەدەبی دەستێکی تەواوی هەبووە؛ ئەو بیرو باوەڕە لەناو ڕۆشنبیرانی کورددا بەهێز بووە کە بە شوێن کەلەپووری ئەدەبی ڕابوردووەکانمانا بگەڕێن و زیندوویان بکەنەوە. ئەمە بیروباوەڕێکە کە ڕووت ڕوو لە دڵسۆزی نەتەوایەتی ئەکاتەوە، بۆیە وا ئەڵێم لەبەر ئەوەیە، چونکە ئەگەر ئەو کەلەپوورانە زیندوو نەکرێنەوە نەتەوەکە ناتوانێ بڵێ من مەوجوودییەتم هەبووە، مەوجوودییەتی ئەو لە سەردەمەکانی پێشوودا بەو کەلەپوورانەوە بووە.

لە ڕواڵەتا ئێمە ڕەنگبێ بڵێین: جا ئەمە چییە وەلیەکی دێوانە دڵی چوو بێ لە «شەم»ێکی کەماڵەیی؟ ئەوان دڵدارییان کردووە، چ ئاشنایەتیەکیان بە بیرو باوەڕی نەتەوایەتییەوە هەیە؟ ئێمە بۆ ئەو دڵدارییە بۆچ بکەوینە پەرۆشەوە؟!.. ئەمە ئەوترێ، بەڵام ئایا ئەم قسەیە لە هەموو ڕوویەکەوە ڕاستە؟. نەء، وا نییە. ئەمە ڕاستە کە وەلی دێوانە هیچ باوەڕی نەتەوایەتی نەبووە، باوەڕی هەر ئەوە بووە کە سۆزی دەروونی خۆی بەرانبەر بەنیگاری شەم بەو زمانە کە زانیویەتی دەر ببڕێ، ئەوەندە هەیە ئەو زمانەی ئەو بۆ ئێمە بوو بە لامپایەک کە لە دەوری کۆ ببینەوە. زمانەکەی ئەو زمانی کوردی بوو، ئەو زمانەی ئەو ئەوەیە کە ئێستە ئێمە داوای ئەکەین. ئەگەر لە وێنەی وەلی و جگە لە وەلی شتێکمان بۆ نەمابووبێتەوە، بە چ ناوێکەوە بڵێین ڕابوردووی زمانمان هەیەو کەلەپووری پێشوومان بە دەستەوەیە؟. نازانم «ڕۆمیۆ ژۆلیت» و «لەیلاو مەجنون» ئایا لەبەر گوزارشتی سۆزەکەیان بەزمانەکەیان بووە، کەبوون بە داستانی عالەم؟ یا لەبەر خودی ژۆلیت و لەیلاو ڕۆمیۆو قەیس بووە!. گومانی تێدا نییە هەر لەبەر ئەو زمانە بووە کە گوزارشتی لە سۆزی ئەوان داوەتەوە. «وەلی»ش زمانەکەیەتی کە سۆزی خۆی پێ

دەربڕیوەو بە میرات ماوەتەوە بۆ ئێمە.

پەخشانی خاوەن پەخشان روخسارەکەی بە پوختی گوزارشتی لەوەی کەویستوویەتی داویەتەوە. لەوانەیە سۆزی وەلی کاری کردبێتە ئەویش بۆیە گەلێ جار عاتفە لە روخسارەکەدا ئەبینرێ، مێژووی پەخشان لە دوا رۆژا ئەمەمان زیاتر بۆ روون ئەکاتەوە.

***

«کۆڕی زانیاری کورد» لە سالّی «١٩٧٦» لە ژێر ناوی «رێنووسی کوردی»دا بەرهەمێکی لەو بارەوە هێنایە ناوەوە. ئەمەی خوارەوە نموونەیەکە لە دەقی ئەو پەخشانە:

(ئەنجومەنی «کۆڕی زانیاری کورد» لە رۆژی یەکەمی دامەزراندنیەوە بایەخێکی یەکجار زۆری داوە بە دانانی رێنووسێکی دیار کراو بۆ زمانی کوردی، چونکە وەک ئاشکرایە نەبوونی رێنووسێکی وەها یەکێکە لە گیروگرفتە هەرە گەورەکانی رۆشنبیری ئەمڕۆی گەلی کورد. ئەنجومەنی کۆڕ لە چوارەم کۆبوونەوەیدا لیژنەیەکی تایبەتی وەختی لە شارەزایان دانا بۆ گەلالّە کردنی راپۆرتێک لەم بارەیەوەو لە کۆبوونەوەی هەشتەمییەوە ئەنجومەن بە وردی کەوتە لێکۆلّینەوەو هەلّسەنگاندنی ئەو راپۆرتەو گەلێک بیری زانیاری نوێ هاتە ناوەوەو بەو جۆرە توانرا سەرەتای چارەسەرکردنی گیرو گرفتەکانی ئەم مەسەلەیە لە لایەن کۆڕەوە دابنرێت.

پاش ماوەیەک ئەنجومەن هەر بۆ ئەم مەبەستە لیژنەیەکی دائمی داناو لە کۆبوونەوەی سی و پێنجییەوە کەوتە لێکۆلّینەوەی راپۆرتی ئەم لیژنەیەش وەتوانی لە دوازدە کۆبوونەوەیدا رێگەی چارەسەر کردنی بەشێکی زۆر گرنگی کێشەکانی رێنووسی زمانی کوردی دیاری بکات و ئەمەش پوختەی ئەو ئەنجامانەیە کە ئەنجومەنی کۆڕ پێیان گەیشتوەو هیوامانە بە زووترین کات بتوانین چارەسەری تەواوی هەموو گیرو گرفتەکانی ئەم کێشە گەورەیەی زمانەکەمان بخەینە بەر دەست. بەم بۆنەیەوە ئەنجومەنی کۆڕ تکا لە هەموو زاناو شارەزایانی کوردو کوردناسانی بێگانە دەکات بە وردی لەم بڕیارانەی بکۆلّنەوەو لە ماوەی شەش مانگدا بیری خۆیان و هەر پێشنیارێکیان لە بارەیەوە هەیە بۆمان بنێرن تا لەبەر رۆشناییان دوابڕیاری خۆی بدات.

-(ئەلف وبێ) کوردی- وەک ئاشکرایە ئاینی ئیسلام زۆر دەمێکە کاری کردۆتە سەر هەموو لایەنێکی زمانی زۆربەی گەلانی رۆژهەلاّتی نزیک و ناوەڕاست کە یەکێکیان گەلی کوردی ئێمەیە. روویەک لە روە گرنگەکانی ئەم کار تێ کردنە ئەوەیە کەوا لە سەرەتای بلاّوبوونەوەی ئیسلام لە کوردستاندا

خوێندەواری کورد، وەکوو خوێندەواری هەموو گەلە موسوڵمانەکانی تر، چاوی بە ئەلف و بێی «هجا»ی عەرەبی کرایەوەو دەستی بە نووسینی ئەو ئەلف و بێیە راهات بۆیە هەرچی میراتی رۆشنبیری زانراوی نەتەوایەتی کورد هەیە لە دوای موسوڵمان بوونێوە بەم «ئەلف و بێ»یە نووسراوەتەوەو تا ئیمرۆش پتر لە نیوەی خوێندەواری کورد هەر بەم «ئەلف و بێ»یە دەنووسن. بەڵام لەو کاتەوە کە هەستی نەتەوایەتی لە ناو کورددا پەیدا بووەو نووسینی کوردی لە ناو خوێندەوارو نووسەراندا برەوی بوە نووسەرە هەرە شارەزاکانی کورد هەستیان بەوە کرد کە وا پێویستە هەندێک دەستکاری ئەلف و بێی عەرەبی بکرێت بۆ ئەوەی باشتر لەگەڵ دەنگەکانی کوردیدا بگونجێت. ئەوە بوو دەستکرا بە دانانی چەند پیتێکی نوێ بۆ ئەو دەنگانەی لە زمانی عەرەبی دا نین(پ، چ، ژ، ڤ، گ) بۆ دیارکردنی «ل» و «ر»ی قەڵەو لەگەڵ «و»ی کراوەدا. بێ گومان ئەمە هەنگاوێکی گەورە بوو بە نیسبەت رێنووسی زمانی کوردییەوەو کارێکی دیاریشی کردە سەر رۆشنبیری کورد بە شێوەیەکی گشتی. دوای لێکۆڵینەوەیەکی زۆر ئەنجومەنی کۆڕ هاتە سەر بیری ئەوەی کە وا لە رێگەی فراوانکردنی ئەم هەنگاوەوە دەتوانرێت هەندێک لە کێشەکانی تری رێنووسی کوردی چار بکرێت وە بۆ ئەم مەبەستە بڕیاری دا «و» و «ی» درێژ «تیبیژ»یش بە چوکڵە بەم جۆرە جیا بکرێنەوە:

و، وٚ، یـ، یـٚ، تیٚ، یٚ.

بۆ هەڵاویردنی چوکڵە لەسەر «و» و «ی» و نەهێڵانی نووسینی دوو «و» و دوو «ی» بەڵگەی زانستی و عەقڵی زۆرن، لێرەدا دوان دەخەینە بەرچاو:

١- «و» و «ی» درێژ کە هەندێک لە نووسەران بە دوو «واو» و دوو یێ دەیان نووسن لە راستی دا هەر یەکەیان یەک دەنگە. ئەوەی راستی بێ لە پیتی گیراو «مشدد» بەولاوە ئەوانیتر سەراپایان یەک پیتن ئیتر بۆ دەبێ هەندێکیان بکرێن بە دوو. مەنتیق داوا دەکا کە پیتێک بە دوو جۆر یا زیاتر لە دوو جۆر درکاندرا بە چوکڵەو نیشانە لە یەکتر جیا بکرێنەوە نەک بە دووجار نووسینەوە.

٢- دانانی چوکڵە ئاسانترو خێراترە لە نووسینی پیتێکی سەر لەبەر.

بە دوای بڕیاری دانانی چوکڵەوە ئەنجومەن بڕیاری ئەوەشی دا کە هەموو چوکڵەکان لە سەرەوەی پیتەکان دابنرێن، نەک هەندێکیان لە خوارەوەو هەندێکیان لە سەرەوە بن. مەبەسیش لەم بڕیارە ئەوەیە هەموو چوکڵەکان لە

یەک ریز بڕۆن و خامەش ریزگۆڕکێ لە نووسینیاندا نەکا.

هەروەها ئەنجـومـەنی کـۆڕ هێـشـتنەوەی پیـتی «ص»لە «ئەلف وبێ»ی کـوردیدا بە پێـویست دەزانێت چونکە، وەک ئاشکرایە دەنگی ئەم پیـتـە لە هەندێک وشـەدا «صـەد، صـەگ...» زۆر روون و باوە، بەوێنە هیچ لادێییـەک نالێت سەد. هێشتنەوەی ئەم پیتە لە «ئەلف وبێ»ی کوردیدا مایەی هێزە بۆ زمانەکەمان نەک لاوازی.

بەم جـۆرە بەپێی دوا بڕیاری ئەنجـومـەنی کـۆڕ «ئەلف و بێ» ی کـوردی وەهای لێ دێت:

ا، ئـــ، ب، پ، ت، ج، چ ،ح ،خ، د، ر، ڕ، ز، ژ، س، ش، ص، ع، غ، ف، ڤ، ق، ک، گ، ل، ڵ، م، ن، و، ۆ، و، هـ، ی، ێ، ی.

....».

وشـەی «ڕێنـووس» کـورتکراوەی «ڕێگای نووسین»ە، واتە چۆنیـەتی نـووسین لە رووی ئیملاوە.

وەخـتێ کـە کـوردی نووسین دەسـتی پێ کـردووە سـەرەتا هۆنراو بووە، واتە هۆنراو بە کوردی وتراوە و بەپیتی عـەرەبی نووسراوە، کە ئەڵێم بەپیتی عـەرەبی واتە بەو پیتە بەڵام بە شێوە ئیملای فارسی نووسراوە بەبێ ئەوە هیچ نیشانەیەک بۆ جیاکردنەوەی وشەیەک لە وشـەیەک هەبوو بێت. پاشـان کـە پەخشـان کـەوتە سـەر کـاغـەز دیسـان هەر بەو شـێـوەیە نووسـراوە. هەندێ دەنگ هەیە لەوتنی وشـەی کـوردیدا وەکـوو «ر» قـەڵەو و «ل» زل، «واو»ی کـراوەو «ی» کـراوە، ئەمـانە هەر بەو چوار پیـتی «ر، ل، و، ی» ئاسـاییـە ئەنووسران و شتێک نەبوو بۆ جیا کردنەوەی ئەمانە. لەدوای ساڵانی ١٩١٠بە دەستیاوی مەلا رەشید بەگی بابان و مەلا سەعید ئەفەندی کابان و هاوڕێکانیان نیشانەیەکی وەکوو «٧»یان داناو خستیانە سەریان بۆ جیاکردنەوەیان، بەڵام ئەمە هەر شێوەی نووسین بوو لە دەسـتنووسـدا، لە چاپدا ئەمـە نەبوو. لە سـاڵانی ١٩٤٥ بە دواوە، زانا توفـیق وەهبی کۆششی کرد بۆ ئەوە بچێتە ناو چاپیشەوە. لەساڵی ١٩٥٣دا من توانیم بیانخەمە ناو پیتی چاپیشەوە، لەو وەختەوە ئیتر بڵاو بووەوە.

بەڵام هەندێ شـتی تر هـەروا مـایەوەو هەر نووسـەرێک بە ئارەزووی خـۆی خـامـەی بۆ ئەخـسـتـە سـەر نامـەو چۆن ئارەزووی بکرادیە بەو جـۆرە ئەینووسی، لەگـەڵ ئەمـەشـا رۆشنبـیـرانی کـورد لەم رووەوە گـەلێ شـتـیان نـووسی و گـەلێ دەسـتـووریان دانا، ئەوەندە

هەبوو ئەمە نەئەگەیشتە هەموو لایەک، دووەم هەرکەسە بیروباوەڕێکی جیا جیای دەرئەبڕی و پارسەنگێک نەبوو کە ڕێکیان بخات. هەموو کەس، وەیا بڵێین هەموو مەنتقێک ئەیوت ئەم کێشەیە ئەبێ کۆڕێکی زانیاری بیبڕێتەوە، کۆڕیش نەبوو.

یەکێک لە لاپەڕە درەخشانەکانی نێوانی ساڵانی ١٩٧٠-١٩٨٠ پەیدا بوونی کۆڕی زانیاری کورد بوو. کۆڕ ئەم ئەرکەی خستە ئەستۆی خۆی و ماوەی ئەوەشیدا بە ڕۆشنبیرانی کورد کەتا شەش مانگ هەرکە ڕەخنە وەیا گلەیی وەیا پێشنیارێکی هەیە لەو ماوەیەدا دەری بڕێ، پاش ئەوە ئەگەر هیچ دەنگ نەبوو، پێشنیارەکانی کۆڕ لەم ڕووەوە لەبەر ئەوە کۆڕەکە بۆ کوردو کۆڕێکی ڕەسمییە جێ خۆی ئەگرێ.

جا ئەو نموونە پەخشانەی سەرەوە بەشێکە لەو بیرو باوەڕانە کە کۆڕی زانیاری کورد لە بارەی ڕێنوسەوە دەری بڕیوە. من ناڵێم هەنگاوەکەی کۆڕ شا هەنگاوە، بەڵام ئەوە ئەڵێم کە مێژووی پەخشانی کوردی لە بارەی گۆڕانی شێوەی ئیملای پەخشانەوە بە هەنگاوێکی گەورەی دائەنێ؛ بەوەی دائەنێ کە ئەمە لاپەڕەیەکی درەخشان بووە کە بەسەر دەستووری نووسینی کوردیدا هاتووە. بەڵام کوردی بەدبەخت لەبەر ئەوە کە جڵەوی ئیش وکاری لە دەست خۆیا نییە و سیاسەت وەکوو تۆپی منداڵان هەڵیان ئەسووڕێنێ ئیش لەمە چاکتر نابێ! سەرەتای ساڵی ١٩٧٠ سیاسەت وا بوو کە ڕۆشنبیرانی کورد بگەن بەو ئاواتەیان کە پەیدا بوونی کۆڕێکی زانیاری بوو بۆیان، ئاواتەکەیان هاتە دی بەڵام زۆری پێ نەچوو، واتە هەموو دەساڵی نەخایان سیاسەت کردییە کارێ کە ئەو کۆڕپەیە جوانە مەرگ ببێت و ئەو ئاواتە دیسان سەر بەرێتەوە قوڵاخی خۆی.. کاکەی کورد!. ئەگەر کورد سەربەخۆییەکی هەبێ تووشی ئەم واوەیلاو بوخچە بەگەردانییە نابێت!!..

***

«دوکتور موکەڕەم تاڵەبانی» لە ژمارەی کانوونی دووەمی ساڵی «١٩٧٧»ی گۆڤاری «ڕۆژی کوردستان» لە ژێر ناوی: «کەوڵۆس وکەڵکی بۆ ناوچەی کوردستان» بە پەخشانێک ئەو بابەتەمان پیشان ئەداو ئەڵێ:

«بە هۆی دروستکردنی بەستی دەربەندی خان لە سەر رووباری سیروان زەوی و زارێکی زۆر بوو بە ژێر ئاوەوە و گەلێک لە دانیشتوانی ئەم ناوە ئاوارە بوون. لەبەر ئەوە بیر لەوە کرایەوە کە چەند جێگایەکی تری ئاوەدان بکرێتەوە، یەکێک لەوانە دەشتی «شانەدەر»ە کە لە ناحیەی خورماڵ و شارەزوور لە قەزای هەڵەبجە. ئەو دەشتە کە ئەکەوێتە هەر دوو دیوی چەمی «چەقان» کە

یەکێکە لە پەلەکانی رووباری سیروان.

لە نیسانی ١٩٧٢ وەزارەتی ئاوداری لەگەڵ دەست و دایرەی «انرکوبروجکتر» یوغوسلافی دەستیان کرد بە لێکۆڵینەوەی ئەم کارە، و بریار درا بۆ ئاوادانی دەشتی شانەدەر بەستێک لە دەربەندی «کەولۆس» لەسەر چەمی «چەقان» دروست بکرێت.

فرەوانی دەشتی شانەدەر ٢٣٢٢٨ دۆنمە، ئێستا لەمە ٤٣٨٤ دۆنمی ئاو ئەدرێت و ئەو دوای وشکانییە، بەڵام لەبەر ئەوەی ئەم ناوچەیە ئەکەوێتە کوێستانەوە کشت وکاڵی دەیمەرۆی بە چاکی دێتە بەرهەم. ئەو زەوی زارەی کە ئێستا دەکێڵرێت برێتییە لە ٩٨٩٢ دۆنم کە دانەوێڵەی زستانی و ئەمەیش٨١,٥٪ و ئەو دواییشی کە برێتییە لە ١٩٨٠ دۆنم گوڵەبەرۆژە، کەتان، لووکە، تووتن، چەوەندەرو سەوزەی لێ ئەچێنرێت. بەڵام وا دەر ئەکەوێت کە لە پاش دروستکردنی بەستی کەولۆس ٢٣٢٠٠ دۆنمی ئەم دەشتە بکرێتە ئاوی و بەرهەمێکی کشت وکاڵی زۆری لێ دەستگیر ببێت. بەپێی لێکدانەوەی ئابووری بەرهەمی ساڵانەی ئێستای بە -١٨٣٧٧١ دینار دائەنرێت، بەڵام لە پاش تەواو بوونی ئەم پرۆژەیە ئەگاتە ٥,١١١,٩٧٩ دینار. بێ گومان ئەمەیش سوودێکی زۆرە بە تایبەتی بۆ ئەم ناوچەیەو هەموو کوردستان.

ئەم پرۆژەیە برێتییە لە دوو بەش؛ یەکەمیان دروستکردنی بەستێکی خۆڵ و خاک لە دەربەندی کەولۆس لەسەر چەمی چەقان کە ئەرژێتە رووباری تانجەرۆوە بۆ رووباری سیروان. ئەم بەستە بەرزایی پەنجا مەترە ئەبێت و پێشی بەستەکە ئەبێتە عەمارێکی ئاو ٧٥ ملیۆن م٣ ئاو ئەگرێت. ئەم ئاوە کە لە لافاوی ئاوی بارانی زستان و بەهاردا کۆ ئەکرێتەوە، بە درێژایی ساڵ ئاوی ئەم چەمە رێک ئەخات و بەپێی پێویستی کشت وکاڵ بۆ ئاودانی دەشتی شانەدەر هەڵئەبەسترێت.

دووەم هەڵکەندنی دەستە جۆگەو جۆگەلەیەکی زۆر کە بتوانرێت هەموو ئەم دەشتی شانەدەرە ئاو بدات، بەڵام لەبەر ئەوەی بەشێکی دەشتی شانەدەر هەردەو لاپاڵە، بە جۆگەلە ئاوی بۆ سوار ناکرێت، پێویستە بەهۆی ئاوپرژێنەوە ئاو بدرێت. ئەمەیش تازەترین رێگای ئاودانە، کە بە هۆی پامپ و بۆری کشت وکاڵی ئەم هەردوو لاپاڵانە ئاوپرژێن ئەکرێت. هەر چەنێک لە ساڵانی پێشوودا وا دانرا بوو کە هەموو ئەم کارانە بەشەش ملیۆن دینار بکرێت، بەڵام پاش بەرزبوونەوەی نرخی دروستکردنی ئەم جۆرە کارانە، ئێستا بە ٢٢,٥ ملیۆن

دینار تەواو ببێت. ئەمەیش ئەگەر لەگەڵ بەرهەمی ساڵانەی، کە لە پێنج ملیۆن دینار زۆرترە لێکی بدەیتەوە لە باری ئابوورییەوە بە سوودە. لەبەر ئەوە بڕیار دراوە لە پرۆگرامی پینجەمی ساڵانی ١٩٧٦-١٩٨٠ جێ بەجێ بکرێت، وە هەر لەبەر ئەوەیش وەزارەتی ئاوداری بەڕێوەبەرێکی بەکەڵک، زانای بۆ ئەم کارە تەرخان کرد.

لە پاش تەواو کردنی پرۆژەی بەستی کەولۆس و ئاوەدانی دەشتی شانەدەر، وا بڕیار دراوە لە ٢١٦٠٠ دۆنمی ئەم دەشتە کشت وکاڵێکی سفتی لێ بکرێت و ٦٠٠٠ دۆنمیشی بکرێتە باغ و رەز کە دارێکی زۆر زەیتوون و گوێز و بادەم وترێ و چەشنە میوەی تری لێ بنرێت. بێجگە لەوەی کە چەوەندەری شەکر بۆ کارگەی سلێمانی ئامادە ئەکات.

دروستکردنی ئەم بەستە سێ ساڵ ئەبات و پڕبوونی عەماراوەکەیشی ساڵێکی پێ دەچێت. کەواتە پاش چوار ساڵ لە کاتی دەست پێ کردنیەوە سوودی لێ وەر ئەگیرێت. لە پێش دارێژکردنی بەستەکە بۆ گۆڕینی ئاورێژی چەمەکە پێویستی بە کونکردنی چیای شانی دەربەندەکە هەیە، کە ئەبێ ١٦٠ هەزار «متر مکعب» بەردو تاوێر هەڵکەندرێت و ٥٣١٠ «متر مکعب» چەمەنتۆ رێژ بکرێت. بێجگە لە هەڵکەندنی ٤٩ هەزار م٣ و سارێژ کردنی ٤ هەزار م٣ وچەمەنتۆ رێژکردنی ٥٨٧٣ «متر مکعب» چاوگەی بەستەکە کە ئاورێژی رێک ئەخات.

ئەمە یەکێکە لەو پرۆژانەی پروگرامی پێنج ساڵی داهاتوو ١٩٧٦-١٩٨٠ کە لە کوردستانا پێک دێت».

شارەزوور کۆنە، هیچ نەبێ دەماری بن زوورگەکانی کە رەگی داکوتاوە بەپێ باوەڕی زانایان کەمتر نییە لە «١٥» ملیۆن ساڵ. ئەبێ لەم ماوەیدا چی بەسەر هاتبێ؟ لەم ماوە درێژەدا ئادەمیزاد تۆ بڵێیت تێدا هەبوو بێت؟ ئەبێ هەبوو بێت، چونکە لە شوێنەکانی تری لای ئەو وڵاتەدا رەچەڵەک هەر هەبووە. ئێمە لێرەدا ئادەمیزادەکەمان مەبەست نییە، بەڵکوو ئەو ئاوو خاکەمان مەبەستە کە ئەم رووداوانەی دیوە، بێ گومان دەورانی زۆر دیوە؛ زۆر جار ئاوەدان بووە و زۆر جاریش وێران. ئەمەی ئەگەڕێتەوە بۆ هۆش و زانیاری ئادەمیزادەکەو دانیشتوەکانی. «١٥» ملیۆن ساڵ لە حساب ئێمەدا نییە، لە حسابی پاشەڕۆژایە کە زانایان بێن و بە پوختی وردی کەنەوەو تەمەنی ئەو شتانە کە لەوێدا بوون بیدۆزنەوە...

شارەزووری پێش «١٥٠٠» ساڵ تا ئێستە -کە ئەمە وەکوو دوێنێ وایە- ئاوەدان

بووه پاشان وێران و پاشان ئاوەدان. رووباری سیروان و تانجەرۆو دواوان، ئەویش مەگەر هەر خوا بیزانێ لە کەیەوە لەوێدا هەن؟! ئەمانە هەموو هی پێش مێژوون. شارەزوور لەم ئاخرەدا وای لێ هات بە دەگمەن دێیەکی تێدا هەبوو، هەمووی چڵ و قامیش و زەل بوو، وردە وردە ئاوەدانیەکەی زۆر و ئاوەکەی سازگار بوو، وەکوو سەردەمەکانی هەرە کۆنی گۆڕانی تریش دەستی کەوتە ئەوێ، لە ساڵی ١٩٤٠دا نیازی ئەوە کرا کە دەربەندی خان دروست بکرێ، ئەمە هەر بڕیارێکی خەیاڵ بوو، لە ساڵی ١٩٥٤دا لە خەیاڵ دەرچوو بوو بە کردەوە، لە ساڵی ١٩٥٩دا دەربەندی خان تەواو بوو، بەڵام ناوچەیەکی زۆر لە دەشتی شارەزوور بوو بەژێر ئاوەوەو دانیشتوانی ئەو ناوچەیە شڵەژان، پەخشانی خاوەن پەخشان بەسەرهاتی داهاتووی ئەو ناوچەیە پیشان ئەدا.

«کەوڵۆس» لە نزیکی «خورماڵ»ە لە شارەزوور. «شانەدەری» گوندێکە هەر لە شارەزوور. ناوەکەی «شانەدەری»یە، نەک «شانەدەر».

ئێمە پەخشانی کوردی بەپێ ساڵەکان ئەخەینە بەرچاو بۆ مێژووی پاشەڕۆژ، هەر پەخشانێک مێژوویەکە بۆ ئەو بابەتەی کە ئەو رۆژە لە ناوەدا هەبووە. رەورەوەی گۆڕان ئەوەی هێناوەتە پێشەوە کە شارەزووری ملیۆنها ساڵ لەم ئاخرەدا بگاتە پایەیەک کە دەلیاچەیەکی دەستکردی تێدا دروست بکرێ، ئەمە هیچ نەیکردووە تەنیا گۆڕان نەبێت، هەر ئەو گۆڕانە ئەوەشی هێنایە پێشەوە: کە چۆن ئەو پەنگاوەی تێدا ئەکرێ هەر بەو جۆرە چاری ستارو ژیواری دانیشتوانیشی بکرێ؛ ئەو دانیشتوانە کە شوێنەکانیان بوو بەژێر ئاوەوە. بەسەر هات و کارەساتی وا لە پێش چەرخێکا بەمێشکی کەسدا نەدەهات، ئەوی کە بیری لێ بکرایەتەوە هەر ئەوە بوو کە شارەزووری دەوری دوایی لە باتی زۆنگاو قامیشەڵان بکرێتەوە بە جێگای ئاوەدانی بەڵکوو مێژووی کۆنی وەر بگرێتەوە، رێبازی جاف نەما تا شارەزوور هەروا چۆڵ بێت. وەکوو وتم دەستی گۆڕان ئەوەی هێنایە پێشەوە کە لە شوێنەواری وشکانی دەلیاچە دروست ببێ، لە دەلیاچە دیسان ئاوەدانی دروست ببێتەوە.

ئەم پەخشانە وەکوو جم وجوولی گۆڕانمان پیشان ئەدا، ئەوەشمان هەر ئەخاتە بەرچاو کە هەر چەندە بابەتی جۆراو جۆر بێتە ناوەوە، زمانی کوردی لە باریا هەیە گوزارشت لەو شتانە بداتەوەو بتوانێ تاکی ترازووی خۆی لە هەموو روویەکەوە راست بکاتەوە. شێوەی داڕشتنی روخسارەکەی گوزارشت لە چەشەیەک ئەداتەوە کەلەو رۆژەدا بەپارێزەوە کەوتبێتە ناو قووڵایی بابەتێکەوەو کنە لە دەربڕینی بابەتەکەدا بکا بۆدانەوەی نیازی دەروونی خۆی

و بۆ دڵنەوایی ئەو کەسانە کە لەو ڕۆژەدا بە هۆی دەلیاچەیەکی واوە زیانبار بوون و ئەبن..

***

«مەحموود زامدار» لە ژمارە «٦٢»ی ساڵی «**١٩٧٧**»ی گۆڤاری «ڕۆشنبیری نوێ» لە ژێر ناوی «لە پەراوێزی مێژوودا» نیگاری جۆرە پەخشانێکمان ئەخاتە بەردەست و ئەڵێ:

«...

دەوری شوێنکات لە پێشخستنی شارسانییەتا چییە؟

ئایا مێژوو هیچ جۆرە فەلسەفەیەکی سەربەخۆی هەیە؟

مێژوونووسەکان کێین و سەر بە چ ڕێبازو چین؟

بێ گومان هەر گیروگرفتێ کە ئەمڕۆ دوچاری مرۆڤایەتی ئەبێتەوە ڕەگی قووڵ و دێرینەی خۆی هەیە و دەوری دیاری خۆی.. بەردەوامیش لە نێو یادو دڵ و بیرو خەونی زیندووی میللەت و مرۆڤی زیندوویشا، هەر سێ لایەنی «دوێنێ و ئەمڕۆ و بەیانی» لەیەک ئاڵاون و تێک چڕژاون و ترشاون.. بۆیە لەسەر پشتی ئەم خاکە بێ ئارامەی ئێمەدا. نەکەس وەکوو کەس، نە میللەت وەکوو میللەت هەیە، بتوانێ لەم سێ لایەنەی مێژووە ڕزگاری بێت. هەر بۆیەش ئەوانەی ئەیانەوێ ژیان لەیەک دابڕکەن بەتایبەتی بەشێکی باشی مێژوو نووسەکانمان - یا بە مۆنتاجێکی گیرو گەوار لە مرۆڤ بدوێن، هەم سەر لە خەڵک ئەشێوێنن و هەم نەوەکانی دوارۆژیش چەواشە ئەکەن و دەرمانی دەردی و ڕاستییەکانی لێ ئەشارنەوە! چونکە ناکرێ مرۆڤ بە پوختی لە کارەسات و هەنگامەیەک بدوێ، لە ڕووداوێ لە ڕووداوەکانی ژیان بکات، گەر بە وردی لە سەرپاکی لایەنەکانی ئەو ژیانە نەگەیشتبێ و بە وردییش تێکڕای مێژووی مرۆڤایەتی لەبەرچاو نەگرتبێ!!..

بەراستی ئەگەر بێ و بەوردی چاو بە هەندێ کتێبۆکەی لە بارچووی مێژوویی بخشێنی، هەر بە تەواوی ڕقێکی ڕەق و ئەستوور داتئەگرێ و هەزار نەفرەت لەو خامە لەرزەک و ناهەموارانە ئەکەیت کە بە ناحەق ڕووی ڕاستی و مێژوو ئەشێوێنن و شەرەفی مرۆڤی ژانکردوو بە تاراج ئەبەن! بێ گومان بەشێکی هەرە زۆری مێژووی ئێمە، یا بەدەستی لە ڕزۆکی ترسنۆکە گۆپارە ئەستوورەکان، یاشەوکوێرو شیرمەردەکان، یا بە قەڵەمی ناشی و سواوی ئەو بەناو مێژوونووسە مێشک پووتانە نووسراوەتەوە.. بۆیە بەم چەشنە زریزەی گەلێ پلەو قۆناغی گرینگی مێژووەکەمان لەیەک ترازاوەو گەلێ ڕاستی خنکێنراوە ونوقمەسار کراوە! ئەمەو جگە لەمەش بەشێکی زۆری «مێژوو

نووسەکان!» هیچ جۆرە بایەخێکیان بە میللەت نەداوەو بە هەرچی و پەرچی رووتەڵەو گێل و گەوج و بێ هۆش ناو زەدیان کردووە. لەلای ئەماندا، مێژوو تەنیا مێژووی میرزادەو بەگزادەو سەید زادەو خاتوون و ماتوون و ئاغاو شاو شێخ و شەیتان و سوڵتان و خواپێداو و گەلە گورگەکان بووە، میللەتیش بۆ نێو ئاتوونی دۆزەخەوە!!..

راستە! لە رۆژی ئەمرۆدا گەلێ رێبازو راو سەرنج و تۆژینەوە بۆ تێگەشتنی مێژوو لە کایەدایە. رێبازی مەتریالیزم، رێبازی ئایینی و میتافیزیکی و رێبازی دیالیکتیکی. هەر یەکێکیش لەو رێبازانە لەبەر رۆشنای سەرنجی خۆیدا لە مێژوو ئەگات و لە رووداوەکان ورد ئەبێتەوە، هەر بۆیەشە ئەو هەموو بیرورا جیاجیایانە یەخەگیری یەکتری بوون!. بەڵام ئایا بۆ ئێمە کامە رێباز ئەشێ و لەبەر چی؟ نەخوازەڵا لە قۆناغێکی تەنگەبەر وتیژرەوی ئاوادا!.. ئێ! ئەی چۆن کەمەری پاشەرۆژ ببەستین و خۆمان باشتر بناسین و گیان وتاسەو دەروونمان بەسەربەرزی و بە پاکی و بە گەورەیی زاخ بدەین و بەرەو کۆمەڵێکی تازەترو زمانێکی تازەتر هەنگاو هەڵێنین..؟!. ئایا ئەو مێژوونووسەی هەر تەنیا خەریکی شت گێرانەوەو رەخنەگرتنی تاک و تەشەر لێدەری مێژوو و رووداوەکانی مێژووە، ئەتوانێ بمانگەیەنێتە هیچ ئەنجامێکی وا کە بەرچاومان رۆشنتر بکات و گۆشتەو زوون بە تازە زام و بە کۆنە برینەکان بهێنێ؟. یا ئەو مێژوونوسەی کە بە چاوێکی زانستیانەوە سەیری مێژوو و مرۆڤ ئەکات و بەوردی لە کاکڵەو کرۆک و هەمە لایەنی رووداوەکان ئەکۆڵێتەوەو بە چوستی کرۆژەڵەی شانی ئەخاتە بەرباری ئەم مەسئولییەتە مەزنەی پڕ لە درامایە؟!. کامەیان مێژوویەکی تازەمان بۆ ئەنووسنەوە، کامەیان راستی رووداوەکان بەراستی ئەگێڕنەوەو رەخنەی لێ ئەگرن؟ بۆیە دەبێ لەمەو دوا چاو لەو مێژوونوسە ساختەکارو بێ زەوەرو نەزان و سایە وشکانە نەپۆشین و بەرووی رێبازو درۆو تاکتیکەکانیا هەڵشاخێین .. دەنا هەر لە ژێر سای دروشمی دڵڕفێنی «مێژوو» و «مێژووبازی»دا، دەیەها دێوجامەی تری رواڵەتبازو ساختەو خاکی کەش نەهاتووی پڕ لە قومام لەبەردەم کۆمەڵانی خەڵک هەڵئەخرێ و شەوارە ئەکرێ!!. میللەت و مێژووی میللەت ئەرێسێ و لەم لایەوەش «مێژوونووسە!!» بەرچاو تەنگ و گێل و گەلۆرەکان لێی ئەکەنەوە بە خوری..!».

سەربازی ئیمرۆ قارەمانی سبەینێ یە، کارەساتی ئیمرۆ مێژووی سبەینێ یە. سەربازو کارەسات دوو نەمامی ئیمرۆن، ئەویان سبەینێ ئەبێ بە قارەمان، ئەمیان ئەبێ بە مێژوو.

جـیـایی لە نێـوانی ئەم دوو نەمـامـەدا ئەوەیە کـە سـەربازەکـە ئەبێ ئیـمـرۆ بناغـەی قارەمانیەکەی دابنێ بۆ ئەوە سبەینێ بەراستی ببێ بە قارەمان، کارەساتەکە هیچ زمانێکی نییـە کە کەوتە سبەینێ ئەویش هەر ئەبێ بە مـێژوو بەڵام چ جۆرە مێژوویێک؟ مـێژووی راستەقینە، یامێژووە درۆزنە! مێژووی راستەقینە کارەساتە راستەقینەکەیە کە بووە، مـێژووە درۆزنە کارەساتێکە هەڵبەستراوەو دراوەتە پاڵ مێژوو، مێژووی بەستەزمانیش زمانێکی نییە هاوار بکا بڵێت ئەمە وا نییەو بە دەمەوە هەڵبەستراوە، راست و ناراست ئەکەوێتە گۆڕستانەوەو ئەنێژرێت! نە راستەکە زمانی هەیە، نە ناراستەکە، ناراستەکەش وەکوو پیرێژنە کڕیارەکەی یوسف کە بەچەند پەتکێکەوە چوو لە ریزی کڕیارەکانی یوسف دا راوەستا؛ ئەو کڕیارانە کە هەمـوو بە باری جەواهیراتەوە هاتبـوون، لە پیرێژنەیان پرسی: تۆ چۆن بەم پەتکانە یوسف ئەکڕیت؟ لە کاتێکا کە خەڵکی تر بە بارە زێڕو جەواهیـراتەوە راوەستاون!. وتی: من ئەزانم کڕینی یوسف لە وزەی منا نییە بەڵام هەر ئەوەندەم بەسە کە خەڵک پەنجەم بۆ درێژکەن و بڵێن ئەوەش لە ریزی کڕیارەکانی یوسف دا راوەستاوە.

کارەساتی بێ بناغـەکە، ئەویش ئەچێتە ریزی گۆڕستـانی مێژووەوە، ئەویش وادیارە هەر بۆ ئەوەیە کـە خـەڵک پێی بڵـێن لە ریزی مـێـژوودایەو بەوە دڵخـۆش ئەبێ! بەڵام پیرێژنەکـە زمانی هەبوو قسە بکا، مێژووەکـە هیچ زمـانێکی نییـەو مەگەر لەو قـووڵایی گۆڕستانەدا هەر پیش بخواتەوە.

بەڵێ! لە دێو جامـەی مـێژوودا هەمـوو رەنگێک ئەبینرێ، هەمـوو جۆرە کـارەسـاتێک دیاردە ئەکرێت. ئەمـەش راستە کە شایەن زۆر زۆر جار بەلای دەستدارانا رویشـتووە، بەڵام وە نەبێ هەمـوو هەر ئەمـە بـوو بێت. مـێـژوو ئەدەبی گـێـڕاوەتەوە، ئەدەب دەسـتـدارو بێ دەستی تێدا نییـە. مێژوو باسی دڵدارو دڵارای کردووە؛ باسی کردوون نەک زیاتر لەبەر دوو چینی دەسەڵاتدارو بێ دەسەڵات، بەڵکوو زیاتر هەر لەبەر دەربڕینی ئەو سۆزە بووە کە لە نێـوانی ئەو دوو کـەسـەدا بووە. مـێـژوو باسی چەوسـاوەی کـردووە بەڵام ئـایا لەبەر خـوشـویسـتنی چەوسـێنەر بووە، یا هەر لەبەر بێ چارەیی چەوساوەکە بووە؟. بێ گـومـان گـەلێ جـار لەبەر بەزەیی بە چەوساوەدا بووە کـە وابوو نابێ بە جـۆرێکی گـشـتی حـوکـمی نارەوا بەسـەر مـێـژوودا بدرێ، نـابێ ئەو حـوکـمـەی بەسـەرا بدرێ لەبەر ئەوە چونکە لە گۆڕستانی خامۆشانایە..

یەکێ لە خامەی پەخشانی ساڵەکانی ١٩٧٠-١٩٨٠ درکاندنی ئەو گلەییە بوو کە لە مێژوو ئەکرا، ئەمەش یەکێکە لە جم وجووڵی گۆڕانی ئەو ساڵانە کە بابەتێکی وا هاتە

ناوەوە. پەخشانی کوردی پێشووتر لەم بارەوە لەوانەیە ئەگەر دوا بێت بە دەگمەن بووە. خاوەنی پەخشانی «لە پەراوێزی مێژوودا» وەکوو ناوەرۆکی بابەتەکەی جۆرە ناوەرۆکێکە دیوی دەرەوەی ئەو بابەتەی -کە روخسارەکەیە- ئەویش جۆرە روخسارێکە کە گەلێ جیایە لە روخساری پەخشانەکانی تر. جیاییەکە لەبەر ئەوە نییە کە پەخشانەکانی تر بابەتیان جیایە پێویستە روخساریشیان جیا بێ، بەڵکوو جیاییەکە لەبەر ئەوەیە کە ڕێختی رستەکان سفت کراونەتەوە بەسەر یەکا، قووڵن وەکوو بیرێکی قووڵ کە دۆلکەو گوریسێکی درێژی ئەوێ تا ئاوی لێ دەربهێنرێ. لە پشتی پەردەوە ئەوەمان پیشان ئەدا کەوەنەبێ «هەرکە ریشی سوور بێ هەمزاغە بێ» وە نەبێ هەر کەسە دەستی قەڵەمی گرت مێژوونووس بێ. دەربڕینی ناوەرۆک و روخسارێکی وا ئەمە لە پێشکەوتنی پەخشانی کوردییە لە هی ئەم ساڵانەی دواییەدا.

***

«ئیسماعیل رەسوول» لە ژمارە «١ ، ٢»ی گۆڤاری «الحكم الذاتي» ساڵی ١٩٧٧ لە ژێر ناوی «دیموکراسییەت و رژێمی بەرلەمانی» پەخشانێک لە بەشی کوردییەکەیدا بە کوردی پیشان ئەداو ئەڵێ:

-بەشی دووەم-

وتوویژ لەلای ئێمەو لەسەر لاپەڕەکانی رۆژنامەکانی ناوخۆ کراوەو بیروڕای هەمە جۆر دەربارەی بابەتی دیموکراسییەتی لیبرالی و دیموکراسیەتی میللی خراونەتە روو، لە کاتێک کە هەندێک کەس داوایان کرد ماوەی گواستنەوە دوایی بێت و رژێمی پەرلەمانی دابمەزرێت، سەربەستییەکانی سیاسی بۆ گشت چینەکانی گەل و هێزە سیاسییەکان بکرێتەوە، هەندێک کەسی تر نارازی بوونی خۆیان دەربارەی دیموکراسییەتی لیبرالی و رژێمی پەرلەمانی دەربڕی و داوای دیموکراسییەتی میللی کردو، هەندێکیان وایان زانی کە ئەم دیمکراسییەتە دەشێت لەسەر پشتیوانی رێکخراوەکانی پیشەیی وەکوو یەکیەتییەکانی کرێکاران و قوتابیان ولاوان وئەوانیتر، یاخود رێکخراوەکانی کۆمەڵایەتی میللی تر دابمەزرێت و، دەشێت بەشداری کردنی ئەم رێکخراوانە لە ئاراستەکردنی ژیانی سیاسی وکۆمەڵایەتیدا لە باتی دەزگاکانی نواندنی دەستوور بەکار بێن.. کە دیموکراسییەتی میللی لە سەری دامەزرێت و، ئەوانەش -ئەنجومەنەکانی میللی- یە کە جەماوەران هەڵیدەبژێرن. لێرەش تێکەڵبوونێک پەیدا دەبێت لە نێوان سروشتی ئەم رێکخراوە پیشەییانەو

سروشتی کاری ئەنجومەنەکانی میللیدا، کە ویستی جەماوەرو کارگەران لە ڕێگای نوێنەرەکـــان و جـــێگرەکـــانیـــانەوە دەردەخـــات لە دروســـتکردن و ئاراستەکردنی سیاسەتی گشتی دەولەت لە مەیدانەکانی ئابووری و سیاسی و بەڕێوەبەرێتی، لە مـــەیدانی یاســـا دانان و چاودێری کـــردنی جێ بەجێ کردنەکەیدا.

ئەوەی پێـویســتــە دووبارە بکرێتـەوە ئەوەیە، کـە ڕژێمی پەرلەمـانی و دیموکراسییەتی لیبرالی، بەرهەمێکە لەبەرهەمەکانی بورجوازییەت -هەر وەکوو پێشـتر گوتوومانە- و شێوەیەکە وەکوو چوارچێوەیەک پێک هاتووە بۆ ڕژێمی سەرمایەدار، بۆیە ئەم جۆرە دیموکراسییەتە لەو دەولەتانە ڕانایەت کە ڕێگای شـۆڕشی ســوشــیــالســتی دەگـرنە بەرو، لە هامـانکاتدا وێنەی بوونی دیموکراسییەتێکی میللی تەواو ناکرێت بە بێ ئەنجومەنی میللی هەڵبژاردەی وا کـە هێـزی شـۆڕشگێڕو ســوشــیــالیــست و ئەو جـەمـاوەرانە دەنووێنێت کـە بەرژەوەندی هەیە لە دامەزراندنی ئەم جۆرە ڕژێمە سیاسییە.

بەدرێژی ماوەی پێش شۆڕشی «١٤» تەمووز دەستوورێک لەولاتەکەمان هەبوو ناوی «یاسـای سـەرەکی» بوو، ئەم دەسـتـوورە لە لایەنی ئەنجـومـەنی نوێنەرانەوە دانرابوو. ئەم ئەنجومەنەش فـەرمانڕەوایی یاسا دانانی دەنواندو لە ڕێگای هەڵبـــژاردنەوە هاتبـــوو. بەڵام ئایا، ئەم پەرلەمـــانە گـــەل و هێـــزە نیشـتمانیەکانی دەنواند؟! یاخود ئایا، ڕاستە ئەم پەرلەمانە لە لایەن گەلەوە هەڵدەبژێردران؟ هەموو ئەو کەسانەی کە هەینێ لە کاروباریان دەکۆڵیەوە ئەم ڕاسـتـیــیـە دەزانـن.. کـە ئەنجـومـەنی نوێنەران تەنیـا کـوڕی یەجاخ و ئاغـاو گەورەکانی دەرەبەگ و بورجوازی ونوێنەرەکانیان بوو، یاساو ڕژێمەکانی کە بەردەوام لەم ئەنجومەنانەوە دەردەچوون هەر بۆ زنجیرکردنی دەستەکانی خەڵک بوو، قورسی وا بوون کە باریانی گران کردبوو.. کاری پەرلەمانیشی ئەوە بوو.. فەرمانڕەوایی سەر بە ئیمپریالیزمی نیمچە دەرەبەگ بە توێکلّی دەستوورو یاسا بپۆشێتەوە.

ئەوە دەشگوترێت کە دەسەڵاتدارێتی دابەش دەکرێتە سەر جێ بەجێ کردن و یاسـا دانان و قـەزائی و، سـەربەخـۆیی هەر یەکـە لەم دەسـەڵاتداریانە لەوی ترەوە لە سـایەی ڕژێمەکـان دەرەبەگـایەتی کۆنەپەرست و سـەرمـایەدار، هەمـووی درۆیەکی رووتە نوێنەرو بیرکـەرەوەکـانی ئەم ڕژێمانە بلاوی دەکـەنەوە بۆ ئەوەی زۆرداری کۆمـەڵایەتی وئیسـتـغلالی چینایەتی پێ بشارێتەوە .. هەروەها ئەم دەسەلاتداریانە تەنانەت لەو ڕژێمە سووشیالیستانەشدا لێک جیا نابنەوە کە لە

گۆشەی بەرژەوەندی چینەکانی رەنجبەرەوە تەماشای مەسەلەکە دەکەن.. بە واتەیەکی تر، دەسەڵاتداری قەزائی و جێ بەجێ کردن و، یاسادانان، دەزگای بەرژەوەندی تێک بەستراوەو رووی زۆری هەیە و کاری هەمە جۆر دەکات بۆ دەسەڵاتداری چینێک، یان دەسەڵاتداری چەند چینێک کە بەرژەوەندییەکانیان تێک بەستراون و دەوڵەت بەرێوە دەبەن..

دام و دەزگاکانی دەستووری و دەزگاکانی بەرێوەبردن و سیاسی بینای سەرەوەی پەیوەستییەکانی ئابووری باوی کۆمەڵێکن و هەمیشە بە گوێرەی گۆڕانی ئەم پەیوەستانەوە دەگۆڕێن. پەیوەستەکانی سەرمایەداری لەبەرهەم هێناندا، شێوەیەکی تایبەتی هەیە لە بینای سەرەوەو کۆمەڵگاکانی نیمچە دەرەبەگی هەمە جۆرەی ژێر دەست بەسەردا گرتنی ئیمپریالیزم، بەشێوەیەکی رێک کەوتوو لەگەڵ سروشتی پەیوەستەکانی ... هەروەها ئەنجومەنەکانی نوێنەران -بۆ نموونە- یاسایان دادەنا بۆ چەسپاندنی گیانی رژێمی سیاسی دامەزراوو بەردەوامی دەست بەسەرداگرتنی ئیمپریالیزم، وەکوو یاسای کۆمەڵەو پارتەکان کە ناهێڵێت ئەو پارتەی یاخود ئەو دەستەی بەرهەڵستی رژێمی فەرمانڕەوای دەکات و سیاسەتێکی دژی ئیمپریالیزم و کۆنە پەرستی بەکار دێنێ قەدەغە دەکات لە کاری سیاسی و، یاسای سزاکان و کلکە هەمە جۆرەکانی بۆ ئەوەی رێی هێزەکانی شۆڕشگێرو نیشتمانپەروەری هەمە جۆر بگرێت و، تۆقاندنی پۆلیسی و سیاسەتی بگرو بگوڕ و دەرکردن لە لایەن دەزگاکانی دەسەلاتداری جێ بەجێ کردنەوە بە چوار چێوەیەکی یاسایانە بپۆشێتەوە.

....«.

هەر لە کۆنەوە رەورەوەی ئادەمیزاد لە باری پێشکەوتنەوە کە زیاتر سنگی نا بۆ پێشەوە دوو جۆرە ناویان دانا بۆ ئەوسیستەمانە کە لە ناویانا پەیدا بوو؛ نیزامی دیکتاتۆری، دەستووری دیموکراسی. دیکتاتۆری ئەوەیە کە تاقە کەسێک سواری حوکم ئەبێت و جڵەوی هەموو شت ئەگرێتە دەست و بە ئارەزووی خۆی حوکمی ئەو وڵاتە ئەکا. سەردەمی پێشوو زیاتر ئەم جۆرە حوکمە هەبووە. تەبێعەتی ئەم حوکمە زۆرو ستەمی تێدایە. ئەم ستەم و حوکمە بەم جۆرە مایەوە تا دوایی هاتنی سەدەکانی ناوەڕاست، زیاتر لە ئاوروپادا قەڕاڵەکانی لەم رووەوە هەموو شت بوون. ستەمیش کە زۆر بوو کاسە پڕ ئەبێ و ئەڕژێ، هەر ئەم پڕبوونە بوو بەرە بەرە کردییە کارێ کە رۆشنبیرانی سەدەی هەژدەهەم کەوتنە سەر ئەوە ئەو دەستوورە حوکمە نەمێنێ و نیزامێکی تری وا بێتە پێشەوە

کە ئاشنایەتی لەگەڵ بیرو باوەڕی گەلەکەدا هەبێ و ئەوانیش بەشدار بن لە بنەبڕکردنی ئەو چەوسانەوەدا کە بە سەریانا هاتووە. ئەم جۆرە نیزامە ناونرایە نیزامی دیموکراسی. وشەکە یۆنانییە، واتە دەسەڵاتی خەڵک. ئەمەش بە کورتی ئەیلێم:

هەموو تاکە تاکەی ئەو گەلە کە گەیشتنە تەمەنی قانوونی -کە هەژدە ساڵییە- باوەڕی بە خۆی ئەبێت و ئەو مافەی هەیە. بەپێی کەم و زۆری دانیشتوانی وڵات، هەر چەند هەزار کەسێک باوەڕی خۆیان ئەدەن بە یەکێکیان و ئەو یەکە ئەبێ بە نوێنەری ئەو بەشە. ئەم نوێنەرانە هەموو لە شوێنێکا کۆ ئەبنەوە و قسە لە کاروباری وڵاتەکەیانەوە ئەکەن. ئەم شوێنە پێ ئەوترێ «پارلەمان» وە یا دیواخانی نوێنەران، سیستەم و پێویستەکانی وڵات لەمانەوە دەر ئەچێت، پاشان دەستەی وەزیران لێ ئەکۆڵنەوەو بڕیاری لەسەر ئەدەن، دوای ئەوە ئەچێتە لای پادشا، وەیا سەرۆک کۆمار مۆری ئەکاو ئەبێ بە قانوون و کارو باری وڵات لەسەر ئەو قانوونە ئەڕوا. ئەو پەخشانەی سەرەوە قسە لەو قانوونەوە ئەکا.

لە ڕاستیدا ئێمە ئەوەمان مەبەست نییە کە مێژووی پارلەمان و بەسەرهاتی پارلەمان بگێڕینەوە، بەڵکوو مەبەستەکەی ئێمە ئەوەیە کە جم وجووڵی پەخشانی کوردی لە نێوانی ساڵانی ١٩٧٠-١٩٨٠ دا پاڵیدا بەوەوە کە قسە لە کاروباری پارلەمانەوە بکات؛ ئەو پارلەمانە کە لە بەشی خودموختاری بۆ کورد لە عیراق دروستبوو، خاوەن قەڵەمێکی کورد بتوانێ ئەم ناوەرۆکە کە لە وڵاتەکەی خۆیا پەیدا بووە بیخاتە ناو چوار چێوەی پەخشانی زمانی کوردییەوە. ئەشێ ئەم مەفهوومانە لە زمانێکی ترەوە بگۆڕ-ڕێتە سەر زمانی کوردی و هەر لە ساڵەکانی ١٩٤٠ بەدواوە ئەم جۆرە باسانە کرابێ، وە هەر لەو سەردەمانەشا پارلەمان لە عیراقدا هەر هەبووە، نەک بۆ تەنیا کورد بەڵکوو بۆ هەموو گەلی عیراق، بەڵام ئەم خودموختارییە نەبووە. ئەم خودموختاری، وەیا ئۆتۆنۆمییە -ئای ڕاست ئای درۆ- لەبەرهەمی بزووتنەوەی ڕەورەوەی نێوانی ساڵانی ١٩٧٠-١٩٨٠یە، کە ئەمە هەبوو دیارە ئەبێ بە بابەت بۆ خاوەن خامەکان.

خاوەنی پەخشانی «دیموکراسییەت و ڕژیمی پەرلەمان» بە پەخشانێکی کوردی هاتۆتە ناوەوە. لە پەخشانی ئەم بابەتە ئێمەو پاشەڕۆژی پەخشانی کوردی ئەوەمان بۆ دەرکەوێ کە چ جۆرە بیرو باوەڕێک لەو ڕۆژەدا لە ناوا هەبووە؟ چ جۆرە وشەیەک و چ گوزارشتێک کەوتۆتە ناو زمانی کوردییەوە؟ بیروباوەڕی سیاسی چ جۆرە بیرو باوەڕێک بووە؟. هێزی گوزارشت چۆنە؟. لە بابەتێکی وادا دەسەڵاتی پەخشانەکە چۆنە بۆ بە دەستەوەدانی

مەرامەکە؟. ئایا هێزی پەخشانێکی وا کە ئەوە بابەتەکەی بێ ئەگا بە هێزی پەخشانێکی تری کوردی کەبابەتێکی وەکوو ئەم بابەتە، بێگانەیە بە چاو ئەوەوە؟.

لەگەڵ ئەمانەشدا ئەبێ ئەوەش بزانین کە خاوەنی ئەم پەخشانە وادیارە بابەتەکەی بە عەرەبی لە بەشی عەرەبی گۆڤارەکەدا نووسیوەوەو پاشان هێناویە حەرف بە حەرف وەری گێڕاوەتە سەر زمانی کوردی. ئەگەر بابەتەکە لە پێشا بە کوردی بنووسرایەو پاشان وەری بگێڕایەتە سەر عەرەبی چێرەی پەخشانەکەی گەلێ بە ڕێختتر ئەبوو لەم چێرەیەی کە ئێستە هەیەتی. هێنانی ئەم دەقە بۆ روخسار نییە، بەڵکوو بۆ ناوەرۆکە، کە لەو رۆژەدا شتی وەکوو ئەم ناوەرۆکە بەو چەشنە گوزارشتەوە لەناوا هەبووە، ئەگینا وەکوو وتمان لە ساڵەکانی ۱۹٤۰-۱۹٥۰ جۆرە بابەتی وا هەبووە کە باسی بە تایبەتی دیموکراسی بکا بەڵام بەگوزارشتێکی تر. یەکێک لەوانە قەڵەمی «ف. هوشیار-فایق هوشیار» بووە کە لە ژمارە «۱»ی ساڵی «۷»ی گۆڤاری گەلاوێژ -۱۹٤٦- لە ژێر ناوی «دیموکراسی»دا پەخشانێکمان ئەخاتە بەر دەست و ئەڵێ:

(..

دیموکراسی-DEMOCRACY

ئێستا دوای ئەوە بە کورتی لە باسی حکومەت و جۆرەکانی بووینەوە دێنە سەر ئەو باسەی ئەمانەوێ لیێ بدوێن کە ئەویش «دیموکراسی»یە. زانیمان کە دیموکراسی سێ بەشەو هەر چەند هەر بەشەی گەر بێت و بەجیا باس بکەین دوورو درێژەو لێرەشدا بەم ماوە کەمییە جێ نابێتەوە، بەڵام هەر چۆنێ بێ، بێ جیاکردنەوە کەمێ لە دیموکراسی و حوکمی دیموکراسی ئەدوێن وچاکەو خراپەی دێنینە بەرچاو و ناتەواویەکانی چییە دەری ئەخەین. وشەی دیموکراسی لە سەرەتاوە وشەیەکی یۆنانییەو لە دوو بەش پێکهاتووە:-

۱- DEMOS = بەمانای گەل یاخود خەڵکە -People.

۲- Kratos = بەمانای دەسەڵات یاخود توانایە -Power.

مەبەس لە کەلمەی دیموکراسی لە زەمانی هێرودوتی مێژووزانی بەناو بانگی یۆنانییەوە ئەمە بووە: «ئەو رەنگە حکومەتە کە لە ناو کۆمەڵا ئیدارەی ئەهالی پیشان ئەدا کۆمەڵ بە فیکری هەموان ئیدارە بکرێت و حوکم عائدی ئەکثەرییت بێت».. کەوا بوو حوکمی دیموکراسی ئەو حوکمەیە کە گەل خۆی ئەیکا. لە سەرەتادا دەسەلات هی گەلە بەڵام گەل بە ئارەزووی خۆی لەسەر هەندێ شەرت ئەو دەسەڵاتەی خۆی هەمووی، یا هەندێکی ئەدا بە سەرەک وەیا شایەک کە

بەپێ ئەو شەرتانە کاروباری وڵات هەڵسووڕێنێ.

ئەم دیموکراسیە بەر لەوەی بگاتە ئەم پایەیەی کە ئێستا گەیوەتێ، بەر لەوەی بخرێتە دەستووری وڵاتانەوەو حوکمی پێ بکرێ لە پێشدا هەر لە بیردا بوو، وە بە بیرێکی فەلسەفەو سیاسەت ئەزانراو لە دەورەی هوشیار بوونەوەدا لە ئەورووپا لە ئەنجامی ئەو حوکمە زۆرداری پڕ جەورەدا کە قەڕاڵەکانی قورونی وستا ئەیانکرد پەیدا بوو، وە لە ئاخرو ئۆخری سەدەی هەژدەهەمدا کەلە شۆڕشی گەورەی فەڕەنسەدا گەورەیی و خاوەن دەسەلاتی گەل بلاو کرایەوە، ئەو حەلە ئەمیش سەلمێنراو کەوتە کایەوە. وا بۆ بەڵگە وێنەیەکی ئەو بەیاننامەتان نیشان ئەدەین کە مەجلسی میللی فەڕەنسە بۆ بلاو کردنەوەی حقووقی ئینسان لە ساڵی ١٧٩١ دا بلاوی کردەوە:

«وەکوو یەک هاتنە دنیاو وەکوو یەک ژیان حەقی ئادەمیزادە، ئامانجی کۆمەلانی سیاسیش پاراستنی حقووقی تەبیعی و ئەدەبی ئادەمیزادە. ئەم حەقانەش: سەربەستی، وەکوو یەک بوون، خاوەن ملک ومال بوون، بەر بەستکردنی زۆرو زەبر، هەموو سەرچاوەکانی هێزی سەرۆک و حوکم بە دەستان لە میللەتەوە دێتەدەر، چ فەردێک چ کەسێک ناتوانێ حوکمێک بەکار بێنێ کە سەرچاوەکەی میللەت نەبێ، هەموو هاووڵاتیەک خۆی راستەوخۆ، یان بەهۆی وەکیل و نائبێکەوە لە دروستکردنی قانوونا حەقی هەیە، لەبەر ئەوە کە هەموو کەس بەرامبەر بە قانوون وەکوو یەکن وەکوو یەک ئەتوانن هەموو کارێکی هەموایی وەیا خزمەتێکی دەولەت بەجێ بێنن، هیچ کەسێک لەبەر بڕواو فیکر و عەقیدەی تایبەتی خۆی نابێ تەجزیە بکرێ». گەلاوێژ ٥و٦ساڵی ١..

بەم جۆرە ئەم بیرە لەبیریی دەرچوو و کەوتە کایەوەو خرایە دەستووری وڵاتانەوە و لە سەدەی نۆزدەهەمدا تا هات پەرەی سەند، بەجۆرێ بەشی زۆری دەستووری وڵاتەکانی گرتەوەو ئەم شەڕی گەورەی دووەمە هەر وەک شەڕی گەورەی پێشوو بوو بە هۆی سەرکەوتن و بلاو بوونەوەی. هەروەک بینیمان کە حوکومەتە دیکتاتۆریە گەورەکان لە شەڕی گەورەی پێشوودا وەکوو «ئەڵەمان، نەمسە، مەجەڕ، تورکیا و رووسیا» و گەلێ لە حوکومەتە پچووکەکانیش هەموو بوون بە دیموکراسی. هەروا دوای ئەم شەڕەش لە ئەڵەمانیاو ئیتالیادا دیکتاتۆرییەت نەما.

بەلێ! لەگەڵ ئەوەدا کە کاتێ ئەم بیرە -بیری دیموکراسی- بلاو بووەوە لەگەلێ شوێن دوشمنی بۆ پەیدا بوو و دوشمنەکانی بەربەرەکانییان لەگەلا کردو

ئەیانگوت: «لە ئەنجـامـدا دیموکـراسی نامـێنێ و هەر ئەم پەیڕەوە تازەیە – فاشستی و نازی– سەر ئەکەوێ» بەڵام ئەوە بوو دیمان کە بەراست نەگەڕا..

....».

تەمـاشا ئەکـەین ئەم دەقە پەخشـانە کە هی نزیکەی ٤٠ سـاڵ لەمـەو پێشـتـرە بە چ جۆرێک گوزارشتی لەو بابەتە داوەتەوە و چۆن بە بێ گیرو گرفتی هاتۆتە ناوەوە؟ رستەو عـیبـارەت رێک، مـەفهـووم ئاشکرا، کوردی کوردییەکی بێ سـەریشە، هیچ ژان بە پیاو ناکا!. بەڵێ! جم وجووڵی پەخشانی کوردی لە ساڵانی ١٩٧٠-١٩٨٠ بەگوڕتر بووە؛ بەگوڕ بووە لە بارەی بابەتەوە، ئەگینا گەلێ پەخشانی پێش ئەو مێژووە هەیە بێ گومان ئەو پتەوتر بووە.

ئەمـەو جـیـاییـەکی تر کە لە نێـوانی ئەم دوو وێنە پەخشـانەدا هەیە: «دیموکـراسی»و «دیموکـراسـیـیـەت و رژێمی پەرلەمـان» ئەوەیە کـە لە سـەردەمی پەخشـانی «دیموکراسی»دا حوکمی خود موختاری بۆ کورد لە عیراقدا نەبووە، لەمەی ئەمدا ئەو حوکمە هەبووە، بوونی ئەو حوکمە بووە بە بابەتێک کە خاوەن پەخشانی «دیموکراسییەت و رژێمی پارلەمان» بیکا بە بابەت بۆ نووسینەکەی و بە نیازی خۆی گوزارشتی لێ بداتەوە. هەروەها لە سەردەمی پەخـشـانەکـەی ئەمـدا جـۆرە وشـەو باوەڕێک کـەوتۆتە ناو پەخشـانی کـوردییـەوە کـە سەردەمەکەی پێشـوو ئەم گوزارشـتانە نەبوون و لەوانەیە لە دەرەوە کەوتبنە ناو پەخشانی کوردییـەوە. نموونەی هەر دوو پەخشانەکە نموونەی باوەڕی هەردوو سـەردەمـەکە پیـشـان ئەدات. دیسـان هێنانی دەقی « دیموکـراسـیـیـەت و رژێمی پەرلەمـان» شـتـێکی تر جـیـای کـردۆتەوە لە پێـشـوو، ئەمـەش ئەوە بوو کـە لە سـەردەمی ئەمـدا ئۆتۆنۆمی هەبوو، لە سـەردەمی ئەودا نەبوو. ئۆتۆنۆمـیش گـۆڤـارێکی نیـوە عـەرەبی و نیـوە کـوردی بوو بۆ خودموختارییەکە.

***

«سەعید ناکام» لە بەرگی پێنجەمی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ساڵی ١٩٧٧، لە ژێر ناوی «تێـبـینیـەکـانم لەسـەر لێکدانەوەکـەی دیوانی نالی»دا پەخـشـانێکمـان ئەخـاتە بەردەست. ئەمەی خوارەوە نموونەیەکە لەو پەخشانەو ئەڵێ:

«...

لەگـەڵ ئەو هەمـوو رەنج و تەقـەلایەی لە لایەن لێ کـۆڵەرەوە بەرێزەکـانەوە بۆ یەکـالاکـردن و لێکدانەوەی شـیـعـرەکـانی نالی دراوە، دیسـان هەندێ شـتـیـان

بەسەرا تێ پەڕیوە، چونکو خوێنەری وردبین دەگاتە وشە، یا رستەی وا کە پێویستی بە راستکردنەوە و روونکردنەوەی پتر هەیە. بۆیە بەپێی بۆ چوونی خۆم تێبینیەکانم دەکەمە سێ بەش:

١- ئەو پارچە شیعرانەی بەهی نالییان نازانم.

٢- ئەو وشانەی واتاکانیان تەواو نییە.

٣- ئەو شیعرانەی واتای تر هەڵدەگرن.

جا بێتو ئەم تێ بینیانە کەڵکیان پێوە بێت و کەلەبەرێک پڕ بکەنەوە، بێ ئەوەی ئازایەتیەکی منی تێدا بێ، ئەویش هەر لە سایەی لێ کۆڵەرەوە بەرێزەکانە کە توانیویانە ئەم بەرهەمە بەنرخە بخەنە بەردەستی خوێنەران، داوا بکەن هەر کەس زیاتر لەوەی کراوە شتێکی بە خەیاڵدا دێ بابیخاتە روو. پێویستە ئەوەش بڵێم کە چ ئەم تێ بینیانەی من نووسیومن و چ هەر تێ بینیەکی دیکە لە پاشا رۆژدا دەکرێ بێن یا نەبن، دیسان ئەم کتێبە بەم شێوەی ئێستایەوە وەکوو هەیە، هەر شیاوی ئافەرین و قەدر گرتنە و هیچی لێ کەم نابێتەوە.

کتێبێکی «٧٥٠» لاپەڕەیی کە پوختەی گوڵبژێرو بژارەی چەندین بەیازی کۆن و دەفتەری پەرپووت و خەتی کۆلکە خوێندەوار بە شێوەی فارسی و رێنووس نەکوردی و نەفارسی بێ، تێکستەکانی راست بکرێتەوە مانا قووڵەکانی لێک بدرێتەوەو رستە پڕ لە داوەکانی نالی ئاسان و رەوان بکرێ و بخرێتە سەر بارێک هەموو خوێنەری کورد بتوانێ بیخوێنێتەوە و تێ بگا، کارێکی هەروا سانا نییە. تەماشای دوا بەرگی دیوانە بکەن، کلیشەی لاپەڕەی یەکێ لەو چەند دەفتەرانەیە کە دیوانەکەی لێ هەڵێنجراوە، تابزانن شیعرەکان چۆن ساخ کراونەتەوەو خراونەتە سەر رێنووسی کوردی و مانایان لێ دراوەتەوەو تێکڕای ئەم کتێبە چ رەنجێکی لەگەڵ دراوە.

پێش ئەوەی بێمە سەر باسەکەم، دەمەوێ لە دیاردەیەک بدوێم کە لە شیعرەکانی نالی دا بەرچاو دەکەوێت و زۆر سەرنج راکێشە، ئەم دیاردەیە شیاوی لێ کۆڵینەوەی پترە کە لێرەدا جێی نابێتەوە، بەڵام سەرپێیی لێی دەدوێم، ئەویش بەکار هێنانی زاراوەی موکرییە لە لایەن نالییەوە.

وەکوو دەزانین نالی لە بنەماڵەیەکی جافی شارەزووریدا چاوی بە دنیا هەڵێناوە و پاشان بە هۆی فەقێتیەوە تێکەڵاوی کۆڕی حوجرەکان بووە کە شێوەی ئاخاوتنی جۆر بە جۆریان لە زازاو کرمانجی تورکیاو بگرە تا بادینی و

بلّباس و هەورامی و زەنگنە تێدا بووە. ئەمە گوێچکەی نالی لەگەڵ هەندێ زاراوەی تازەدا ئاشنا کردووە، بەڵام بەشی ئەوەی نەکردووە وشەکانیان بە زۆری باوێتە ناو شیعرەکانیەوە. ئەوەتا سالم و کوردیش کە هاوچەرخ و لێک نزیکی نالی بوون و چەشنی خوێندنیان وەک یەک بووە، شێوە سولەیمانییان نەگۆڕیوە ئەگەر بڵێین ئەمە ئەنجامی سەفەری نالییە بۆ ناوچەکانی کوردستان. بۆ ناوچەی موکریان نەچووە، یا ماوەیەکی زۆر کەم ماوەتەوە، چونکو بەڵگەیەک بە دەستەوە نییە باسی چوونی نالی بۆ سابلاخ بکا.. مامۆستا عەلائەدین سەجادی لە «مێژووی ئەدەبی کوردی»دا لە بارەی نالییەوە دەنووسێ: «ئەو شوێنانەی کە زۆر تیایانا مابووبێتەوە سنەو سابلاخ و زەردیاوای قەرەداخ و هەڵەبجەو سولەیمانین. لە قەرەداخ لای شێخ موحەمەدی ئیبنولخەییات خوێندوویەتی، لە تەکیەی قەرەداخیش لای شێخ عەلی مەلای خوێندووە، لە سولەیمانی لەمزگەوتی سەید حەسەن لای مەلا عەبدوڵلای رەش بوە، زۆرتر دەوری موستەعیدی لە خانەقای مەولانا خالید لە سولەیمانی رابواردووە، هەروەها گەلێکیش لە هەڵەبجەو سولەیمانی لای شێخ ئەولای خەرپانی خوێندووە». مامۆستا مەسعوود محەمەد بێ ئەوەی ناوی ئەو ناوچانە بێنێ کە نالی پییاندا گەڕاوە دەنووسێ:

«... خولاسە لەم نموونانەدا شارەزایی نالی بەشێوەی جۆر بەجۆرەکانی ئاخاوتنی کوردی دەرەوەی سلێمانی دەردەکەوێت هەر وەک لە بەکار هێنانی نیشانەی کاری «موزاریع»ی دەرەوەی بابان کە «دە»یە لە جیاتی «ئە» دیسانەوە ئەسەری گەشت و گەڕانی «نالی» بە کوردستاندا پەیدا دەبێت».

ئەم وشەی «سابلاخ»ە کە مامۆستا عەلائەدین دەیلێ و ئیتر باسی مزگەوت و مەلاکەی تێدا نییە وەکوو لە تەکیە و قەرەداخ و سلەیمانیدا روونی کردۆتەوە، دەمانخاتە گومانێکەوە کە نالی یا نەچۆتە سابلاخ، یا تەنیا بە رێبواری پێیدا تێپەڕیوە. کەواتە ئەم شێوەی جیاواز لەگەڵ شێوەی سلەیمانی لە کوێ وەرگرتووە و بۆچی بەکاری هێناوە؟ تۆ بلێی لەو رۆژەدا شێوەیەکی یەکگرتوی ئەدەبی لە خەیاڵدا بووبێ؟ ئەمە پێویستی بە لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەیەکی قووڵتری زاناکانمانە..

....

لێرەدا ئەو پارچە شیعرانەی ناو دیوانەکە کە من بەهی نالییان نازانم لەگەڵ بەڵگەی هەڵاواردنەکەیان دەس نیشان دەکەم: ١، ل «٩٥»

روخم رەنگینی رەنگی روومەتی رەنگینتە، بازا
قەدی سەروم کەمانینی قەدی شیرینتە، بازا
غەریب و بێ کەس و زارو فەقیری خانەدانی تۆ
جگەر سووتاو و ماڵ ویرانی زولفی چینتە بازا
مەعازەڵلا کە رەحمێکت بە حاڵی زاری مندا بێ
کە ئاخر بەندەیی خاکی دەری پێشینتە بازا
ئەگەر خوێنم دەڕێژی تۆ، ئەوە تیغ و ئەمیش گەردن
ئەگەر بنیادی پەیمان، دەستی من دامێنتە بازا
لە چاوانم هەتا کەی قەترە قەترە خوێن دەکەی ئەی دۆست
کوا ئەم عەهدو پەیمان و وەفا کابینتە بازا
بەناڵی باوەڕت نایێ خەیاڵت بێت و بیبینێ
کە چۆن مەشغوڵی نەغمەی گۆشەی ناڵینتە بازا

لە فارسیدا دوو وشەی «بازا» هەیە، یەکەم لێکدراوی «باز» و «ئا»یە، کە باز بە مانا دیسان و ئا بە وەرەیەو تێکڕاکە واتا «وەرەوە»یە. «بازا»ی دووەم واتا «دیسانیش». لێرەدا واتای یەکەم هەڵدەگرێ. لە زۆر شوێنی دیوانی نالیدا باسی غەریبی خۆی و لە یار دوور کەوتنە دەکات و بەپەژارەوە بۆی دەناڵێنێ، بەڵام تووشی شیعرێکی وا نابێ کە دەری بخا یار ڕۆیوە و نالی بەجێ هێشتوەو ئەم لێی بپاڕێتەوە بڵێ وەرەوە. ئەمە لە لایەک، لە لایەکی ترەوە ئەم دارشتنە ناوەستایانەو دەستەوسانییە لە مەیدانی وشە هێناندا!.

لەشیعری یەکەمدا جگە لەوەی رووی خۆی لەبە خاتری رەنگی روومەتی یار رەنگی هەڵێناوە کە تەعبیرێکی ساویلکانەیە. وشەی «کەمانین» نەلە کوردی و نە لە فارسی دا بەکار نەهاتوە. شیعری دووەم زۆر لاوازە، وەکوو «غەریب و زارو فەقیری خانەدانی تۆ»!.. زارو فەقیری دڵداری هەیە، لێ قەوماو و پەریشانی دووری یار هەیە، بەڵام زارو فەقیری خانەدان شتێکی نەبیستراوە. نیوە شیعری چوارەم «ئەگەر بنیادی پەیمان» گوایا مەبەستی ئەوەیە بڵێ ئەگەر بناخەی پەیمان دادەنێی، یا تازەی دەکەیەوە، یا قایمی دەکەی.. بەڵام رستەکە بە دەستیەوە نەهاتووەو لێ گەڕاوە. ئێستا هەڵدەگرێ بشڵێی ئەگەر بناخەی پەیمان دەڕوخێنی.. شیعری پێنجەم: قەترە لە چاوانم خوێن دەکەی!؟ مەبەستی چییە؟ ئایا خوێن دەکەی مەبەست «خوێن تێدەکەی»ە، یا «خوێن

جاری دەکەی» ؟ یا «خوێن دروست دەکەی»ە، ئیتر چونکو نەیتوانیوە مەبەست بە تەواوەتی دەربڕێ، ڕێگای هێشتۆتەوە کە هەر کەس بە ئارەزووی خۆی لێکی داتەوە. نیوە شیعری دووەمیش «عەهدو وەفا کابینتە» مەتەڵێکە هەڵهێنانی هەروا سانا نییە.

ئەم پارچە شیعرە ئەوەندە سادەو کاڵ دیارە بە ئاسانی دەناسرێتەوە کە جێگای ناو ئەم دیوانە نییە، لە دەسنووسەکانی بەر دەستی لێکۆڵەرەوەکانیشدا نییە و پێیان وایە سادەیە کەچی هەر نووسیویانە چونکو گوایە شەقڵی نالی پێوە دیارە.

....».

بەرهەمی نووسراوی ساڵانی ١٩٧٠-١٩٨٠ لەبەرهەمی باخێکی خزمەتکراوی ئەکرد کە هەموو جۆرە میوەیەکی تێدا هەبێ. لەم ساڵانەدا گەلێ بابەت هاتە ناوەوە؛ لە سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری، ئەدەب، لێکۆڵینەوە. بەتایبەتی ئەدەب و لێکۆڵینەوەکە جارانیش هەر هەبوو، بەڵام لە لێکۆڵینەوەکەدا شێوەو بووچوونەکەی جیا بوو. بەڵێ! لە نێوانی ئەم ساڵانەدا گەلێ بەرهەمی وا هاتە ناو کتێبخانەی کوردییەوە کە جاران شتی وا کەم ئەهاتە ناوەوە، ئەمانە بوون بە سەرمایە بۆ نووسەران بۆ دوان و قسە لێوە کردن. بەوێنە دیوانی «نالی» هەبووە، بەڵام «چم-شەرح»و لێکدانەوەو لێکۆڵینەوەکەی نەبووە. ئەم لێکدانەوەیە لەبەرهەمی ئەم ساڵانە بووە، کە شتی وا هەبوو مەعنای وایە سەرمایەیەک بۆ نووسەران هاتە ناوەوە. ئەمە دیسان لە لاپەڕەکانی پەخشانی پێشووی کورددا ڕەخنەو لێکۆڵینەوە هەبووە، کە لە پارچەیەک وە یا لە وتارێک کۆڵیویانەتەوە، بەڵام ئەمە نەبووە کە لە سەراپای کتێبێکی گەورەی «٧٥٠» لاپەڕەیی بکۆڵنەوە، ئەم کردەوەیەش دیسان هەر بەرهەمی زێڕینی ئەم مێژووەیە.

ڕەخنەو لێکۆڵینەوە وەنەبێ لە داهاتوی کورد بوو بێت، لە ناو نەتەوەکانی تریشا هەر هەبووە. ڕەخنە زیاتر ڕوو لە ناتەواوی وعەیب دەرخستن ئەکا، لێکۆڵینەوە بۆ ڕوونکردنەوەی حەقایق و دەرخستنی ڕاستییە، بەبێ ئەو پلار وەیا ڕەخنەیەکی تێدا هەبێ. لە ساڵەکانی ١٩٤٠ بەدواوە دەستی ڕەخنە لە ناو کورد دا زیاتر باوی هەبووە؛ ئەو ڕەخنەیە لە هۆنراو بوو بێت، وەیا هەندێ جاریش لە پەخشان، بەڵام لێکۆڵینەوەیەک کە لە سەرتاپای کتێبێکی گەورەدا بوو بێت، ئەمە بەرهەمی ساڵانی دوای ١٩٧٠یە. خاوەنی پەخشانی سەرەوە لام وایە یەکەم کەس وەیا لە ڕیزی دەستەی یەکەمایە لەو ڕۆژەدا بۆ شکاندنی ئەو شەقڵە کە لێکۆڵینەوەی لە سەرتاپای کتێبێکا کرد بێت بەبێ ئەوە خۆی

وەیا خاوەن کتێبی شلەژاندبێ..

ناوەرۆکی پەخشانەکەی -کە ئەمەی سەرەوە نموونەیەکە لەو- لە راستکردنەوەی هۆنراوەکانی نالی ئەدوێ، کە زانا مەلاعبدالکریمی مدرس «چم»ی لەسەر کردووە. رۆحێکی عیلمی و بێ لایەنگری دەستی لە پەخشانەکەیا هەیە. لام وایە ئەگەر ئێمەی کورد هەر جارە بۆ بەرهەمی پەخشانی زاناکانمان بە گیانێکی بێ لایەنگریەوە لەباتی رەخنە بە لێکۆڵینەوە بهاتینایە ناوەوە دوور نەبوو پایەی ناوەرۆکی پەخشانەکانمان گەلێ پێشکەوتووتر ئەبوو. لە مەیدانی زانیاری و گیانی زانستی ئەگەر یەکێک نەفسی خۆی رووت بکاتەوە لە زیادە خۆشویستنی خۆی، بێ گومان ئەو زانیاری و زانستییە زیاتر پێش ئەکەوێ و گیانی برایەتیش زیاتر پتەو ئەبێتەوە.

روخساری پەخشانی خاوەن پەخشانەکەش روخسارێکی سادەو خۆماڵییە، قووڵی تێدا نییە، وشەی بێگانەی زۆر کەم تێدایە، تا ئەندازەیەک دوورە لە گوزارشتی دەستکردی ئەم رۆژە، لە سەلیقەوە هەستاوە. مێژووی پاشەرۆژی پەخشان هەواڵی ئەم پەخشانە لە رووی ناوەرۆک و چێرەوە بە تاسوخ ئەبینێ..

***

گۆڤاری «ئۆتۆنۆمی- الحكم الذاتی» لە ژمارە «٣»ی ساڵی «٢»ی -١٩٧٧- لە ژێر ناوی «چوارەمین کۆبوونەوەی ئەنجومەن»دا، بە زمانی کوردی لەبارەی بەرنامەکەیەوە پەخشانێک بلاو ئەکاتەوەو ئەڵێ:

«سەعاتی دەی بەیانی رۆژی شەممە رێکەوتی ١٣/١١/١٩٧٦ ئەنجومەنی یاسادانانی ناوچەی کوردستان چوارەمین کۆبوونەوەی خولی ئاسایی یەکەمی ساڵی سێهەمی بە سەرۆکایەتی سەرۆکی ئەنجومەنی یاسادانان بەرێز بەکر مەحموود رەسووڵ و بە ئامادەیی بەرێز ئیسماعیل رەسوول ئەحمەد ئەمینداری ئەنجومەن پێک هێنا. بەرێز سەرۆکی ئەنجومەن لەگەڵ بەرێز ئەمینداردا سەرپەرشتی تەواو کردنی نیسابی قانوونی کۆ بوونەویان کرد. سەرۆکی بەرێز بەناوی گەلەوە کۆبوونەوەکەی کردەوەو پاشان رایگەیاند کە بەرنامەی کاری ئەم کۆبوونەوەیە بەم جۆرەیە:-

١- پەسندکردنی راپۆرتی کۆبوونەوەی پێشوو.

٢- خوێندنەوەی وەڵامی ئەمانەتی گشتی بەرێوەبردنی کاروباری نیشتەجێ کردن دەربارەی پرسیاری ئەندام بەرێز نووری رەشید.

٣- خوێندنەوەی وەڵامی سەرۆکایەتی ئەنجومەنی جێ بەجێ کردن دەربارەی

پرسیاری ئەندام بەرێز نووری رەشید.

٤- خـوێندنـەوەی وەڵامی ئەمـانەتی گـشـتی بەرێوەبردنی کـاروباری ناوخـۆ دەربارەی ئەوەی لە راپۆرتی لیژنەی کاروباری ناوخۆ و کۆمەڵایەتی و چاوەدێری کاروباری ئافرەتدا هاتوە.

٥- خـوێندنەوەی وەڵامی ئەمـانەتی گـشـتی بەرێوەبردنی رۆشنبـیـری ولاوان دەربارەی ئەوەی لە راپۆرتی لیژنەی کاروباری پەروەردەو رۆشنبیری و ئەوقاف دا هاتوە.

٦- خـوێندنەوەی وەڵامی ئەمـانەتی گـشـتی بەرێوە بردنی کـشـتـوکـاڵ و چاک کردنی کشتوکاڵ دەربارەی ئەوەی لە راپۆرتی لیژنەی کشتوکاڵ وهەرەوەزیەکاندا هاتوە.

٧- خوێندنەوەی وەڵامی ئەمـانەتی گشـتی بەرێوەبردنی گواسـتنەوەو پۆسـتەو تەلگراف دەربارەی ئەوەی لە راپۆرتی لـیـژنەی کـاروباری دارایی و ئابووری دا هاتوە.

٨- خوێندنەوەی وەڵامی ئەمانەتەی گشـتی بەرێوەبردنی کـاروباری ئابووری و دارایی دەربارەی ئەوەی لە راپۆرتی لـیــژنەی کـاروباری دارایی و ئابووری دا هاتوە.

٩- خـوێندنەوەی وەڵامی سـەرۆکـایەتی ئەنجـومـەنی جێ بەجێ کـردن دەربارەی پرسیـاری ئەندام بەرێز عـبـدالمنعم بادی مـحـمد سەبارەت بەزیـاد کردنی «٣٠» ملیۆن دینار لە داهاتە پێش بینی کراوەکان بۆ بەرنـامەی سەرمایە دانانی ساڵی ١٩٧٦.

١٠- خوێندنەوەی وەڵامی ئەمانەتی گشتی بەرێوەبردنی کاروباری کۆمەڵایەتی دەربارەی ئەوەی لە راپۆرتی لـیــژنەی کـاروباری نـاوخـۆیی و کـۆمـەڵایەتی و چاوەدێری کاروباری ئافرەتدا هاتوە.

١١- خوێندنەوەی وەڵامی ئەمانەتی گشتی بەرێوەبردنی کاروباری کۆمەڵایەتی دەربارەی پرسیاری ئەندام بەرێز هدایت محمد عبدالرحمن.

١٢- خـوێندەنەوەی وەڵامی ئەمـانەتی گـشـتی بەرێوەبردنی ئەوقـاف دەربارەی ئەوەی لە راپۆرتی لیژنەی پەروەردەو رۆشنبیری و ئەوقاف دا هاتوە.

١٣- خـوێندنەوەی وەڵامی ئەمـانەتی گـشـتی بەرێوەبردنی شارەوانی و هاوینە هەوارەکـان دەربارەی ئەوەی راپۆرتی لیژنەی شارەوانی و هاوینە هەوارەکان و کاروباری نیشتەجێ کردندا هاتوە.

١٤- خوێندنەوەی وەڵامی ئەمانەتی گشتی بەڕێوەبردنی کاروباری نیشتەجێ کردن دەربارەی ئەوەی لە ڕاپۆرتی لیژنەی شارەوانی و هاوینە هەوارەکان و کاروبارو نیشتەجێ کردندا هاتوە.

١٥- خوێندنەوەی وەڵامی ئەمانەتی گشتی بەڕێوەبردنی پەروەردەو فێرکردنی بەرز دەربارەی ئەوەی لە ڕاپۆرتی لیژنەی کاروباری پەروەردەو ڕۆشنبیری و ئەوقاف دا هاتوە.

ئەمجا بەڕێز سەرۆکی ئەنجومەن گوتی:

لەگەڵ سوپاسێکی زۆر بۆ کاک کەمال میرزا کەریم، لەبەڕێزتان شاراوە نییە کە ئێمە لە سەر خواستنی ئێوە لێپرسراوی سەرۆکایەتی ئەنجومەنمان وەرگرتوە،ئێمە ڕێز لەو خواستە دەگرین ولە ژووروی هەموو ئیعتبارێکیەوە دادەنێین، بێجگە لەوەش کە ڕەفتاری بیروقراتی لەم ئەنجومەنەدا جێگای نییە. بۆیە باشتر وا بوو ئەم برایە لەگەڵ ئێمەو لەگەڵ دەستەی سەرۆکایەتی بەئینسافتر بوایە. لەبارەی وەرگرتنی بڕیارەکانی یاسادانانەوە ساڵی ڕابوردوو بە ڕوونی وەڵامی ئەم پرسیارەمان دایەوەو گوتمان پێمان خۆشە یەکەم بڕیاری یاسادانان کە ئەنجومەن وەری دەگرێ بە هێزو گرنگ بێ. وە بۆ چوونمان لەو بارەوە بەو جۆرە بوو. ئەم برایە دەیتوانی لە باری شکڵەوە ڕێگایەک بۆ هێنانە گۆڕی مەبەستەکەی بدۆزێتەوە، بەو جۆرە کە لە کاتی خۆیدا پێشنیارە یاسادانانەکەی دابا بە لیژنەی تایبەتی بۆ ئەوەی ڕێبازی سروشتی خۆی وەربگری، ئەو قسەش کە ئەمە «بیروقراتییەتەو لە بنەڕەتەوە ڕەفزکراوە» ڕوونی دەکەینەوە کە ئەم ڕەفزکردنە تەنیا ڕای کاک کەمال میرزا کەریم نییە، بەڵکوو بەلای منیش وبەلای هەموو ئەندامانی ئەنجومەنیشەوە ڕەفزکراوە ئێستاش لەگەڵ ئەو پەڕی سوپاسم بۆ تێ بینییەکانی، ئەگەر پرسیارێک هەبێ ئامادەین وەڵامی بدەینەوە.

پاشان بەڕێز سەرۆکی ئەنجومەن گوتی: بڕگەی یەکەمی بەرنامەی کاری ئەم کۆبوونەوەی پەسند کردنی ڕاپۆرتی کۆبوونەوەی پێشوویە... کێ ڕەخنەی هەیە؟

....».

ئادەمیزاد بە سروشت حەزی بە کۆمەڵایەتی کردووە، لەبەر ئەوە لەو ڕۆژەوە کە دەستی داوە بە ژیانی خێزانییەوە پێویستی بە دەستوورێک هەبووە کە ئەو جۆرە ژیانەی خۆی پێ بەڕێوە بەرێ. بەرە بەرە کە پێش کەوتووە سیستەمەکەشی لەگەڵیا پێش کەوتووە؛ لە ژیانی خێزانییەوە گەیشتە سەردەمی هۆبە، گەیشتە گوند، گەیشتە شار، گەیشتە وڵات.

هەتا ژیانی کۆمەڵایەتییەکەی زیاتر پێش کەوت، نیزامەکەش لەگەڵیا زیاتر چەسپا، هەتا زیاتر ئاڵا بە باڵای شارستانییەوە، نیزامەکەش زیاتر لق و پۆپی لێ بووەوە. لە دەوری ناوەڕاستی ژیانەکەیا کرنووشی بۆ ئەجرامی تەبیعی وەکوو هەورو برووسکە ئەبرد، ئەم کرنووشەی هەندێ جار بۆ ئەوە بوو کە خێرو خۆشی لێ دەستکەوێ، هەندێ جاریش لەبەر ئەوە کەلێ ئەترسا بۆ ئەوە بوو کە خۆی لێ بپارێزێ نەوەک تووشی چورتمێکی بکا.

کەوابوو نیزام هەر لە کۆنەوە هەبووە، ئادەمیزادەکە زۆر بەو چەشنە راییبواردووە، لەم رابواردنی بەم جۆرەی دا دەسەڵاتداری بەهێز پەیدا بووە بۆ چەوساندنەوەی بێ دەسەڵاتان. لەم کاتەدا پێغەمبەران پەیدا بوون، بەنیزامێکی دادپەرستی کە مافی هەموو کەس بپارێزێ هاتنە ناوەوە، ئەو نیزامە بوو بە قانوونێکی دینی و ناوبرا بە قانوونی ئاسمانی، ئەو قانوونە بە هیچ جۆر جێگای دەستکاری وهەڵوەشاندنەوە نەبووە مەگەر پێغەمبەرێکی تر هاتبێت وقانوونە ئاسمانییەکی تری هێنابێ وئەوی پێشوی لادابێ. هەر نەتەوەیەک چووبێتە ژێر خێوەتی ئەو دینەوە پەیرەوی ئەو قانوونەی کردووە.

قانوونێکی تر هەیە کە پێ ئەوترێ قانوونی دانراوی ئادەمیزاد. ئەمەیان هەموو دەم جێگای دەست لێ دانەو گۆڕانی بە سەرادێت، وەکوو قانوونی حکومەتەکان، هەر حکومەتێک بە پێ ئاوو هەوای ناوچەی خۆی قانوونێک دائەنێ و لەسەری ئەڕوا، بە مەرجێک کە قانوونەکەی پێچەوانەی قانوونی ئایینەکەی نەبێ. هەروەها زرووفی ناوچەی حکومەتێک ئیمرۆ پێویستی بە قانوونێک هەیە، ئەو قانوونە دائەنێ، لە پاش ماوەیەکی تر ئەو شتە کە بوەتە هۆی دانانی ئەو قانوونە ئەو شتە نامێنێ و شتی تر دێتە پێشەوە، ئەویش ئەو قانوونە لائەباو قانوونێکی تر دروست ئەکا.

زرووفی حکومەتی عیراق وای هێنایە پێشەوە کە لە رۆژی ١١ی مارتی ساڵی ١٩٧٠ بەیانێک بۆ خود موختاری کوردی عیراق دەربکا، لەو بەیانەدا دانی نا بە هەموو مافێکی کورددا. ماوەی چوار ساڵ بۆ چەسپاندن و دامەزرانەکەی هیچ قسە نەبوو، لەپاش چوار ساڵە دەستکاریەکی تری بەیانەکە کرا، لە ١١/٣/ ١٩٧٤دا بەناوی قانوونی خود موختاری ناوچەی کوردستان، قانوونێکی تازەتر دەرچوو بۆ دانانی «ئەنجومەنی یاسا دانان و ئەنجومەنی راپەڕاندن – مەجلسی تەشریعی و تەنفیذی»، بنکەکەی لەشاری هەولێر بێت، دوا بە دوای ئەمە ئەندامانی ئەنجومەنی یاسادانان دانران، یەکەم کۆبوونەوەیان لە یەکەم شەممەی تشرینی یەکەمی ١٩٧٤دا بوو لە هەولێر، لەو کۆبوونەوەیەدا ئەندامانی «راپەڕاند»یش هەڵبژێرردان و ئیتر هەر لەو رۆژەدا دەستکرا بەئیش. تا سێ ساڵێک-کە

دەورەی یەکـەم بوو- تا ئەندازەیەک ئیش و کـار ئەڕۆیشت. لەو مـاوەیەدا ئەنجـومـەنی یاسادانان گۆڤارێکی دەرکرد کەهاڵو هەواڵی ناوچەی کوردستـان و کاروباری ئەنجومەنی ئەنووسی. ئەو دەقـەی سـەرەوە نموونەیەکـە لە نووسـینی ئەو گـۆڤـارە کـە گـوزارشت لە ڕەوڕەوەی پاڕلەمانێک ئەداتەوە. هێنانی ئەو دەقە لێرەدا وەنەبێ هەر بۆ ڕوخسـارەکەی بێ بەڵکوو بۆ ناوەرۆکەکەیە زیاتر.

ئەم کتێبە مێژوویەکە بۆ پەخشانی کوردی؛ بۆ ئەوەیە کە مێژووی لەمەودوا کاتێ کە ئاوڕ ئەداتەوە بەلای ڕابوردووی پەخشـانی کوردییـەوە ئەم لاپەڕەشـیە بەر چاو بکەوێ کە ڕۆژێ لە ڕۆژان ئەو دەرورەش بەسـەر کورددا هاتووە کە بە پەخشـانێکی وا گـوزارشتی لێ بداتەوە.

من لە نووسینی ئەم کتێبەو ئەم باسەدا ئێستـە لە ساڵی ١٩٨٢دام، ئەو ئەنجومەنی یاسادانانەش هەر هەیە، ئەوەندە هەیە بوونەکەی ئێستەی هەر ناوە. بەڵێ! ئەندامەکانیش هەر هەن، کۆشکەکەش هەر هەیە، هەولێریش هەر هەیە، بەڵام ناوەرۆک و مەفهوومەکەی خوا ئەیزانێ! لە دوای سێ ساڵی یەکەم هەتا ئەم ڕۆژە هەر لەکزییە. وەکوو لەسەرەوە باسم کـرد ئەو قـانوونانەی حکوومەتان دایئەنێن و پێ ئەڵێن قانوونی «وضعی» زرووفی ئەو ڕۆژە دروستی ئەکا، کە ئەو زرووفە نەما ئەو قانوونەش نامێنێ. ئەمەو شتێکی تریش: من خۆم یەکێکم لەو کەسانە کە گەلێ کارەساتم بە چاوی خۆم دیوە، سیـاسی و غەیری سیاسی، کارەساتە سیاسیەکان کاتێ کە گوایە کەوتوونەتە سەر کاغەزو خراونەتە بەر چاوی خەڵک سەیرم کردووە ئەم نووسراوەو کارەساتە ئەسڵییەکە زۆر دوورن لەیەک. مەبەستەکە ئەوەیە مەرج نییە لەم بابەتانە هەر شتێک بەرچاو کەوت، ئەو شتە تەتبیقیشی لەگەڵابووە. هەر لەبەر ئەمەیە کە مێژووی بەستەزمان گەلێ جار بە زمانی حاڵی نەفرین ئەکا لە ڕۆژانی پێش خۆی!!.

***

«پرۆفیسۆر - قەناتی کوردۆ» لەبەرگی شەشەمی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ساڵی ١٩٧٨، لەژێر ناوی «دەرهەقا شۆڤید مەم و زینا» بە شێوەی بادینی پەخشانێکمان ئەخاتە بەردەست و ئەڵێ:

(دەرهەقا شۆڤید «مەم و زینا» زار گۆتی و شۆڤا «مەم وزینا» ئەحمەدی خانی «ژ نڤیسارا پەیڤەندیا فۆلکلۆرو لیتێرا نوورا کوردی».

گەلەک بەیت و داستانێد کوردی بیێد هێژاو ب نرخ هەنە. ژ وان بەیت و

داستـانان داسـتـانا «مـەم و زینێ» داسـتـانا هەرە هەواسکارە، دلرەڤـینە و دلخوەشە. ل هەموو گۆشێد کوردستانێ، ل هەموو جی و وارێد کورد تێدا دژین، ناڤ و دەنگێ وێ داستانێ تێ بهیستن، چیرۆکبێژو دەنگبێژ وێ ب دل و جان ب زار گلی دکن، دسترین، یان ژی ب کێفخوەیشی و خوەشحالی ب نڤیسارا ئەحـمـەدێ خـانی دخـونن و دلی خـەلقێ پێ هەیجـان دکن. لێ سـەد حـەیف و مخابن، کو هەتا نکا کەسەکی دەست پێ نەکرییە هەموو شۆڤێد «شیڤەیێد» «مەم و زینا» زار گوتنێ ژ زارێد چیرۆکبێژان و دەنگبێژان نە نڤیسینە، کۆم نەکرنە، ل بەر هەڤـۆکە کێدا چاپ نەکرینە. بەشێ کوردناسـیـیا ئینسـتـیـوتا رۆهەلاتناسییا لێنینگرادێ ژ زووڤا قرار کر بوو، کو شۆڤێد «مەم و زینا» زار گوتنێ کۆم بکن و چاپ بکن، کو لێگەرۆک «لێکۆلێنەر» ید بەیت و داستانێد کورد ل پاشەرۆژێ مژوولی ڤەرساندن و بشکافتنا وان ببن ل ناڤ چەند سالان خەباتکارێد پێشی کوردناسـیـیا مە سێزدە شـۆڤێـد «مەم و زینا» زار گۆتنا نەتەوەیی کۆم کرنە.. ئەو شۆڤ ئەڤن:

شۆڤا ژمارە «١» ل سالا ١٩٢٦دا لە گوندێ گۆزەلدەرێ نەحییا ئاپارانێ کۆمارا ئەرمەنستانێ ب دەستی ئەمینێ عەڤدال هاتییە نڤیساندنێ، تێکستی وێ ل سالا ١٩٣٦دا ل ئێریڤانێ ل بەر هەڤۆکا «فولکلۆرا کورمانجادا» چاپ بوویە. مە ئەڤا شۆڤا ژ وێ کتێبی هلچاندییە.

شۆڤا ژمارە «٢» ب دەستی ئەلبێرت سۆسن هاتییە نڤیساندنێ و ل سالا ١٨٨٧دا ل پیـتـێـربورگـێـدا چاپ بوویە. مـە ئەڤـا شـوۆڤـا ژی ژ وێ کـتـێب «کوردیسچ ساملونگێن» هلچاندییە.

شـۆڤـا ژمـارە «٣» ب دەسـتی ئەلێکسـاندر ژابا ل ئەرزرووەمێ هاتیـیـە نڤیساندنێ. ئەڤا شۆڤا نەخشێ ب زار گوتنا «مەم و زینا» ئەحمەدێ خانییە، نڤـیـسـارا وێ شـۆڤێ نکا ل ئارخـیـڤـا ئینسـتـیـتـوتا رووهلاتنا سـێـیێ ل لێنینگرادێدایە.

شۆڤا ژمارە «٤» ل گوندێ کلیسێ نەحییا حەلەبێ «سووریا» ب دەستی جەعفەر ئاغا هاتییە نڤیساندنێ و ل بەر هەڤۆکا لێکۆک «کوردیسچ تێکسدا» ل بێـرلینێ سـالا ١٩٠٣ چاپ بوویە. مـە ئەڤـا شـۆڤـا ژی ژ وێ کـتـێـبێ هلچاندییە.

شۆڤا ژمارە «٥» ب دەستێ هۆگۆ ماکاش ژ زاری محەمەد ئەمینێ خەلقێ مێردینێ هاتییە نڤیساندنێ و ل سالا ١٩٢٦دا ل لێنینگرادێدا چاپ بوویە.

مە ئەڤا شۆڤا ژی ژ کتێبا هۆگۆماکاش «کوردیسچ - تێکست» هلچاندییە.

شۆڤا ژمارە «٦» ب دەستێ هارتمان هاتییە نڤیساندنێ. ئەو تێکست ب زارێ کۆرمانجێد نەحییا تورابدنێ هاتییە نڤیساندنێ، دەستنڤیسارا وی تێکستێ نکا ل ئارخێڤا ئینستیتوتا رۆهلاتناسییدا ل لێنینگرادێدایە.

شۆڤا ژمارە «٧» ب دەستێ مەکسیمێ خەمۆ ل سالا ١٩٦٣دا ل لێنینگرادێدا ژ زارێ محەمەدێ سادقێ بامەرنێ نەحییا بەهدینانا ئیراقێ هاتییە نڤیساندنێ. ئەڤا شۆڤا جارا ئەوەل تێ چاپکرنێ.

شۆڤا ژمارە «٨» ب دەستێ ئەرداشێ ئەمۆیێ عەرەب ژ گوندێ کارڤانسەرایێ نەحییا ئاپارانێ کۆمارا ئەرمەنستانێ هاتییە نڤیساندنێ. ئەرداشێ ئەمۆ نکا ل رۆستاڤلێدا دژی، ئەڤێ دەستنڤیسارا خوە ژ قەناتێ کوردۆرا شاند کو، چاپ بکە.

شۆڤا را ژمارە «٩» ب دەستێ ئۆردیخانێ جەلیل هاتییە نڤیساندنێ ژ زارێ گوندیێ سیجانلوویی، نەحییا تالینێ، کۆمارا ئەرمەنستانێ.

شۆڤا را ژمارە «١٠» ب دەستێ مەکسیمی خەمۆ ژ زارێ حوسەینێ عەلیێ خەمۆ ل گوندێ جیباغەزێ نەحییا ئاپارتێ کۆمارا ئەرمەنستانێ هاتییە نڤیساندنێ.

شۆڤا را ژمارە «١١» ب دەستێ حاجییێ جندێ هاتییە نڤیساندنێ و ل بەرهەڤۆکا فولکلۆرا کورمانجادا ل سالا ١٩٣٦دا ل ئێریڤانێ چاپ بوویە. مە ئەڤا شۆڤا ژ وێ کتێبێ هلچاندییە.

شۆڤا ژمارە «١٢» ب دەستێ ئەمینێ عەڤدالێ ل گوندێ کارڤانسەرایێ ل زارێ خدۆیێ قاسۆ هاتییە نڤیساندنێ؛ گوندێ کارڤانسەرا سەر نەحییا ئاپارانێ بوو. نکا ل بەر نەحییا ئەرتیکێیە «کۆمارا ئەرمەنستانێ». ئەڤا شۆڤا ل سالا ١٩٣٦دا ل بەر هەڤۆکا فۆلکلۆرا کورمانجادا هاتییە چاپکرنێ؛ مە ئەڤا شۆڤا ژ وێ کتێبێ هلچاندییە.

شۆڤا ژمارە «١٣» ب دەستێ ئۆسکارمان ل هەرێما ساوجبلاخێ «مهابادا نها» هاتییە نڤیساندنێ و ل سالا ١٩٠٦دا ل بێرلینێ ل بەر هەڤۆکا «کوردیسپح پێر سچ ڤورسکۆنگاندا» چاپ بوویە. مە ئەڤا شۆڤا ژی وێ کتێبێ هلچاندییە.

پارا کوردناسییا لێنینگرادێ ئەڤ هەموو سێزدە شۆڤێد «مەم و زینا» زار گوتنێ ب ئەلفبای لاتینی حازر کرییە بۆنا چاپکرنێ. ئەڤا گوتارا من دەرهەڤا

شۆڤێد «مەم و زینا» زار گوتنێ و شۆڤا «مەم و زینا» ئەحمەدێ خانێ هاتییە نڤیساندنێ کو وێ ل بەرە ڤۆکا وان شۆڤاندا چاپ بکن. لێ چاپکرنا وان دەرەنگ دکەڤە. سەبەب وێ یەکێ من قرار کر وێ گوتارا ل گۆڤارا کۆڕا زانیارا کورددا چاپ بکم، جمکی نکا گەلەک زانیارێد کورد ب لێگەڕینا شۆڤێد «مەم و زینا» فۆلکلۆریڤا مژول دبن، دخوەزن هەڤبەندێ و عەلەقەتییا وان شۆڤان ب «مەم و زینا» ئەحمەدێ خانێ ڤەرەسینن، بشکڤینن یەکێتی و جوداتییا وان و یا «مەم و زینا» ئەحمەدێ خانی ڤاژی و ئاشکەرا بکن. ئەز دڤێ گوتارا خوەدا ب ڤان پرسەڤا مژول دبم. ب فکرا من چاپکرنا وێ دێ سودمەند بە.

ژوان سێزدە شۆڤێد ل ژۆرێ ناڤێ وان نڤیساندی گەلەک شۆڤ یێد کەڤنن یێد کو ژۆڤا هاتنە چاپکرنێ، شۆڤێ ئالبێرت سۆسن ل پاشی نیڤی قورنا ١٩ چاپ بوویە، یێد دن ل نیڤی قورنا بیستاندا چاپ بوونە. ئەو شۆڤ ئەڤن:

شۆڤێ مەم و زینا لێکۆک، یێ مەم و زینا ئۆسکارمان، یێ مەم و زینا س. ئایکونی، یێ مەم و زینا هۆگۆ ماکاش، یێ مەم و زینا ئەمینێ عەڤدال، یێ مەم و زینا حاجیێ جندێ، یێ مەم و زینار. لێسکۆ ب مەعلومەتێ یێد فولکلۆر زانێ کورد حاجیێ جندی ئەم دکاران بێژن، کو چەند شۆڤێد «مەم و زینێ» ژ زارێ ئەرمەنییان هاتنە نڤیساندنێ، لزارێ وان ئەرمەنییان هاتنە نڤیساندنێ، یێد کو بەرێ شۆڕشا ئاکتیابرێ جیرانێ کوردێد ئەرمەنستانا رۆئاڤا بوون.

....».

داستانی مەم و زین داستانی دوو دڵارام بووە لە ووڵاتی – بە گوزارشتی من – بۆتان. ئەحمەدی خانی لە سەدەی حەڤدەهەمدا ئەم داستانەی لە دەم بە دەمەوە هێنایە سەر ڕێختی هۆنراوو بە درێژایی ساڵانی دوای ئەو مێژووە لە هەموو کۆڕو دیواخانێکی ئەو وڵاتەدا ئەخوێنرایەوە. داستانەکانی قەیس و لەیلای عامری و شیرینی ئەرمەن و خوسرەو پەروێز – کە فەرهادی کۆکەن بوو بەقۆچی قوربانی ئەو مەیدانە – لەبەر ئەوە نەتەوەکەی ئەوان بە درێژایی چەرخ خاوەنی حوکم و پایەو مایە بوون، بوون بە داستانی عالەمی، داستانی مەم و زین لەبەر ئەوە کورد نە سەربەستیەک و نە ئازادییەکی هەبوو، دەنگی ئەو داستانە هەر لەناو چوار دیواری وڵاتەکەی خۆیانا بە کپی مایەوە، تەنانەت نەگەیشتە وڵاتی «سۆران»یش! تا لەم ساڵانەی سەدەی بیستەمدا «پیرەمێرد»ی سولەیمانی ئەو دەنگەی گەیاندە وڵاتی سۆرانیش.

ئەی ئێمە بزانین کە بە سەدهاو بە هەزاران هەموو جۆرە رووداوو داستانمان هەبووە، بەڵام لەبەر ئەوە کە سەربەستی و ئازادی نەبووە هەموویان لە شوێنی خۆیان پووکاونەتەوە. ئەمە کە من ئەڵێم وەنەبێ لەبەر ئەوە بێ کە دەمار ئەمگرێ بۆ کورد، بەڵکوو شتێکی واقعیيەو ئەیڵێم؛ ئەوە ئەڵێم کە نەتەوە ئەبێ هەموو شتێکی هەبێت، ئەبی سەربەستیشی هەبێت، کە سەربەستی نەبوو هەموو شتەکەی ئەڕوا. تەنانەت ئەرمەن لەگەڵ ئەوەش کە سەربەستی درێژی نەبوو هەر توانی داستان و کەلەپووری خۆی بپارێزێ و نەیەڵێ وەکوو خۆڵەمێشی ناو ئاگردانی لێ بێت. ئێمە نازانم بۆ چی وا بووین؟ تۆ بڵێیت هەر وا بین؟!.

نموونەی دەقە پەخشانی خاوەن پەخشان چەند شتێک بۆ ئێمە دەر ئەخا؛ یەکەم کۆشش کردن بۆ زیندووکردنەوەی کەلەپووری کوردی لە شێوەی بادینانا کە لە سەرەتای ئەم سەدەی بیستەمەوە دەستی پێ کردووە. دووەم ئەوە دەر ئەخا ئەو بیانانە کە بە ناوی گەڕانەوە – لەبەر هەر مەبەستێک بوو بێت – خەریک بوون بۆ ئەوە ئەو شتانە کە داستانی نەتەوەیی کورد ئەچەسپێنێ لەگەڵی خەریک بن و کۆی بکەنەوە. سێیەم کوردی وڵاتی بادینان لەبەر نزیکی شێوەیان بە کوردی وڵاتی رووسیاوە توانیویانە پێشتر بکەونە سەر بیرو باوەڕی ئەڵهای ئەو شتانە کە باری رۆشنبیری و کەلەپووریان زیاتر رووناک ئەکاتەوە. لەبەر ئەوە کە لە جەزرەبەی ژێر دەستەییدا لەگەڵ ئەرمەنەکانا هاوبەش بوون، کۆششی ئەوان لەباری داستانی نەتەوایەتیانەوە بوو بێت بە هاندەرێک بۆ ئەمانیش.

ئەمەو لەرووی روخساری پەخشانیشەوە وەکوو لە نموونەکانا بۆمان دەرئەکەوێ شێوەی ئاخاوتن و نووسینی هەر بەشە هەرێمێکی ئەو وڵاتە جۆرە شێوەیەکی هەیە کە تا ئەندازەیەک هەستی پێ ئەکرێ کە هەندێکی قورسترە لە هەندێکی تری. لە پاش ١٩١٧ کوردە دانیشتووەکانی ئەو وڵاتی رووسیاتە، رۆشنبیرەکانی زۆر ئازایانە توانیویانە بۆ زیندوو کردنەوەی کەلەپووری کوردی هەنگاوی چالاکانە بهاوێژن، بەڵام لەبەر پەرژینێک کە لە نیوانی کوردی سۆران و گەلێک لەوانا ئەو بەرهەمانە نەکەوتنە وڵاتی سۆرانەوە. کە لە دوا بە دوای ساڵانی ١٩٥٨ ئەو پەرژینە نەماو بە تایبەتی لە میانەی ساڵانی ١٩٧٠ – ١٩٨٠ لێشاوی بەرهەم و نووسراوی ئەوانیش کەوتە سۆرانیشەوە.

نموونە پەخشانی سەرەوە یەکێکە لە وێنەی بەرهەمی رۆشنبیرانی کوردی ئەو وڵاتە. مێژوو کە سەیری چێرەی شێوەکانی بادینان ئەکا بە ئاشکرا بۆی دەر ئەکەوێ کە رێختی پەخشانەکانیان لەباری شێوەی زانیارییەوە چ جۆرە رێختێکی هەیە؟ وە ئەوەی بۆ دەر ئەکەوێ کە تێکڕای پەخشانەکانی کوردی – بەهەر جۆرە شێوەیەک بێ – کورد پێکەوە

ئەبەستێ..

***

«حەمە بۆر - هووشەنگ» لە ژمارە «٦»ی گۆڤاری «بەیان»ی ساڵی ١٩٧٨ لەژێر ناوی «شوێنەواری کوردی لە ژووروی ئەفەریقادا» نموونەی پەخشانێکی ئەو رۆژەو ئەو گەشتەمان ئەخاتە بەر دەست و ئەڵێ:

«لە نزیکەی ٨٥٠ ساڵ بەر لە ئێستاوە خێڵی ئەییوبیان بەهاریکاری دوا خەلیفەی «فاتمی»یەکان گەیشتە میسر، تا کوو «عاضید»ی خەلیفە لەمەترسی «شاور»ی وەزیری رزگار بکات، ئیتر هەر لەو کاتەوە هەتا برانەوەی فەرمانڕەوایی و دەسەڵاتی دوا نەوەی سەلاحەدینی ئەییوبی ئەم خێڵە بە سوپای کوردانەوە هەر دەستەڵاتداریی سەر میسرو زۆر شوێنی تری ناوچەکانی ژووروی ئەفەریقاو عیراق و سووریاو فەلەستین و لوبنان و جێگایانی تر بوون، بە رادەیەک سەری ئیسلام و کوردو عەرەبیان بەرز کردۆتەوە.

لەو ماوەوە هێزی سەرۆکایەتی کوردانی لە مەڕ ئەییوبیان دا کە ئەوسا بە هێزی ئیسلام و عەرەبەوە پێشڕەوو شاسواری هەنگەکانی «سەلیبی» هەر خۆیان بوون، هەمموو ئەورووپاشیان هێنابووە لەرزەوە ، ئەو کوردانە بە لێهاتووی خۆیان توانیان خۆیان بسەپێنن بەسەر گەلانی ناوچەکەدا، بە رادەیەک کە شوێنەواری گەلێک لە شێوەو رەوشت و خوو و نەریتی کوردانە لە جۆری بەرگی کوردی و ئاوازو موسیقاو هەڵپەرکێ کوردی و شێوەی ئاوەدانی و فەلسەفەو بڕوای گەلی و ئایینی و تەنانەت گەلێک وشەو ناوی کوردی هەر لەو ساوە بەو ناوچانەدا بڵاو بۆتەوە، بەجۆرێک وەکوو کەرەستەی خۆ جێیان لێهاتوەو هەتا ئێستاش هەر بە کوردێتی لەو شوێنەوارە عەرەبییانەدا ماونەتەوەو، لەو ناوە بە بێگانەیان نازانن تا خۆیانی لێ رزگار بکەن، سەرەڕای ئەو هەموو ئاڵ و گۆڕی ئەم چەند سەدان ساڵەی جۆرەها فەرمانڕەوایی جیا جیای ئیسلامی و عوسمانی و عارەبی و ئەورووپایی و بەتایبەتی ئیستعماری فەرەنسایی و ئیسپانیایی و کێ وکێ.. نەیانتوانیوە ئەو ناوچانە لەم کەلەپوورە کوردییانەی پاشماوەی کوردانی سەرینی ئەییوبیانی پاک بکەنەوە، ئەمە جگە لە کاریگەری بڵاو بوونەوەی رۆشنبیری و وێژەی تورکی و فارسی و ئیتالیایی و یۆنانی و چی و چی.. لە نیشتمانی مەغریب و جەزایرو توونس و لیبیاو میسردا، واتا لەهەموو ژووروی ئەفەریقادا، کە لە گەشتەکانی ئەمساڵانەی دواییمدا بۆ ئەو ناوچانە بۆم دەرکەوتوون و لەم

نووسـینەدا لە هەندیکیـان ئەدوێم، بە هیـوای ئەوەی کـە جـارێکی تریش لەم لایەنە بدوێم.

ئەوەتا هەمـوو گـۆرانیـیە مـیللییـەکانی مـەغـریب و جەزایرو توونس و بە بەربەرییەکانیشیـانەوە رەگ و چێژی سازو ئاوازی کوردییان بە ئاشکرا تیایە، وەهەمـان سـۆزی ئاوازی کـوردیش ئەدەن بە گـوێگرو، ئەوەی شـارەزای گـۆرانی کوردی بێت بە تەواوی لەم راستییە ئەگات. ئەمە جگە لە نزیکایەتی مۆسیقاو گۆرانی ئەو ناوچەیە بەهینی رۆژهەڵاتەوە بەهی بەربەری و ئەفەریقایی و شوێن و گەلانی بەندیوارییانەوە. خۆ کورە! سازو ئاوازو بەزمی هەڵپەرکێ و ئاهەنگ و شایی و چەمەرو چووپییەکـانیـان زۆر رەگی شێـوەی کوردانەیان تێدا بەرچاو ئەکەوێ، ئەمەش پێویسـتی بە لێکۆڵینەوەی پسپۆرانی سازو ئاوازی کوردی هەیە کـە لەم شـوێنانەدا بکەونە بەراوردو شـوێن هەڵگرتن، بڕوایشم وایە ئەو کارە بەنرخترین ئەنجامێکی لە مووسیقاو ئاوازو ئاهەنگدا لێ بەرهەم دێت کە کتێبخانەی کوردی زۆر پێویستی پێیانە.

کۆمەڵایەتی:

لە رەوشـتی مـیـوانداری و دراوسـێـتی و بەیەکەوە بوون و زۆر شـتی کـەی مـیللی و نەریـتی ناو ژنان و سـەربەسـتی ئافـرەتدا وەک ئێـمـەن. لە هەندێ فەلسەفەو بیرورایەکی میللی ئاییـنی و جنۆکەو خێوو سەر شێخ و مەزاران و پەڕۆ بە دارو شـەخـسـەوە بەسـتنی و، لە پەیوەندیدا بە شـێـخ عـەبدولقـادری گـەیلانی «غـوث»ەوە زۆر لە کـورد ئەچن. بۆ وێنە لە شـاری «مـیـکناس» لە سـەرووی مـەغـریبـەوە مـزگـەوت و گـەرماوێکی شـوێنەواری «غـەوس» مـاوەو بەلایانـەوە پیـرۆزن و ئەڵێن گـوایە غـەوس زۆر دڵی بەو گـەرمـاوەوە بووەو زۆر ژیانی لە «میکناس» لەو گەرماوەدا بەسەر بردووە. لە توونسیش هەمان بڕواو شـوێنەواری غـەوس و ئاڵاکەی هەر پارێزراوو پیـرۆزن و زۆر فـامـیلیـاش لەوێ بەسەر بەرزییەوە خۆیان بە نەوەی ئەو ئەزانن، کە ئەویش کوردی گەیلان بووە.

هەروەها مـەزاری ژنێکی خـواناسی بەناوی «لالانەنێ»وە لـە توونس دا هەیە، کـە نەک نـاوەکـەی وەک کـوردانە بێ وایە، بەڵکوو نەریتی چوونە سـەر مـەزارەکەی لە رۆژانی هەینی داو بە ناوی «نیـاز»ەوە بەخشـینەوەی خـواردن و شـیـرینی «حـەلوا» لە هی کـوردان ئەکـات و لە دواترا ئەگـەڕێمـەوە سـەر لێکدانەوەی ناوەکەی.. بەداخەوە مەزارەکەی «فەقێ قادری هەمەوەندی»م لە لیبیـا بۆ نەدۆزرایەوە کەوا هۆنەرێکی بەرزی کوردو سەرۆکی تیرەی هەمـەوەند بووە، لە بە دەسەڵاتیدا عوسمانیەکانی گێژ کردبوو تا لە هێرشێکی خوێناویدا

تورکەکان بە دەستبەسەری لەگەڵ ناودارانی خێڵەکەیدا ناردیانە تەرابلوس و بەنغازی کە گوایە ئێستاش گۆڕەکەی مەزارگایەکی پیرۆزە. لە هەلێکی کەدا بە درێژی لەمە ئەدوێم بە بەڵگەی هەڵبەستی ئەو سەرێنیەوە.

سروشت:

گەلێک روەک و باڵندەو ئاژەڵی کەوی و کێوی ئەوێ و ئێرە وەک یەکن، تەنانەت لە باخچەی ئاژەڵانی توونس «بێلی ڤی دێر»دا پۆلە کەوێکم چاو پێ کەوت کە کەمێک لە کەوی لای ئێمە بچووکترن. جۆری «مەڕی جافی» دووگ درێژو پانی کوردیم لە توونس و مەغریب و جەزایرو میسردا دیوە بە زۆری کە ئەشێ هەندێ لەو جۆرە ئاژەڵ و باڵندەو روەکانە بەهۆی کوردەکانەوە لێرەوە بۆ ئەوێ و لەوێوە بۆ ئێرە گوێزرابنەوە. ئەوەش ناکەم بە ژێر لێوەوە کە سروشتی هەڵکەوتنی خاک و شاخاوێتی مەغریب و توونس و جەزایر زۆر بە سروشتی خاکی کوردستان ئەکات، ئەوەندە هەیە دەستی چاودێری لەواندا یەکجار زۆرە.

بەرگ و پۆشاک:

لە شاری «حەلوان»ی خوار قاهیرەدا سەرپێچی ژنانە ئەبینرێت. لە قاهرەشدا سەر پێچی جامانەی پیاوانەو شەرواڵی پیاوان لە زۆر شوێندا ئەبینرێ، بە تایبەتی لە ناو چینە هەژارو کرێکارەکاندا. لە میسرو مەغریبیش ئاوەڵکراسی دەرەلنگ فش و فۆڵی پزوو تێخراوی ژنانەی وەک هی کوردانە لە بازارە میللیەکاندا ئەفرۆشرێت.

....

جا دوا وتەم ئەمەیە: کە بەلای منەوە گەڕان بە دووی ئەم شوێنەوارو کەلەپوورە کوردییە ئاوێتەو ئاوارە بوانەماندا نەک لەو ناوچانەدا لێیان دوام، بەڵکوو لە هەموو ناوچە ئیسلامییەکانداو بە تایبەتی لە «یەمەن»دا بەرهەمی بناغەیی مێژوویی و وێژەیی و زمانی کۆمەڵایەتی بەنرخ بەدەست دێنێت، جگە لەوەی کە لە سەرچاوە چاپکراوە میللی و فۆلکلۆرییەکانی ئەو شوێنانەدا ئەم نزیکایەتییەی من لە پەیکاری بووم لەم نووسینەمدا رەچاو ئەکرێ، ئەمەش چاوەڕوانی دەستەچن و هەڵهێنجانی دڵسۆزانەیە...».

لەساڵی ١٩٥٦دا بەناوی «گەشتێک لە کوردستانا» گەشتێکی نووسەری ئەم کتێبە بە زمانی کوردی چاپکرا. لە لایەن خاوەنی ئەم دەقەی سەرەوەش گەڕانێکە کە لە وڵاتێکی بیگانە کراوە. گەلێ جار لە گۆڤاری گەلاوێژدا لە لایەن نووسەرانی ئەو سەردەمەوە گەشتنامەی کوردێک کە چووبێتە دەرەوە هەر بڵاو کراوەتەوە، بەڵام ئەمەی ئێرە گەشتێکە

که له سەلێقەی یەکێک دەرچووبێ بە ڕێختی ئەو کوردییە کە لە ساڵانی ۱۹۷۰-۱۹۸۰ باوی بووه هاتۆتە بەرهەم.

بێگانەکان کە ڕێیان کەوتۆتە وڵاتان ئەوی بەسەریانا هاتوەو ئەوی دیویانە هەموویان تۆمار کردووەو هێشتوویانەتەوە ئەمەیان کە کردووە بۆ ئەو ڕۆژەیان نەکردووە، بەڵکوو بۆ ڕۆژانی پاش ئەو ڕۆژەیان کـــردووە کـــە، بەرەی دوای ئەوان لـەبەر ڕووناکی چرای پێشینەکانیان ئەوی هەردوولایان ئارەزوویان کردووە وەری بگرن. هەر ئەمە بووە کە بووە بە سۆنگەی ئەوە، ئەوان توانیان وردە وردە خێرو بێری وڵاتان وەربگرن و بەڵکوو بوون بە داگیرکەری شوێنان. کەوا بوو نووسین لە بارەی شتی دەرەوە - بەتایبەتی - تەنیا خوێندنەوە نییە بۆ وەخت ڕابواردن، بەڵکوو تەزوێکە کە بە مێشکیا دێت و ئەو تەزوە ئەو مێشکە ڕائەچەنێ بۆ ئەوە بیر لە خۆی و لە ڕۆژی خۆیو لە ڕووداوی وڵاتان بکاتەوە، لەئەنجاما دێتە سەر ئەوە کە بڵێیت: بۆچی وڵاتانی تر گەیشتوونەتە ئەو دەسەڵاتەو بۆچی من هەروا وەکوو ئاوی مەند ماومەتەوە؟!

ئاگادار بوون لە چۆنیەتی ڕابواردنی ئەهلی وڵاتان و شوێن و جێگایان کەڵکێکی زۆری هەیە بۆ هەموو نەتەوەیەک، بە تایبەتی بۆ نەتەوەی کورد، چونکە ئەم لەماوەی ژیانیا بەهۆی گەلێ شتەوە هەر گۆشەگیر بووەو هەر چاوی بە ئەستێرەی وڵاتەکەی خۆی پشکووتووە، هەموو گەڕانەکەی یا بۆ حەج بووە، یا بۆ پایتەختی ئەو حکومەتانە بووە کە ئەمی تێکڵاو بووە، ئەویش کە چووبێ بۆ وێ بۆ ئەوەبوو کە ئیشێک بدۆزێتەوە کە بە هۆیەوە نانێکی دەستکەوێ، بە درێژایی مێژووی هەروابوو، مەگەر لە ئاخرو ئۆخری سەدەی نۆزدەهەم بەم لاوە نەبێ کە ڕۆشنبیرانی کورد ڕێگایان کەوتە پایتەختەکان و خەبەریان بووەوە کە نەتەوەی تر چۆن لە ژێر خێوەتی سەربەخۆییدا ئەژین و ئەمان هەر بە کوێلەیی ماونەتەوە.

دراسەی ژیان یەکێکە لە هۆی پێشکەوتنی ئەو ژیانە، هەر نەتەوەیەک توانی دراسەی ژیانی خۆی و نەتەوەکانی تر بکا، ئەو نەتەوەیە ئەتوانێ - ئای زوو یا درەنگ - بگا بە کامەرانی، بە تایبەتی ئەم ڕۆژە کە هەموو جۆرە هۆیەک پەیدا بووە بۆ بە شوێن گەڕانی ئەو دراسەیە، تاقیکردنەوە مەردمی ئەم ڕۆژەی کردووە بە «کرم» کە بۆ نان و بۆ ژیان بە هەموو لایەکدا بسووڕێنەوە، لەم سووڕانەوەیانا ڕەوشت و عاداتی دانیشتوی وڵاتانیان بۆ دەر ئەکەوێ، ئەوانە بە نووسراو بە دیاری ئەبەنەوە بۆ وڵاتەکانی خۆیان، ئەمجا پسپۆڕانی شارەزا، لەوانە بەهرە وەر ئەگرن و لە ماوەیەکی نزیک یا دووردا ئەکەونە سەر خێرو بێری

ئەو شوێنانە. ئەورووپا لە مێژ بوو هەستی بەمە کردبوو بۆیە بوون بە خاوەنی ڕۆژهەڵات!.

خاوەنە پەخشانی سەرەوە ئەو گەشتەی کە کردوویە بە ئەفەریقاداو بە پەخشانێک ناوەرۆکی گەشتەکەی داوە بە ئێمە بۆ ئەوە تێ بگەین لە ڕەوشت و عادەتی وڵاتێکی دوور لە ئێمە؟ چ پەیوەندیەک لەم ڕووەوە لە بەینی ئێمەو ئەوانا هەیە؟. دوور ڕەگەزی ئەم دوو نەتەوەیە - واتە کوردو ئەفەریقی - زۆر دوورن لەیەک، بەڵام گەلێ لەرەوشتی کوردەکە بە سۆنگەی کۆچەوە کەوتۆتە ئەو وڵاتەو تا ئەندازەیەکیش کاری کردۆتە ئەوان. ڕوخساری پەخشانەکەش یەکێکە لە نموونە گوزارشتی پەخشانەکانی نێوانی ساڵانی ١٩٧٠ - ١٩٨٠ کە لە گەشتێک دوا بێت و توانیبێتی ئەوی نیازی بووە لەو ڕووەوە بیدا بە دەستەوە.

***

«عومەر مەعروف بەرزنجی» لە ژێر ناوی «لێکۆڵینەوەو بیبلیۆگرافیای چیرۆکی کوردی ١٩٢٥ - ١٩٦٩»دا بەرهەمێکی پەخشانی هێناوەتە ناوەوە کە لە ساڵی ١٩٧٨دا دەستی چاپی گەیشتۆتێ. ئەمەی خوارەوە نموونەیەکە لەو پەخشانە:

«...

چووزەرەی چیرۆکی کوردی

هەموو دیاردەیەکی سروشت سەرەتایەکی تایبەتی هەیە کە بەندە بە چەند یاسایەکی گۆڕان و گەشەکردنەوە. ئەمەیش بەڵگە نەویستەو هەوێنی فەلسەفەیێکی تاقی کراوەیە. ئەدەبیش بە هەموو بەشەکانیەوە سەرەتاو کاتێکی دیاری کراوی هەیە و لە خۆیەوە ئەم پلەو دۆخەی ئێستای وەر نەگرتوە، بەڵام گەر قەڵەمی لێکۆڵینەوەو وردکردنەوەیێکی زانستیانە بژەنینە لاپەڕەکانی ئەدەبی کوردی و تاوتووی بابەتەکانی بکەین و لە ڕوانگەی هەڵسەنگاندن و تۆژینەوەی پڕاو پڕی زانستیانەوە بۆی بڕوانین دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە بەرهەمی ئەدەبیمان تا کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی تێکڕا بریتی بووە لە شیعرو بابەتەکانی و بە چەشنی کالاییێک بە باڵایا بڕابوو، ئەم سیمایەش وەنەبێ تەنها مۆرکێکی تایبەتی بێ و بە ئەدەبی کوردییەوە لکابێ، بەڵکو ئەدەبی عەرەبیش لە عیراقدا هەمان دیاردە ڕووی تێ کردبوو. لەم بارەیەشەوە «چیرۆک نووسی عەرەب زەنون ئەیوب لەو باوەڕەدایە کە چیرۆکی نووسراوی عەرەبی لەسەرەتای ئەم سەدەیەوە دەرکەوت و بە جۆرێکی ڕەخساو لەسەر لاپەڕەی ڕۆژنامەو گۆڤارەکان کەوتە ڕوو چونکە چیرۆک بە پێچەوانەی

بەشـەکـانی تری ئەدەبەوە زیاتر لەناو ئەو گەلانەدا بایەخی پێدراوە کـە زووتر دۆسـتـایەتیـیـان پەیدا کـرد لەگـەڵ رۆژنامـەو گـۆڤـارو هونەری چاپ و بڵاو کردنەوەدا، هەر نەتەوەیەکیش چاپەمەنی لەناویا گەشەی نەکردبێ و مەودای رۆشنبیرێتی رێگاییێکی نەبڕیبێ ئەوە شتێکی ئاشکرایە کە هونەری چیرۆک بە ساوایی لە ناویدا ژیاوەو پێشکەوتنی بەدەست نەهێناوە، ئەمەیش دەگەڕێتەوە بۆ سروشتی هونەرەکە خۆی، چونکە چیرۆکی هونەری وەک شیعر لەبەر ناکرێ و خولیاو تاسەییێکی دەروونی پێ نادرکێنرێ و سەرتاپا پێویستی بە نووسین و بڵاوکردنەوە هەیە، جا ئەو نەتەوانەی کە درەنگ روویان کردۆتە چاپەمەنی و بایەخ پێدانی، هەر بەو رەوشتـەش چیـرۆک لەگـەڵ کـاروانی ئەدەبدا بە رێ کەوتوە.

نەتەوەی کوردیش لەم لایەنەوە مێژوویێکی دوورو بەرچاو روونی نییە. لە کوردستانی عیراقدا «یەکەم بڵاوکراوەی کوردی گۆڤاری بانگی کورد بوە کە لە دەوروبەری جـەنگی یەکـەمدا لەلایەن جـەمالەددین بابانەوە بڵاو کـرایەوەو بە هۆی تێن سەندنی ئاگری جەنگیشەوە دوای چەند ژمارەیەکی کەم پەکی کەوت» جا ئاگردانی نەتەوەیەک لە رووی خوێندەواری و چاپەمەنیەوە هێندە بێ تین بێ و ماوەیەییێکی درێژی تێ نەپەڕاندبێ لەم مەیانەدا چۆن چیرۆک لە زەوییەکەیدا سـەوز دەبێ و بە خـەمـڵاوی دێتـە بەرچاو؟ ئەمـە جگە لەوەی کـە ئەم هونەرە بیـرێکی فـراوانی گـەرەکـەو ئەدەبی هەر مـیللەتێکیش پێـویستـە پلەیەکی پێگەیشتن ببڕێت و خوێندەوارەکانیان رۆشنبیرییەکی بەر بڵاویان هەبێت تاکو چیرۆک بنجی داکوتێ و بە نەرمە باییێک هەڵنەکێشرێت، بەڵام دوای جەنگی جـیـهـانی و هەرەس هێنانی دەسـتگای عـوسمـانیـیـەکـان نووسـەرانی کـورد ئاشنایەتییەکی سادەیان دەستگیر بوو لەگەڵ نووسینی چیرۆکدا، ئەوەیش زیاتر زەمـینەییێکی رەخـسـاوی ئامـادە کـردو تا رادەییێکی سنوور کـورتیش پەلی بهاوێژێت جگە لە چاپەمەنی هەستی بە سۆزی رۆشنبیرانی ئەو سەردەمە بوو کـە زوربەیان لە دەرەوەی وڵاتەوە گـەڕابوونەوە. بە دڵیش دەیانویست کـە خوێندەواران بناسێنن بەم هونەرە بەرزەی رۆژ ئاوا، لە لایەکی ترەوە هەوێنێکی بێ گەرد لە کایەدا بوو بۆ مەیینی چیرۆک کە برێتی بوو لەو چیرۆکە فۆلکلۆری و پارچە پەخشـان و نووسـینە کـورتانەی کە لەو سـەردەمـەدا بڵاو دەکـرانەوەو سـۆزو جـۆشێکی تایبـەتیـیـان گـرتبـۆ خۆ.. کە ئەمـانە سـەرجەم بە شکاندنی رێچکەیەکی لەباری دەزانم بۆ دەرکەوتنی چیـرۆک، بە تایبەتی ئەو گرەوەی کە لەسـاڵی «١٩٢٠»دا «مـێـجەر سـۆن» لە رێگـای رۆژنامـەی «پێشـکەوتن»ەوە

سازی کرد کە لە ئەنجام دا «چەند قەڵەمێکی دەرکەوتووی ئەو سەردەمە بەشدارییان تیا کرد و پاداشی خۆیان وەرگرت» کە بەم پێیە پەخشانی هونەری لە بۆتەی ئەدەبی کوردیدا مەیی و بە چەشنی سەرمەشقێک بوو بۆ هەڵدانی نۆبەرەی چیرۆک، ئەم هونەرە تازەیە لە ئەدەبەکەماندا لە شێوەی بیرکردنەوەی کەسانی چیرۆکەکان و روخسارو شێوەی دارشتنیدا مۆرکێکی نەتەوایەتی پێوە لکاوە هەر چەند لە بنەڕەتدا بەگشتی هونەرێکی بەرزی ئەورووپییە.

لە لایەکی ترەوە کۆمەڵگای کوردەواری بەهۆی کارتێکردنی سیمای شارستانییەت و دیاردە ئاشکراکانی وەک کارەباو رادیۆو تەلەگراف بەرنامەی ژیانی بەرەو چڕی و ئاڵۆزی رویشت کە پێویستی بە هۆیێکی تر بوو تا دەردی دەروونی دەر ببڕێ و لە گیروفتەکانی بکۆڵێتەوە کە لە وزەی شیعردا نەبوو بە تایبەتی کارتێکردنی ئابووری و بە تینکردنی پەیوەندی بە بازاڕی رۆژ ئاواوە. ئەم هۆیانە سەرجەم لە سەرهەڵدانی چیرۆکدا دەورێکی باڵایان بینیوە کە لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانییەوە بە ماوەی دە ساڵێک لە زەوی ئەدەبدا سەری دەرهێناو لە باوەشی رۆژنامەو گۆڤارە کوردیەکاندا دەستی کرد بە دارە دارە و خەبەرە بوون، بەڵام وەک راستییەکی مێژوویی پێویستە ئەوەیش لە یاد نەکەین کە ئەم هونەرە لە پێش ئەو سەردەمەیشەوە سێبەری بوەو لە شێوەیەکی سادەی پەندو ئەفسانەو حیکایەتی گوێ ئاگردان و بابەتە فۆلکلۆرییەکاندا خۆی نواندوەو سەرەتایشی دەگەڕێتەوە بۆ بەرەبەیانی مێژووی ئەم نەتەوەیەو بە چەشنی ئەدەب و کەلەپوورێکی نەنووسراو دەدرێنە قەڵەم و هەموو نەتەوەییێکی زیندووی جیهانیش بە چاوێکی سەنگینەوە سەیری دەکەن و لە ئەرشیفی تایبەتی دا پەنجەی بایەخی بۆ رادەکێشن و بە سەرچاوەی یەکەمی ئەدەبی دەزانن، لەم بارەیەشەوە مەکسیم گۆرکی دەڵێ: «لە رووی بەرهەمەوە یەکەم فەیلەسووف و شاعیر میللەت خۆیەتی، هەر ئەویش بەرهەم هێنەرو خولقێنەری ئەو هەموو هۆنراوو داستانەیە کە لە کەلچەری جیهاندا هەیە» کە ئەم دەستگرتن بە داوێنی فۆلکلۆرەوە ئەوەندەی تر نەتەوەکانی خستۆتە سەر بیرکردنەوەیەکی قووڵ و هۆشمەندانە بۆ کۆکردنەوەو لە سەر نووسین و سوود لێوەرگرتنیان بۆ بە پێز کردنی بەرهەمی ئەدەبی.

کورد خاوەنی سامانێکی بە پیتی فۆلکلۆرە، هەر چەندە تا ئێستا نووسەران خۆیان بۆ تەرخان نەکردوەو دەستی کۆکردنەوەو بژارو هەڵسەنگاندنی کەمتر گەیشتۆتێ، بەڵام دەتوانرێ کە پەنجە بکێشرێ بۆ چەند چیرۆکێکی فۆلکلۆری کە لەسەر بنەڕەتی ئازایی و دەروون پاکی و رەوشت بەرزی و

گەیشتن بە ئاواتەوە ڕێک خراون، وەک «بەختیارو بەدبەخت»و «بەرگرد و فەرگرد» و «کچی شای پەریان» و «مەمێ و ئایشێ»و چەندانی تر کەوەک کەلەپوورێکی نەتەوایەتی تۆمار کراون و خوێندەوارانیش بەو باوەڕە گەیشتۆن کە ئەم بەرهەمانە ڕەنگدانەوەی ژیانی کۆمەلایەتی و کەرەستەی تاقیکردنەوەیانە لە سەردەمە دێرینەکانەوە، هەر ئەم گرنگی و بە پێرییەش بوە کە نووسەرو ڕۆژهەلات ناسەکانی جیهان تا ڕادەیێک قەلەمی ساغ کردنەوەو لێکۆلینەوەیان بۆ ئەم سامانەی کورد درێژ کردوە. یەکێکی وەکوو مینۆرسکی دەلێ کە «لای ئاسوورییەکانی چیا، گۆرانی کوردی وتن و چیرۆکی کوردی گێڕانەوە بۆتە عادەتێکی گشت لایی». لە لایەکی ترەوە «نیکیتین» ڕای وایە کە «ئەدەبی کوردی لە پلەی یەکەمدا فۆلکلۆری کوردییە، لەو فۆلکلۆرەدا هەر تەنیا پاشماوەو میراتی نەوەو پشتەکانی پێشوو نابینرێ، بەلکوو ئەمڕۆیش ئەو فۆلکلۆرە بەلگەیە بۆ بە توانایی لە ژیانداو بۆ ڕەنگینی هێزی بەرهەم هێنان». جا نووسەرانی کورد کە بیری نووسینی چیرۆکیان کردوە جگە لە هۆیەکانی پێشوو، وەنەبێ هیچ جۆرە بناخەو کەرەستەیێک لەناودا نەبوو بێ، بەلکوو سامانی نەتەوایەتیمان و سەرتاپا فۆلکلۆر بە هەموو بەشەکانییەوە وەک سەرچاوەیەکی ڕۆشن یاریدەدەر بوون و سەرەتاییێکی دیارین بە نیسبەت چیرۆکی کوردییەوە، بەرە بەرەیش بەرەو پێشکەوتن و خەملاندن هەنگاوی ناوە. لە ماوەی سەر هەلدانیشییەوە «واتا یەکەم چیرۆکی هونەری نووسراو» بە چەند قۆناخێکی سەرەکیدا تێپەڕیوە کە هەر قۆناخەیش ئاوێنەی باری کۆمەلایەتی و ئابووری و مەتریالی سەردەمەکەیەتی و سروشت و شێوەو ناوەڕۆکی جیاوازیان هەیەو لە ڕووی هونەریشەوە بە نووکە قەلەمێکی درشت دەتوانرێ لە یەکتر جیا بکرێنەوەو ڕادەی پێشکەوتنیان دەستنیشان بکرێت، وەک لە لاپەڕەکانی دواییدا بە بەلگەو نموونەی چیرۆکەکانەوە تیشکێکی ڕەخنەو لێکۆلینەوەیان ئاراستە دەکەین.

....».

وەکوو بیرو باوەڕ گۆڕانی بەسەرادێت، گوزارشتیش بەو چەشنە ئەو دیمەنە وەر ئەگرێت. کە ساڵی ١٩٧٨ گزنگی دا بابەتی تر هاتە پەیدا بوون، پەیدا بوون و لەدایک بوونی بابەتی نوێ ئەکاتە کارێ کە جۆرە گوزارشتی تر بێتە ناوەوە، کە ئەو گوزارشتە لە پێشووترا نەبووە، وەیا دەگمەن هەبووە، نەوەک هەر گوزارشت بەڵکوو «وشە»ش ئەو دەورە هەر ئەبینێ. لە زمانێکی وەکوو زمانی کوردیدا - بە وێنە - وشەکە وشەی کوردی

خۆماڵییە، بەڵام بابەتێکی وا نەبووە کە ئەو وشەیە بەو جۆرە تیایا بەکار بهێنرێت.. ناوەڕۆکی کتێبی ناوبراو داستان و بەسەرهات و پەیدا بوونی. هەندێ لەوچیرۆکانە کە لە نێوانی سالانی ١٩٢٥ - ١٩٦٢دا هەبوون باس ئەکا لەگەڵ ئەو گۆڕانەدا بەسەریانا هاتووە، دیارە گۆڕانەکە لەوەوە رووی داوە کە گەلێ ناتەواوی کۆمەڵایەتی و تەنگو چەڵەمەی رۆژانە پەیدا بووەو ئەو چیرۆکانە باسی ئەوانە ئەکاو خاوەن پەخشان خۆیشی شیکردنەوەیەکیان ئەکات.

زەویەک گەڵاڵە ئەکرێ بۆ ئەوە شتی تیایا بچێنرێ، لە گەڵاڵە کردنیەوە تا هاتنە بەرهەمەکە ماوەیەکی ئەوێ، ئەگەر زەویەکە بە پیت بوو، وە خزمەتی باش کرا، بێ گومان بەرهەمەکە بەرهەمێکی تەواو ئەبێ، ئەگەر وانەبوو وانابێ، نووسینیش چەشنی سەمەرەی هەیە. گەڵاڵەیەک لە دڵا پەیدا ئەبێ بۆ بابەتێک و پەنگ ئەخواتەوە، لە ئەنجاما دێتە بەرهەم و بابەتەکە بە نووسین دێتە ناوەوە، ئەمێنێتەوە سەر بە هێزی و بێ هێزی بابەتەکە، ئەگەر ئەو بەهێز بوو بەرهەمەکە -کە نووسینەکەیە- نموودێکی دیاری ئەبێ، ئەگەر وا نەبوو ئەمیش وا نابێ، هەموو کەسێکیش کە دەست ئەدا بە شتێکەوە لە باوەڕی خۆیا ئەو شتەو بەرهەمە شتێکی زۆر بەجێیە چونکە کەس بەدۆی خۆی نالێ ترش، بەڵام مەرجی بناغەیی ئەوەیە: ئەگەر ئەو بابەتە چیرۆک بوو ئەبێ لەناو جەرگەی کۆمەڵەکەوە دەرچووبێ، ئەگەر مێژوو بوو لەراستی مێژووەوە دەرچوبێ، ئەگەر عیلمێکی تر بوو لەناخی ئەو عیلمەوە دەرچووبێ. ئەمە قانوونێکە بۆ هەموو شت.

سالانی ١٩٧٠-١٩٨٠ رەوڕەوی زمان زۆر شتی هێنایە پێشەوە کەببێت بە سەرچاوەی خورپە بۆ رۆشنبیرانی کورد. یەکێک لەوانە بەرهەمی ناوبراو بوو کە خاوەنەکەی ئەو خورپەیە بۆ هات بۆ ئەوە ئەو بەرهەمەی دروست بکا. ئەم پەخشانەی سەرەوە نموونەیەک بوو لەجۆری پەخشانەکەی کە گوزارشت لەو خورپەیە ئەداتەوە، بەتایبەتی لەرووی روخسارەوە کە لە روخساری بەرهەمی یکێکی تر ناکا؛ ئەبێ لێ نەکا چونکە جگە لەوە کە بابەتی یەکێکی تر بابەتێکی ترە، چەشەکەی ئەمیش چەشەیەکی ترە، هەر ئەم چەشەیەیە کە گوزارشت دروست ئەکاو رستە پێکەوە ئەبەستێ.

ئەم کتێبە نموونەی پەخشانەکانی کوردییە بەپێی بەروژوور بوونەوەی مێژوویان. لەمەوە ئەوە دەرئەکەوێ: کە لە رۆژی لەدایک بوونی ئەو نموونەیە چ جۆرە شتێک باوی هەبووەو؟ چ جۆرە مەفکوورەیەک لە گۆڕێ دا هەبووە؟ لە چ سەردەمێکا ئەو پەخشانە خەملیوەو لە چ رۆژێکیا سیس بووە؟ چی بووە بە هۆی ئەوە کە ئەو پەخشانە چووزەرە بکێشێ؟ ئەمانەمان

هەمـوو بۆ ئەوەیە کـە مـێـژووی سـبـەینـێ بزانـێ ئیـمـرۆی کـورد چۆن بـووە؟؛ ئەو کـوردە کـە خـاوەنی پەخـشـان و نموونەکـە یەکـێکە لەو. وەکـوو ئەمـە ئەڵێم ئەوەش هەر ئەڵێم، کـە لە خـولی سـالێکا وەنەبێ هەرئەوەندە پەخـشـان لەناو کـورددا بوو بێت، بەڵکـوو گـەلێ زیاتر بووە، بەڵام ئەوەی من هێناومن ئەبن بە نموونە بۆ هەمـوو ساڵەکە، چونکە لەو سـاڵە، وەیا لەو گـێـژەدا هەر جـۆرە شـتـی وا لە ئارادا هەبـووە، ئەمـەی ئێـرە نموونـەی ئەوانەیە، وەکـوو ئەڵێ: «مـسـتێ نموونەی خـەرواریکە». کـەوا بوو ئەم نموونەیە نموونەیەکـە بۆ جـۆری بیـرو باوەڕو گوزارشتی ئەو رۆژە کە داستان و چیرۆکەکانی شی کردۆتەوە.

***

«غەفووری میرزا کەریم» لە ژمارە «٤٦»ی گۆڤاری «بەیان» ساڵی ١٩٧٨ لەژێر ناوی «دیوانی سـالم»دا پەخـشـانێک لە بـارەی ئەو دیوانەو «کـوردی و مـەریوانی»یەوە پیـشـان ئەداو ئەڵێ؛

«پاش بەستنی پەیمانی ١٩٣٠ بەندایەتی و دوای پێشێل کردن و داپڵۆسـتنی بزووتنەوەی کورد بە سەرۆکایەتی شێخ مەحمـوودی نەمر دام و دەزگـای پڕو پاگەندەو چاووراوی ئیستعمارو نۆکەرەکانی کەوتنە چەنەدان و خەرەک رستن تا گەل بڕوای بەهێزی خۆی نەمێنێ، کراسی دۆش داماوی و نائومێدی بە بەردا بکات و تف و لەعنەت لە رابوردووی پڕ شـانازی خـۆی بکات کـە لە پیـاوو شاعیرە بەناوبانگەکانی، سەر گوزەشتەی رۆڵە دڵسۆزەکانی بداتە بەر توانج و پلار، لە دواییدا وای دابنێت کە خەبات و قوربانی دان بۆ گەل، بۆ پێشکەوتن و سەرکەوتنی نیشتمان بێ هوودەیەو پوولێکی قەڵب ناهێنێ.

لەناو ئەم گێژەڵووکەی سەر لێشێـوانەدا، هاشەو هووشەی پیـاوەکـانی ئیستعمار ئەم بەندو باڵۆرەیەیان کاوێژ ئەکردەوەو ئەم ژەهرە پیسەیان ئەڕشت.. گـوایە ئەبێت دوو تفـەنگە شڕی شـێخ و چەند خـوێندەوارێکی خوێڕی لات و لووت بێ پشت و پەنا، چی بن لەعـاست تۆپ و جـبـەخـانەی لەشکری بێ شـومـاری ئینگلیـزدا.. ئایا هێـز هەیە لەبەر دەم دەسـەڵاتدارێکی وەک - ئەوسـای- ئینگلیزدا بکۆکێ؟ خۆشـمـان بێت و ترشـمـان بێت ئیـسـتـعـمـارو پیاوەکانی هەموو شتێکن. هەرچێ ئەمان نەیانەوێ و بە پەنجەی ئەمان نەکرێت هەرگیزاو هەرگیز نارواو نابێ، دنیای ئەو رۆژە برێتی بوو لە هێزو دەسەڵات و گەورەیی، گەل ئەبێت هەمیشە رەنج بدات، شان بکوتێ، بچەوسێتەوە، ژێر دەست بێت، ئیستعمارو دام و دەزگاشی ئەبێ هەر لەسەرەوە فەرمانڕەواو ئاغا بن. بەم چەشنە دنیایان کردبوو بە رۆژی خۆیان، بە پڕوپاگەندەو هاشەو هووشە

رابوردووی گەلیان هەموو رەش کردبوو، بە سووک و نزمیەوە ئەیانڕوانییە هەموو قارەمانێتی و ئازایەتی و جوامێری گەلی کورد.

ئەم ئاوو هەوا ناسازە، ئەم بارو دۆخە ناهەموارە کارێکی جەرگبڕی نارەوایان کردە سەر جوولانەوەی نیشتمانی کورد تا رادەیەک شەل و گۆجیان کردبوو بە چەشنێ ناو هێنانی رابوردووی پرشنگداری بە تاوان ئەژمێردرا، یادکردنەوەی راپەڕین و سەرکەوتنی سەردارەکانی بە ئاژاوە نانەوەو دووبەرەکی دروستکردن دژی نیشتمان لە قەڵەم ئەدرا، تەنانەت جەژنی نەورۆزی پیرۆزی کورد بە ئاگر پەرستی و بێ دینی دائەنرا. هەروەها نزیکترین یادگاری شان و بازوو راوەشاندن روو بە رووی ئینگلیز دژی پەیمانی ١٩٣٠، راپەڕینی رۆژی شەشی رەشی ئەیلوول پەردەی بەسەردا درا بوو. ئەم رووداوە مەزنە نەبەزەی گەلی کورد بڤە بوو، هەر کەسێ یان هەر دەستەیەک بیخاتەوە بیری خەڵکی. ئەوە بوو پاش شۆڕشی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ حیزبە نیشتمانییەکان کەوتنە باس کردن و یادکردنەوەو نرخ پێدانی..

لەبەر ئەم هۆیانە پێویستە بە چاوێکی گرنگ و بەنرخ بڕوانینە هەوڵ و کۆششی دەستەی «کوردی و مەریوانی» کە لەو رۆژە رەشەدا دەستیان دایە چەکی خامەی رەنگین و کەوتنە وێزەی چەرخی ناهەموار، بە زمانی لوقمان مرواریی ملوانکەی کوردەوارییان ئەکردە گەردنی بەرزی بزووتنەوەی گەل، داخی دڵیان ئەڕشت، ئەرکی پیرۆزی سەر شانیان بەرامبەر نیشتمان جێ بەجێ ئەکرد. هەر چەندە ئەم دەستەیە بە ئاشکرا دژی ئەو رۆژە بانگیان رانەهێشتبوو، لە کلاورۆژنەی ئەدەب و وێژەو زیندووکردنەوەی زمان و هونەرەوە هاتبوونە مەیدانی جەنگەوە، بەڵام خەڵکی لە قسەیان ئەگەیشتن و ئەیانزانی ئەمانە لە کوێوە سیخورمە ئەوەشێنن، چۆن دام و دەزگای رزیو دائەڕوخێنن و باڵەخانەی نوێ بنیات ئەنێن. جا بۆیە ئەم دەستەیە پشتیان لێ بەست و کەوتنە جم و جووڵ و چست و چالاکی بۆ زیندووکردنەوەو بووژاندنەوەی ناوو شوێنەواری شاعیرە کۆنەکان، وەک «سالم» کە ئەو دەمەو هەموو هۆنراوەکانی وەکوو ئاردی ناو دڕک وابووەو بە پەراگەندەیی لە کون و قوژبنی مزگەوتەکان و دەم و زمانی ئەم فەقێ و ئەو مەلای ولاتدا ئەژیا، لەم دێ و لەو دێ، لەم مزگەوت و ئەو دیواخانە، لەسنەو سابلاخ، لەقەرەداخ، لەهەموو جێگاو مەڵبەندێکی خوێندەواری و زانیندا.

....«.

دەوری دادپەروەری لە دەوری عوسمانییەکاندا بوو بەستەمکاری؛ کوشتن و

برین، رزگـاری و بەخـتـیـاری، رابواردنی ناو گـوڵزارو دەم بە پێکەنین بـوو بە گریان و شین و شەپۆر. بۆ یەکا گردی سەیوان، کانیسکان و سەرچنار هەمووی بوو بە مەڵبەندی لووره لووری گورگی رۆم و جێگا سمی وڵاخی داگیرکەران. لاشەی لە خوێنا گلاوی کورد، تەنانەت دارەکەی شێخ هەباس، پیرمە سوورو مزگەوتی مەولانا خالد لە دەست درێژی و زۆرداری رۆمەکان رزگاریان نەبوو.

ئەم دیوانە کـە لەسـاڵی ١٩٣٣دا چاپکراوە نزیکەی «١٠٦» لاپەڕەیە، بە سەرەتایەک دەست پێ ئەکات:

١) لە پاش زحـمت و ازیتـیـکی زور «دیوانی سـالم» پێک هات، نزیکەی سـالیکە ایمە هاوار ئەبەینە بەر حـمـیت و وجـدانی هەمـو کـوردیکی پاک کـە یاریەمـان بدەن و لەم خزمەتە عـمومیەدا همتیان دریغ نەکەن، کەچی حیف زور کـەم یاریەمـان ئەدن، و لە یەکـدو جـیگا زیاتر شـعـرو غـزلمان بو نەهاتوەو معاونتیان نەکردین.

٢) هر و کـو لە پیـشـەوە عـرضـی خـویندەوارانمان کـردوە، ایمە لەم نشـریاتە مقصدمان قازانج و تجارت نیە، وتا آیستە لە ضرر و زیان زیاتر قازانجمان نەکـردوە، و ئمـە بە توزی لیکدانەوە لای هەمـو کـسـی آشکرایە. لەبەرئەوە دیسـانەوە هاوارو تکا ئەکین لە هەمـو کوردیکی بەهمت لە یاریە دانمان دریغی نەکەن. و هەرچی شعرو غزلیکی هەر شاعریکی کوردیان لایە بومان بنیرن. کە بە سایەی همتی هەمو لایکەوە ئەم أثرە قیمتدارانە لەناو نەچی و خزمەتیکی زمان و قەومیتمان بکەین.

٣) لەبەر ئەوەی ایمە هەر ئەوەندەمان پی کو کرایەوەو لەوە زیاتر چاوەڕوانی بی سود بو. وا دیوانی «سالم» لە چاپ درا. ئەگەر ناتەواوی و یا ناریکیەکی ببی تاوانی ایمە نیە. خویندەواران تاوانمان ببـخشن. قباحـتی ئەو کـسـانیـە کـە معاونت و خزمتیان پی ئەکری و بەلام نایکەن.

٤) وەکو لە نهـایتی دیوانەکەدا نوسراوە هەندی آثاری ترمان بە دستەوەیە بو چاپکردن. بەلام لە نشر کردنا تەماشای وەخت و وەضعیت ئەکری لەبەر ئەوە تەماشای ریز ناکری و ژمارەکان مەعنای ئەوە نیە کە بەو ترتیبە لە چاپ ئەدرین.

٥) هەر کەسی دیوانی و یا شعری بو ناردین بە ادرەسی خوارەوە بی نیری:

الی مهدی افندی التوتنجی وثم الی ید مریوانی.

میدان شارع الرشید. بغداد

بەغدا: مانگی نەورۆز ١٩٣٣. کوردی مەریوانی).

وەکوو لە سەرەتاکەدا دەر ئەکەوێ دەستەی کوردی و مەریوانی هەوڵ و کۆششێکی بێ هاوتایان داوە تا ئەم بەرهەمە بایەخدارە بخەنە بازاڕی ئەدەب و وێژەی کوردییەوەو بە دیارییەکی جوان پێشکەشی خوێندەوارانی بەرێزی بکەن، بەمە جارێکی تر ئەو راستییە دەر ئەکەوێتەوە کە کوردی و مەریوانی هەر چەندە دووکەس بوون و بوو بوونە بنکەو لانەی هاوار کردنی دڵسۆزانە و داواکردنی یارمەتیدان لە خوێندەواران تا هەموو لایەک بە دەنگیانەوە بێن و دەست بدەنە باری کەوتووی ئەدەب و زمانی کوردی تا لە قوڕو چڵپاوی پاشکەوتن، پەراگەندەو لە بیرچوونەوە رزگاری بکەن تا بە پشتگرتنی هەموو لایەک شاعیرو گەورەی نەناسراو هونەرو ئەدەب گوم بوو زیندوو بکەنەوە، تا کاروانی رۆشنبیری زمان و ئەدەب و وێژە بێ وچان بەرەو پێش بڕواو جێگای بەرزی خۆی لە ناو کۆمەڵگای کوردا وەرگرێ.

....».

بەشێکی سەرەکی لە شێوەی زمانی کوردی شێوەی موکریبە، شێوەی بابان – کە خەتێکی ئەو شێوەیەیە – بەشی سولەیمانی و دەوروبەریەتی. ئەم بەشەی بەهۆی ئەمارەتی بابانەوە – کە پایتەختەکەی لە قەڵاچوالان و پاشان لەشاری سولەیمانی بوو – بەناوی شێوەی بابانەوە ناوی دەرکرد. تا ئەو سەردەمە لە بەشی بابان و ئەردەڵاندا هۆنراو بەشێوەی هەورامی ئەوترا. یەکەم کەس کە ئەم رچەیە شکاند بۆ ئەوە هۆنراو بە شێوەی موکرییش بوترێ «نالی» بوو. پاش ئەو هەر لە بەشی بابانا «سالم»و «کوردی»و کەسانی تریش هاتن بە شوێنیا. ئایا بۆچی لەم سەردەمەدا زمانی هۆنراو کوتوپڕ لە هەورامییەوە بوو بە موکری؟.

یەکێ لەو شتانە کە ئەم پەردەیە هەڵگێرایەوە حوکمی ئەمارەت بوو. لە سولەیمانی و وڵاتی سولەیمانیدا ئەمارەتی بابان ئەمارەتێکی خاوەن حوکم و بە دەسەڵات بوو. بەڵێ! لەسەردەمی بابانەکانا قەواڵەو بەراتنامەو فەرمان بەزمانی فارسی بوو، بەڵام زمانی دیواخان و کۆشک و لەشکر زمانی کوردی بوو، ئەمە کەرەستەیەکی سەرەکی بوو کە بوو بەهۆی ئەوە زمانی هۆنراو لە شێوەی هەورامییەوە بکەوێتە سەر شێوەی بابان، هانە هانەی ئەوان و رەواجی حوکم، رەواجی بەشێوەی ئەدەبیدا.

دوور نییە بووترێ: ئەگەر زمانی کۆشکی ئەمارەتی بابان لەیەکەم هۆ بوو بۆ زمانی هۆنەران، ئەی بۆچ لە ئەمارەتی ئەردەڵانیشا – کە پایتەختەکەیان حەسەناواو سنە بوو–

ئەو شێوەی ئەردەڵانە نەبوو بە زمانی هۆنەران لەگەڵ ئەوەدا ئەوانیش زمانی کۆشکەکانیان زمانی کوردی بوو؟

ئەڵێین: لەبەر زۆر نزیک بوونی ئەردەڵان هەر لە زەمانێکی کۆنەوە بە فارسی و بە ئەدەبیاتی فارسییەوە تێکلاو بوونیان لەگەڵ یەکا، هەر چەندە زمانی کۆشک کوردی بوو، بەڵام فارسییەکە زاڵ بوو بوو بەسەر زمانی ئەدەبیاتیانا. بە پێچەوانەی ئەمارەتی بابان؛ دوور بوونیان لە فارسەکەو بەسەر یەکەوە بوونیان لەگەڵ ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا و رێک نەکەوتنی دوو حکومەتەی عوسمانی و فارسی لە باری سیاسەتەوەو کەوتنە ناوی ئەمارەتی بابان لە بەشە خاکی عوسمانیدا، ئەوەی دروستکردبوو کە دەسەڵاتی زمانی فارسی لە قەواڵەو فەرمان و نامە زیاتر شتێکی تر نەبێت.

بەڵێ! ئەدەبیاتی فارسی بە خوێندن رەواجی هەبوو لە ناو دەستەی رۆشنبیرانا، وەکوو ئەم رەواجەی ئەڕۆیشت هەتا ئەگەیشتە ئەستەموول، بەڵام حوکمی ئەمارەتەکە بەهێزتر بوو لەوە کە زمانی فارسی بتوانێ کۆسپێک دروست بکا وەکوو لە بەشی ئەردەڵانا دروستی کردبوو بۆ ئەوە نەیەڵێ زمانی کوردی ببێ بە زمانی ئەدەبیاتی کورد.

خاوەنی پەخشانی «دیوانی سالم» ئەو دیوانەی کردووە بە بابەتێک و ئەو پەخشانەی سەرەوەی پێ دروست کردووە. رەنگی پەخشانەکە رەنگی پەخشانی ساڵانی ١٩٧٠-١٩٨٠یە؛ ئەو رەنگەیە بەڵام هی چەشەی نووسەرێکی تر. چ جۆرە دەردەدڵێک هەبووە لەو رۆژانەدا، گوزارشتی لەو دەردەدڵانە داوەتەوە، ئەنجامی ناسۆری کۆن و نوێ پێکەوە گرێ داوە. زمان هەر یەک زمانە - کە زمانی کوردییە - بەڵام کوێرەوری ساڵانی «١٨٠٠-١٨٦٦» وە «١٩٣٣» و «١٩٧٨» یەک کوێرەوەری نین، ئەو زمانە کوردییە لەو سێ مێژووەدا، هەر یەک بە جۆرێ گوزارشتی لەو کوێرەوەریانە داوەتەوە؛ یەکەمیان بە هۆنراو، دووەکەی تر بە پەخشان. بە تایبەتی ئێمە لێرەدا مەبەستمان پەخشانە. خاوەنی پەخشانی «١٩٧٨» نموونەیەکی پەخشانی ١٩٣٣ هێناوەو خستیوویەتە نێوانی دەقەکەی خۆیەوە، کە ئەمە بەرامبەر بە مێژووی پەخشان شکاندنی دوو نیشانە بە تیرێک. گوزارشتی ١٩٣٣ و گوزارشتی ١٩٧٨ سەیر ئەکەین؛ دارشتنی عیبارەتی کوردی لە مێژووی یەکەمەوە تا دووەم گەلێ گۆڕانی بەسەرا هاتووە. هەر چەندە بابەت جیایە بەڵام گۆڕانەکە هەر زۆر زەقە. گریمان بابەت هەر یەک بێت، وە نووسەری هەر دوو سەردەمەکەش هەر یەک بێت، رەورەوەی گۆڕان ئەو گۆڕانە هەر پەیدا ئەکات.

***

«کەریمی حسامی» ڕۆمانی «ماکسیم گۆرکی» لە فارسییەوە هێناوەتە سەر زمانی کوردی، بە دەستیاوی «کۆڕی زانیاری کورد» لە ساڵی ١٩٧٨ دەستی چاپی گەیشتێ. ئەمەی خوارەوە نموونەیەکە لەو پەخشانەی:

«..

نیکۆلای بەنیگەرانی و بە هاوارەوە پێشوازی لە دایک کرد:- دەزانی پێگۆر حاڵی خراپە! بردیانە نەخۆشخانە. لیوودمیلا هاتبوو دەیگوت لە نەخۆشخانە بچییە لای.

- لە نەخۆشخانە؟!

نیکۆلای پاش ئەوەی بە تووڕەیی چاویلکەکانی ڕێک کردن، چاکەتی بۆ دایک ڕاگرت کە بیکاتە بەری. بە قامکە وشک و گەرمەکانی دەستی دایکی گوشی و بە دەنگێکی لەرزۆک بەڵێ! ئەم بەستەیەش لەگەڵ خۆت بەرە. ڤێسۆڤشیکۆڤ لە جێگایەکی ئەمینە؟.. بەڵێ. وەزعی زۆر باشە.. منیش دەچم سەر لە پێگۆر دەدەم.. دایک ئەوەندە هیلاک بوو سەری دەسووڕا. لە نیگەرانی و پەشۆکاوی نیکۆلایدا چاوەڕوانی کارەساتێکی دەکرد. لەبەر خۆیەوە دەیگوت: دەمرێ.. دەمرێ. ئەم بیرە خەفەتاوییە وەک چەکوش مێشکی دەکوتا. کاتێک لە ژووری ڕووناک و خاوێنی نەخۆشخانە وەژوورکەوت و دیتی کە پێگۆر لە نێو کۆیەک باڵنجی سپی دانیشتووەو بزەی لەسەر لێوانە، جێ بەجێ هاتەوە سەر خۆ. بە زەردەخەنەوە لەبەر دەرگا ڕاوەستاو گوێی لێ بوو کە نەخۆش بە دوکتۆر دەڵێ: دەرمان هەر جۆرە پینەو پەڕۆیەکە! دوکتۆر بە نیگەرانییەوە گوتی: پێگۆر! قسەی بێ جێ مەکە. من کە شۆڕشگێڕم لە پینەو پەڕۆ بێزارم. دوکتۆر دەستی نەخۆشی گرت و لە سەر ڕانی خۆی دانا. پاشان هەستاو دەستی بەڕیشی خۆی داهێناو قامکی نایە سەر دەم و چاوە ئاوساوەکەی پێگۆر.

دایک دوکتۆری باش دەناسی، هەڤاڵێکی باشی نیکۆلای بوو. دایک لە پێگۆر وە نزیک کەوت. ئەویش کە دایکی دیت زمانی خۆی دەرهێنا. دوکتۆر ئاوڕی دایەوە: ئای ئەوە تۆی؟.. ڕۆژ باش.. دانیشە!.. چت هێناوە؟.. لام وایە کتێبە.. نابێ هیچ بخوێنێتەوە.. پێگۆر بە غەڵبە غەڵب گوتی: دەیەوێ هەر نەزان بم!.. دوکتۆر ئەمری پێ کرد بێ دەنگ بێ و چەند وشەیەکی لە نامیلکەیەکدا نووسی.

هەناسەیەکی کورت و خینەخینێکی شێدار لەسینگی پێگۆر دەهاتە دەر.

دڵۆپەی وردی ئارەقە سەرو چاویان تەڕ کرد بوو. هێندێ جار دەستە گرانەکانی بەشلی هەڵدێناو نێو چاوانی دەسڕیەوە. نەبزووتنی روومەتە ئاوساوەکانی، دەم و چاوی مــیــهــرەبانی کـە هەمـوو خـەتەکـانی لەژێر مـاسکێکی مـردوودا شاردرابوونەوە، بێ سام دەکرد. تەنیا چاوەکانی کە، لەبەر ئاوسانی روومەتانی لە قـووڵەوە چوو بوون، دەترووسکان و بە دڵ دانەوە پێدەکەنین. لە دوکـتـۆری پرسی: ها زانا، مـاندوو بووم. دەتوانم راکـشـێم؟ دوکـتـۆر بە کـورتی وەڵامی دایەوە: نا.. باشە، کە رۆیشتی رادەکشێم!.. دایە مەهێڵە. سەرینەکانی بۆ چاک کە.. تکات لێ دەکەم بە تایبەتی مەهێڵە قسان بکا. قسە کردن بۆ ئەو زۆر خراپە. دایک سەری هەڵتەکاند. دوکـتـۆر بە گورجی وەدەرکەوت. پێگۆر سەری بە پشـتـەوەدا بەردایەوە و چاوی لە سەر یەک دانان و ئیـتـر نەبزووت. تەنیـا تۆزێک قـامکی دەبزاوتن لە دیوارە سـپـیـیـەکـانی ئەو ژوورە بچـووکـەدا سەرمـایەکی وشک و خـەمێکی رەش هەڵدەسـتـا. لە پەنجـەرە گـەورەکـەوە دارە بەرزەکـانی «زیزەفـوون» دەبینران. لەنێـو گـەڵا تاریک و تۆزاوییـەکـاندا پەڵەی زەرد دەدرەوشـان. سەرمـای پایزی داهاتوو هەست پێ دەکرا. پێگۆر بێ ئەوەی ببزوێ یا چاو هەڵێنێ گوتی: مەرگ بە پەرۆشەوەو بەکاوە خۆ بۆ لای من دێ. وا دیارە ئەوەندە کوڕێکی باش و خۆش ئەخلاقم سکی پێم دەسووتێ.

دایک بە نەرمی دەستی داماڵی و تکای لێ کرد قسـە نەکا.. راوەسـتـە، دایە گـیـان، ئێـسـتـا بێ دەنگ دەبم.. لە کـاتێکدا زۆر بە زەحـمـەت قسـەی بۆ دەهات و هەناسـەی سـوار بوو، لەسـەر هەمـوو وشـەیەک تاوێک رادەوەسـتـا، قسـەکانی درێژە پێ دان: دایە گیـان زۆر باشە کە لەگەڵ ئێمەی.. دیتنی سەرو چاوت، چاوە ورياکانت، ساکاریت بۆ من زۆر خۆش و بەتامە. کە تۆ دەبینم لە خۆم دەپرسم: «دوا رۆژ چۆن دەبێ؟» کە بیـریش لەوە دەکەمـەوە زیندان و دوور خستنەوەو بەڵاو کوێرەوەری چاوەڕوانی تۆو کەسانی وەک تۆن، خەفەتبار دەبم. لە گـیـران ناترسی؟.. دایک بە سـاکـاری وەڵامی داوە: نا!.. ئاشکرایە. بەڵام بەو حاڵەش زیندان پیاو جاڕز دەکا. زیندان منی کوشت. ئەگەر راستیت دەوێ نـامــەوێ بمرم.. دایک دەیـویست بڵێ: «لەوانەیە نەمـری»، بەڵام رووی لێ وەرگێڕاو بێ دەنگ بوو.

دەکرا دیسانیش بە قازانجی کۆمەڵ کار بکەم، بەڵام پیاو کە ئیتر هیچی لە دەست نەیی، ژیانی کەڵکی نییە. نەفامییە.. دایک لەپڕ ئەم قسەی ئەندرێیی وەبیر هاتەوە: «راستە بەڵام بۆ دڵخۆشی نابێ». هەناسەیەکی هەڵکێشا. زۆر برسی و هیلاک بوو. ورتە ورتی یەک هەوای نەخۆشی ژوورەکەی پڕ کرد بوو و

بێ هێز لە دیوارە لووسەکان ڕەخشا ، گەڵای دارەکان پیاویان دەخستە بیری ئەو هەورانەوە کە زۆر نەوی دەبن و بە ڕەنگی لێڵ، چاو ماندوو دەکەن. هەموو شت بە بێ دەنگیەکی خەفەتاوی، بە چەشنێکی زۆر سەیر ویستا بوو و چاوەڕوانی مەرگی دەکرد. پێگۆر گوتی: چەند نارەحەتم! چاوی لەسەر یەک دانان و مات بوو. دایک گوتی: بنوو ، ڕەنگە بۆت باش بێ. دەمێک گوێی دا هەناسە هەڵکێشانی نەخۆش و چاوێکی لە دەوروبەری خۆی کرد. خەمێکی سارد بە سەریدا زاڵ بوو. وێژینگی دەهاتێ.. خشەخشێک وریای کردەوەو کە دیتی پێگۆر چاوی هەڵێناون، هەستایە سەر پێ و بە ئەسپایی گوتی:

خەوم لێ کەوت. ببوورە!. لە ژێر لێوانەوە وەڵامی داوە: تۆش ببەخشە!. لەدەرەوەی پەنجەرە ئاسۆ زەرد دەبوو. سەرمایەک وشک چاوی ئازار دەدان. هەموو شت بە سەیری لێڵ دەبوو. ڕەنگ و ڕووی نەخۆش لێل تریش بوو بوو. دیسان هەستێک هات، دەنگی لیوود مێلا بوو.. لە تاریکی دانیشتوون و چەنە لێ دەدەن.. دوگمەی چراکە لە کوێیە؟ لە پڕ ژوورەکە ڕووناک بوو. لیوود مێلا کە لە سەرمان شین هەڵگەڕا بوو، ڕاست لەوێ ڕاوەستا بوو. پێگۆر هەموو لەشی دەلەرزی، دەستی بۆ سینگی برد. لیوود مێلا غاری دایەو گوتی:

چییە؟ پێگۆر چاوێکی لە دایک کرد. چاوەکانی زۆر گەورە دەهاتنە بەر چاوو بە گوڕ دەتروسکان. بە ئەسپایی گوتی: ڕاوەستە.. لەکاتێکدا دەمی کردبووەوە. سەری هەڵێناو باسکی بۆ پێشەوە درێژ کرد. دایک بە شێنەیی دەستی گرت و هەناسەی خۆی ڕاگرت و تێی فکری. پێگۆر سەری بە پێشەوەدا بەردایەوەو بە دەنگێکی بەرز گوتی:

ئیتر هێزم نەماوە، تەواو بوو. لەشی هەر وەک ڕێک بێ کەمێک جووڵایەوە. سەری بە ئارامی کەوتە سەر شانی. شۆقی چرا بە ڕووناکییەکی خەفەتبارەوە. لە چاوەکانیدا دەتروسکان. دایک لە ژێر لێویەوە گوتی: دۆستی من! لیوود مێلا لە سەرخۆ لە قەرەوێڵەکەی وەدوور کەوت. لە پێش پەنجەرە ڕاوەستاو لە کاتێکدا ڕاست تەماشای بەرامبەری خۆی دەکرد. بە دەنگێکی سەیرو توند کە دایک نەیبیستبوو گوتی:

مرد!.. تەواو بوو. خوار بووەوە. ئانیشکی وە سەر لێوی پەنجەرە دان و بە دەنگێکی لەرزووک دەستی بە قسە کرد:

بەهێدی و ئازایی مرد. بێ ئەوەی بناڵێنێ. لە پڕ وەک مستێ لە سەری بدەن لە خۆ چوو، کەوتە سەر چۆکان و دەستی بە چاوان گرت و هەناسەیەکی

هەڵکێشا. دایک پاش ئەوەی باسکە قورسەکانی پێگۆری وەک خاچ خستە سەر سینگی و سەرە گەرمەکەی خستە سەر سەرین، لە لیوود مێلا وەنێزیک کەوت. چاوی سرینەوەو دەستی بە قژە نەرمەکانیدا هێنا. ئەو ژنە بە ئارامی، چاوەکانی کە لەبەر گریان هەڵمسا بوون، بۆ لای دایک وەرگێڕاو بە لێوی لەرزووکەوە گوتی:

دەمێک بوو دەمناسی، کاتێک دوور خرابووینەوە پێکەوە بووین. لە زیندانیشدا پێکەوە بووین. هێندێ جار شکەنجە زۆر توندو لەتوانا بە دەر بوو، زۆر لە هاوالآن وەرەیان بەر دەدا، چەند کەس شێت بوون.

....».

گێرەو کێشە لە بەینی دوو چینی دەستدارو بێ دەستدا، لە بەینی فەرمانڕەواو فەرمانبەردا، لەبەینی بەهێزو بێ هێزدا لەو ڕۆژەوە کە خوا دنیای دروست کردووە هەر هەبووە، وەلام وایە هەر ئەمێنێتیش، ئەمە یەکێکە لە فەلسەفەکانی کەون! بە تایبەتی هێز؛ هێزەکەیە کە چینەکان دروست ئەکا. ئەوەش وەنەبێ تایبەتی بێ بە ئادەمیزادەوە، لە گیانلەبەرەکانی ترو رووەکیشا هەر هەیە؟ دوو لقی دارێک، یا دوو چڵە گیایەک لە قەفی دارەکەو لە بنجەکەوە سەر هەڵئەدەن یکێکیان هێز پەیدا ئەکا ئەویکەیان وشک ئەکا، گورگ هێزی هەیە مەڕ ئەخوا، شێر هێزی هەیە ئاسک ئەخوا. تۆ بەرخ ئەخۆی بەڵام هێزت بە سەر شێرا ناشکێ لێی هەڵدێت!.

کەوا بوو چینایەتی هێز دروستی کردو دروستی ئەکا. ئەبێ ئەوەش بزانین: ئەو کەسە کە سنگ بۆ چەوساوە ئەکوتێ و فرمێسکی بۆ ئەڕێژێ، کاتێ لەو رێگەیەوە خۆی گەیشت بە حوکم و دەسەڵاتی کەوتە دەست، خۆی لە چەوسێنەرەوەکەی پێشوو خراتری لێ دێت بەرانبەر بە چەوساوەکان، خۆی زیاتر ئەبێ بە گورگ بۆ مێگەلی گەل، هەر بۆ مانەوەی خۆی لە حوکما براو دۆست و تاوانبارو بێ تاوان هەپروون بە هەپرون ئەکا هەر بەو مەرجە خۆی بمێنێتەوە! «ستالین» پاڵەیەک بوو، دڵی زۆر ئەسووتا بە شەعبی ئەرامەندەی وڵاتی رووسیا کە ئەیانناڵاند لە ژێر ستەمی قەیسەرەکانی رووسیادا. کاتێ کە خۆی گەیشتە حوکم، خۆی لە قەیسەرەکان خراپتری لێ هات بەرانبەر بە شەعبی سۆڤیەتی و بەرانبەر بە کۆنە هاورێکانی کە خەباتیان پێکەوە ئەکرد بۆ رزگار بوونی گەلی رووسیا. وا دیارە غەریزە هەر لەسەر ئەم سیستەمە رویشتووەو ئەڕوا! ئەوەی ئەم غەریزەیە کاری تێ نەکردووە تەنیا پێغەمبەران بوون؛ ئەوانی لە ناو چینی بێ دەسەڵاتەکانا هەڵکەوتن و پاشان خزمەتەکەشیان هەر بەردەوام بوو لەگەڵیانا. «داد»یان دانا، پاشان دەسەڵاتدار پەیدا بوو،

ئەو دادەیان بە ڕێوە نەبرد، ئۆباڵی ناچێتە ئەستۆی ئەوان، بەڵکوو ئەچێتە ئەستۆی دەسەڵاتدارەکان.

هەر ماکسیم گورکی «١٨٦٨-١٩٣٦» چاکی کرد کە نەبوو بە خاوەن حوکم، ئەگەر ببوایە بەرهەمی قەڵەمەکەی بەو جۆرە بە دنیادا بڵاو نەدەبووەوە، کە تا دوا هەناسەی قەڵەمەکەی پشتیوانی زەحمەت کێشان بێت. ئەم ناوەی باشتر بوو تا ئەوە ببوایە بە خاوەن حوکمێکی وەکوو جۆزیف ستالین.

ئێمە لێرەدا مەبەستمان ناوەرۆکی داستانی «دایک»ی مەکسیم گۆرکی نییە، مەبەستمان روخساری پەخشانێکی کوردییە کە کەریمی حسامی ئەو داستانەی خستۆتە سەر ریزە پەخشانێکی کوردی، کە ئەوەی سەرەوە نموونەیەکە لە هی ساڵانی ١٩٧٠-١٩٨٠. ئەبینین شێوە پەخشانێکە بە شێوەی زیاتر موکریانی ساباڵاخ. داڕشتنی رستەکانی گوندەییەکی تێدایە، شێوەی قسەکردنی ئەو وڵاتە چۆنە پەخشانەکەش بەو جۆرە هاتۆتە ناوەوە. «دال» لە سەرەتاو دوایی وشەدا قووت نەدراوە وەکوو شێوەی بابان. لە رێختی عیبارەتا - بەوێنە - لە باتی ئەوە بلێ «چاویلکەکانی رێکخست و چاکەتەکەی بۆ دایکی راگرت» ئەڵێ:

چاویلکەکانی رێک کردن و چاکەتی بۆ دایک راگرت». ئەم جۆرە گوزارشتە دیارە جیایە لەو گوزارشتە کە لە وڵاتی باباندا هەیە. هەروەها لە تاکە تاکەی وشەدا وەکوو «وێژینگ، چرتە، باڵنج، ماسک و هەڵمساو»لە باتی «وەنەوز، چرکە، پشتی، پەچەو ئاوساو» ئەمە دەوڵەمەندییەکە بۆ زمانی کوردی. جگە لەمە ئەگەر پەخشانێکی وەکوو ئەم پەخشانە نەبێت، کوردی ناوچەیەکی تر ئاگادار نابێ بەسەر شتی وادا. هەر زمانێک ئەگەر بەهەموو شێوەکانی شت نووسرا، زمانی ئەدەبێکی یەکگرتوو ئەکەوێتە بەردەستی خاوەن زمان. زمانەکانی تر بەم جۆرە پێشکەوتوون و لە ئەنجاما زمانێکی یەکگرتوویان بۆ هاتۆتە مەیدانەوەو ئەو زمانە بووە بە رەسمی گشتی بۆیان.

***

«کمال جلال غریب» لە ساڵی «١٩٧٩» لە بەرگی دووەمی کتێبەکەیا «فەرهەنگی زانیاری» عەرەبی-ئینگلیزی-کوردی، کە لەبەرهەمی چاپکراوەکانی «کۆڕی زانیاری کوردی»یە، پێشەکی ئەو کتێبە بە پەخشانێک دەست پێ ئەکاو ئەڵێ:

«خوێندەوارە بەرێزەکان! بەناوی خودای بەخشندەو میهرەبانەوە. پڕ بە دڵ سوپاسی ئەو برایانە دەکەم کە بە دەمی، یان بە نووسین، بە نامەی تایبەتی،

یان بلاو کراوه له گۆڤارو ڕۆژنامەکاندا بیروڕای خۆیانیان دەربارەی بەرگی یەکەمی ئەم فەرهەنگە - فەرهەنگی زانیاری- دەربڕیبوو و هەندێک تێبینی نایابیان خستبووە بەر چاوم. منیش بە پێی توانا لەم بەرگەدا ئەو تێبینییانەم پەیڕەوی کرد، وە هیوادارم کە لە بەرگە داهاتووەکانیشدا هەر پەیڕەویان بکەم.

(١) لە بەرگی یەکەمدا وشە لاتینی، یان ئینگلیزییەکانم بە پیتی کوردی نووسیبوو چونکە فەرهەنگەکەم لە سلێمانی چاپ کردو بە تەما نەبووم کە ئەو وشانە بە ڕێک و پێکی چاپ بکرێن. بەڵام پاش ئەوەی کە کۆڕی زانیاری کوردی بەڕێز بەڵێنی لەچاپ دانی ئەم بەشەی ئێستای پێم دا هەموو وشە لاتینیی و ئینگلیزییەکانم بە پیتی تایبەتی خۆیان نووسییەوە.

(٢) ئەگەر وشەیەکی عەرەبی بەرامبەرەکەی بە کوردی هەبێت ئەو کوردییەکەیم بۆ داناوە؛ بۆ نموونە «اجدل - صقر» لە عەرەبیدا، بەرامبەرەکەی لە کوردیدا «هەڵۆ»، بەڵام ئەگەر وشەیەکی عەرەبی بەرامبەری نەبێت لە زمانی کوردیدا ئەوا بە ناچاری عەرەبییەکەم بۆ پەرچڤە کردوە؛ بۆ نموونە «جسم صنوبری» لە عەرەبیدا بەرامبەرەکەی «تەنی کاژی» لە کوردیدا.

(٣) هەندێک وشەی لاتینی، یان ئینگلیزی هەن کە لە کوردیدا بەرامبەریان نیە، بەڵکوو هەمان شتیان پێ دەڵێن، لە بەر ئەوە من ئەو وشانەم جگە لە ئینگلیزی، یان لاتینی بە پیتی کوردیش هەر نووسیوەتەوە، ئەوەیش بۆ ئەو کەسانەی کە ئینگلیزی نازانن؛ وەکوو:

ڕادیۆ «بە عەرەبی» Radio «بە ئینگلیزی»، «ڕادیۆ» بە «کوردی».
نموونەیەکی تر: جادۆلینیوم «بەعەرەبی» Gadolinum «بەئینگلیزی»
گادۆلینیۆم «بەکوردی».

(٤) هەندێک جار ڕێک دەکەوێت کە وشەیەکی عەرەبی دوو، یان زیاتر وشەی کوردی بەرامبەری هەبێت، وە هەتا ئێستا ساغ نەبوەتەوە کە کامیان ڕاسترە، یا باشترە، لەبەر ئەوە منیش وەکوو خۆیان هێشتوومنەتەوە، بە هیوای ئەوەی کە لەدوارۆژدا سوودیان لێ وەربگیرێت بۆ هەڵبژاردنی باشترینیان، بۆ نموونە: حامض «بە عەرەبی» ئەسید، ترش، ترشەڵۆک «بەکوردی». حقبە «بەعەرەبی» ماوە، چاخ، ڕۆژگار «بەکوردی». حشرة «بەعەرەبی» مێروو، مێش و مەگەز «بەکوردی».

(٥) هەندێک وشەی عەرەبی بە شێوەی زاراوە، یەک لە دوای یەک هاتوون چونکە ئەمانە زاراون و هەر یەکەیان بەرامبەری تایبەتی خۆی هەیە لە

کوردیدا؛ بۆ نموونە: خبز «بە عەرەبی» نان بە «کوردی» خبز للسفر «بەعەرەبی» نانی نۆردوو، نانی رێ ڤنگا بە کوردی. نموونەیەکی تر: جبل بە «عـەرەبی»، شاخ، چیا «بەکوردی». جبل وعر «بەعـەرەبی» گەوەڕ، یاسە «بەکوردی».
دووبارە تکا لە هەموو خوێنەرە بەرێزەکان دەکەم کە بیرو رای خۆیان دەربارەی ئەم بەرگــەش دەر بخــەن، بە دەمی، چ بە نووسین بە نامــە، یا لە گــۆڤــارو رۆژنامــەدا بۆ مـەبەسـتی چاک کـردن و بەرز کـردنەوەی رادەی فـەرهەنگەکـە. چونکە ئاشکرایە کـە دانانی ئەم جۆرە فـەرهەنگانە کـارێکی یەکـجـار گرنگەو پێویستی بە یارمەتی گشت لایەک هەیە.

لە کـۆتاییــدا زۆر سـوپاسی کـۆڕی زانیــاری کـوردی بەرێز دەکـەم بۆ ئەو یارمـەتیـیە بە نرخەی کـە دەربارەی بەرگی یەکەم و ئەم بەرگە داوێتی، ئاواتە خـوازم کـە هەمـیـشـە هەر بـڵند بێت لە پێناوی راژەی زانیـاری و رۆشنبـیـری و وێژەی کوردیدا. هەروەها زۆر سوپاسی برایانی بەرێز مـامۆستایان سدیق شێخ مـەحـموود بەرزنجی و فـەیسـەڵ مسـتـەفا حـاجی و یونس ئەحـمـەد عـەبدوللە و محەمەد هوشیار حەمە عەلی دەکەم بۆ ئەو یارمەتییە باشەی داویانە، چی لە بارەی رێکخـسـتنی وشـەکـان و چی لە بارەی نووسـینەوەی رەشـەکـەکـانی بەرگەکانی ئەم فەرهەنگەدا، هیوام وایە کە هەر لە سەرکەوتندا بن».

کورد لە لایەن فەرهەنگەوە ئەگەر بەراورد بکرێ لەگەڵ زمانەکانی ترا ئەتوانم بڵێم ئەم لە چاو خـۆیا دەسـتی لەوان درێژتر بووە، چونـکە ئەوان هەر لـە زەمـانێـکی تا ئەندازەیەک زۆر زووەوە بە هەموو جۆرو لە لایەن خۆیان و جگە لە خۆیان خزمەت کراون و فەرهەنگیان بۆ دانراوە، کـوردەکـە ئەو مـاوە درێژەو ئەو هەسـتـە بە بڕشـتـەی نەبووە، کـە دەست بدا بە فەرهەنگی زمانەکەی خۆیەوە. یەکەم هەنگاوێک کە بۆ فەرهەنگ نێژرابێ لە ناو کورددا «ئەحمەدی خانی» بووە کە لە ژێر ناوی «فەرهەنگی نەبەوهار»دا دەستی پێ کردووە، ئەم مێژووەش لەچاو فەرهەنگی نەتەوەکانی تردا وەنەبێ مێژوویەکی زۆر کۆن بێت. بەرە بەرە لەم سـەدەی بیسـتـەمـەدا دەست بۆ فـەرهەنگ درێژ کـراو قـەڵەمی رۆشنبـیـرانی کـورد بۆی کـەوتەکـار، بە تـایبـەتی لەلایەن هەندێکیـانەوە فـەرهەنگ لە کـوردییـەوە بۆ کـوردی هاتە ناوەوەو خزمەتێکی شایانی پێ کرا. جا فەرهەنگی کوردی لەم ماوە کەمەدا ئەگەر بەراورد بکرێ لەگـەڵ فـەرهەنگی نەتەوەکـانی تردا؛ واتە لە گـەڵ درێژیی زەمـانیـاندا ئەتوانم بڵێم نیـسـبـەتەکەی ئەم زیاترە لە نیـسـبـەتی ئەوان؛ واتە کـورتی زەمـانی ئەم و درێژی زەمـانی ئەوان بەراورد بکرێ، ئەم لەم ماوە کورتەدا رێگای زۆرتر بڕیوە تا ئەوان.

هێنانی ئەم نموونە پەخشانەی خاوەنی فەرهەنگی زانیاری، تەنها ئەوە نییە کە نموونەیەکی پەخشانی ساڵی ١٩٧٩یە لەم بابەتەدا، بەڵکوو چەند لایەکی تر ئەگرێتەوە؛ یەکێک لەوانە ئەوەیە چۆن کورد لە بابەتەکانی ترا هەنگاوی ناوە، لە بارەی بابەتێکی وەکوو فەرهەنگیشەوە دیسان ئەم جم وجووڵەی هەبووە تا گەیشتۆتە ئەم مێژووە، بەڵکوو لەم مێژووەدا توانیویە هەندێ لە زمانەکانی ڕۆژاواش لە گەڵ زمانی خۆیا ریز بکا. یەکێکی تر لەوانە ڕێخت و داڕشتنی پەخشانێکە کە لەگەڵ بابەتەکەیا بگونجێ؛ فەرهەنگ زمانێکی ئەوێ کە جیایە لە زمانی ئەدەب و زمانی مێژوو و زمانی زانیارییەکانی تر. یەکێکی تر لەوانە دەرخستنی چەشەی یەکێکە لە گەڵ یەکێکی تردا بۆ داڕشتنی عیبارەت و ڕستە، کە مێژووی پەخشانی تەماشای ئەم نموونەیە ئەکا ئەوەی بۆ دەر ئەکەوێ کە لە ساڵی ١٩٧٩دا ئەم جۆرە گوزارشتەش دیسان هەر هەیە.

دوور نییە مێژووی پەخشان ئەو دەنگەی لێوە بێت؛ کە ئەم نموونەیە بە چاو شێوەی موکرییەوە ئەو ڕێختەی لەودا هەیە لەمانییە!. ئەڵێن: گەلێ جار ئەمە وتراوە کە چەشەی دوو کەس هەرگیز نابن بە یەک، با بابەتیشیان یەک بێت، ئەگەر هەموو پەخشان وەکوو یەک بن ئیتر کەڵک لە هێنانی ئەو هەموو نموونانەدا نابێت؛ هەر نموونەیەک تام و چێژی خۆی هەیە، هەر نموونەیەک داڕشتنی تایبەتی خۆی هەیە، هەر نموونەیەک ڕوخساری خۆی هەیە. گومان لەوەدا نییە کە ڕوخساری فەرهەنگێکی نوێ کە تێکلاو بە فەرهەنگێکی تر کرابێ ئەو ڕوخسارەی نابێ کە لە بابەتێکی ئەدەبی، وەیا مێژوویيدا ڕەوانی خۆی دەگرێت. ئەم و دیسان لەم نموونەیەدا ئەبینین کە وشەی کوردی وای تێدا بەکار هێنراوە، دوور نییە ئەگەر ئەم نموونەیە ئەوانەی تۆمار نەکردبایە ئەوانە هەروا ئەکەوتنە گۆشەی لەبیر چوونەوەوە.

***

«حەمەی مام ئەورەحمان» لە ساڵی ١٩٧٩ لە ژێر ناوی «پرۆژەی ڕەخنەو لێکۆڵینەوە»دا بەرهەمێکی بە چاپ گەیاند. ئەمەی خوارەوە نموونەیەکە لە پەخشانی ئەو بەرهەمە:

«...

کاکە بورهان تەنها لەتە پرسیارێک ئەگەر «ڕەمز» ترسنۆکی نییە، ئەی چییەو بۆچی و لە کوێوەو چۆن دروست بوو؟! بۆ بە ئاشکراو بێ پێچ و پەنا بیرو ڕای تیا دەرنابڕێ؟ ئینجا دەربارەی «ترسنۆکی و ئازایەتیم» بێ لە خۆ ڕازی بوون و

به «قـەناعـەت و بەڵگە» وە ئەڵێم ئەوەی کـە من نووسـیـومـە هیچ کەسـێک نەیوێراوە بیـڵـێت، چونکە ئەگـەر ئازایەتی «تووڕە بوون و چوون بەگژ دوژمنی داگـیـرکـەرا.!» بێ، خـۆ ئەگـەر ئازایەتی «رسـواکـردنی دوژمـن بێ» یا ئەگـەر ئازایەتی «دەرخـسـتـنی کردەوەی نـاپەسەن و بێ رەوشـتی دوژمنی داگـیـرکـەر و دەسەڵاتدار بێ». یا ئەگەر ئازایەتی «وەستـانێکی بێ سڵـەمینەوە بێ بەرامبەر بە دوژمنێکی دڕنده!! و...». زۆر بە شانازیەوە ئەڵێم: لە چیرۆکەکانی «نان دۆ خـۆڵ.. نەنکم.. و کـاکـافـرینەو..!»دا ئەوانەم نـووسـیـوەو کـردوە بەرامـبـەر دوژمن».

کـاکـە بورهان لە شـوێنێکی کـەدا ئەڵێ: با ئەوەش بزانین کـە رەمـز بیرکردنەوەیەکی فراوان بۆ خوێنەر پەیدا ئەکاو رادەی رۆشنبیری خوێنەر بەرز ئەکـاتەوە، ئەگـەر وا نەبێ هیچ جـیـاوازییـەک نییـە لە نێـوانی خـوێنەرێکی بەرهەمی شێرکۆ بێ کەس و حسێن عارف لەگەڵ خوێنەری چیرۆکەکانی رۆستەم و زۆراب دا.

کـاکـە بورهان گـیـان ئەمـجـارەش گـوێ بگرەوە هەر چۆن بێ ئەو ئەدەبەی «رۆستەم و شیرین و فەرهادو...»ی پێ نووسراوە من بە بناغەی ئەدەبەکەمانی دائەنێم، چونکە بە گشتی هەموو نووسەرانی کۆنمان لەوانەوە بەری رۆشنبیری خۆیان پەرە پێ داوە.. مـەولەوی ئەڵێ: جـارێکیـان بە سەفـەر چووم بۆ قـەڵای جوانرۆ لەوێ کتێبێکی «شیرین و فـەرهاد»ی ناتەواوم دی، ویستم بە شیعری خۆم تەواوی بکـەم، چەند شیعرێکم نووسی، کە بەراوردم کرد هێنەکانی خۆم ئەوەندە بە ناتەواو هاتە بەر چاو شـەرمـەزار بووم و دەسم لە نووسین و تەواو کـردنی کـتـێبـەکـە هەڵگرت.. بڕوانە (مەولەوی مـامـۆسـتـە مەلا عـبـدالکریم مدرس).

جـا نازانم لای بەرێزتان مـەولەوی بە شـاعـیـر ئەزانن یا نە؟!. چونکە مەولەوی کلاسیکی بوو، کۆن بوو.!. جا ئەو ئەدەبە واقیعی بووبێ یا خەیاڵی، ئەدەبێکە هەبووەو هەیەو ئێـسـتـاش خـوێنەریان بە ئەنازەی «شـێرکـۆو حسێن» هەیە. ئینجا هەر لەو ئەدەبەدا هەموو جۆرە زانیاری و شتی پێویست و گرنگ بەدی ئەکـرێ؛ وەک «زانیـاری، جـەنگی، فـەلـەکی، ئەسـتـێرە ناسی، دڵلاری، وەفـاداری، خـۆبەخت کـردن، باوەڕ نەکـردن بە دوژمن، کـوێرانـە شت نەکـردن، پاڵەوان بازی - مـصـارعـە - ملاکـمـە، کە ئەمـەیان ئێـسـتـا یەکێکە لە بەشە گرنگەکانی جیهانی وەرزش، خۆ راگرتن لەبەردەم ئازارو برسێتیدا، سوور بوون و کۆڵنەدان لە پێناوی ئامـانج و..!» سـەرەرای ئەمـانە کـاکـە بورهان! سـوێن

ئەخۆم بە خواو مارکس و مادی و وجوودی نوێ خوازی..! ئەگەر بمتوانیایە رەورەوەی مێژووم ئەگێڕایەوە بۆ پێش رۆستەمیش!. ئەزانی بۆ؟. دیارە نایزانی!. لەبەر ئەوەی لەو کاتە لە سالێکا بە هەموو ئافاتەکانیەوە – جەنگی و سروشتی – سەدان کەس تیا ئەکوژران! بەلام ئێستا لە پاڵ راستی و تقدمی و.. لە سالێکا هەزاران گیانلەبەر بێ گیان ئەکرێن.! هەر ئەوسا لە سالێکا چەنان کەسێک ئەکران بە «دار»، یا ریشە کێش ئەکران بەلام ئێستاکە لە تەنیشت «سەربەستی.. و مرۆڤ پەروەری ئامانجەوە»لە مانگێکا چەنان کەس لە بەندیخانەی شارە دێرینەکانی فەلەستین، بەندیخانەی نزیک ئاسک ئەکرێن بە پەتا! هەر ئەوەتا ئەو فرو فێڵ و درۆو بەرتیل و مل کەچی بۆ دوژمن و.. ی کە ئێستا هەیە ئەوسا نەبووە، هەر ئەوسا زۆر کردن و چەوساننەوەو داگیر کردنی خاکی بێ دەسەلاتان! هەرگیز وەک ئێستا نەبووە.

دەربارەی شێرکۆو حسین عارف بەلای منەوە هیچیان بە نووسەر نازانم، چونکە زۆر ترسنۆک و راران!. بەڵکە کاک شێرکۆ بۆ کەسانی خاوەن دەسەلات هەڵئەپەڕی و خۆشی ئەویست!. کە دەسەلاتیشی نەما بە پێچەوانەوە!. دەربارەی «گۆران» چەن پرسیارێکم لێ کرد کەچی بە پێچ و پەناو راکردن لە مەبەستی پرسیارەکان ئەو وەرامانەی یاوەمەتەوە کە لەم نامیلکەیەدان.. ئەمە واو بۆ حسین عارفیش ئەو لە شێرکۆ راکردووتر! چونکە کاتی خۆی نامیلکەکە «نەنکم» بۆ نارد کە رەخنەی لێ بگرێ کەچی نەیوێرا هیچی لەسەر بنووسێ!.

لەوانەیە بلێت: کە حسین عارف بە نووسەر نازانی ئەی بۆچی بەرهەمەکەتت بۆ ناردوە کە رەخنەی لێ بگرێ؟!.. ئەمە راستە بەلام لەبەر ئەوەی کە لای زوربەمان بە چیرۆک نووسێکی سەرکەوتوو ناسراوە بۆیە بۆ ئەوم ناردو حسن قزلجیش لای خۆم چیرۆک نووسێکی سەرکەوتووە، بەلام نەک لە رێگای نامیلکەکەیەوە- پێ کەنینی گەدا- بەشکوو لە رێگای هەنێ چیرۆکیەوە کە لە رۆژنامەو گۆڤارەکانا بلاوی کردوونەتەوە، وەک چیرۆکی «هەست کردن قەدەغەیە» لە بیری نوێ و...

....«.

ئەمە قسەیەکی دانسقەیە لە ناو هەموو زانایانی کۆن و نوێدا کە ئەڵێ: «تۆ سەیری ئەوە بکە کە وتراوەو نووسراوە، سەیری ئەو مەکە کە کێ وتوویەتی!». لەم ساڵی ١٩٧٩ەدا لە گەلێ بابەتی پەخشانەوە قسە کراوە؛ یەکێک لەوانە پەخشانی ئەم خاوەن دەقەیە کە رێبازەکەی بە تەواوی لەبارەی ناوەرۆکەوە جیایە لە رێبازی ئەو کەسانە کە لەم سووچەوە

دواون.

لە پڕۆژەکەیا سەرەتا «گۆران»ی هۆنەری گرتووە، هۆنراوەکانی هەڵئەسەنگێنێ؛ جوانی لە هۆنراوەکانیدا، گونجانی ناوەرۆکی هۆنراوەکان لەگەڵ سەر لەوحەی پارچەکانیا، وەسف لە هۆنراوەکانیا، هۆنراوەکان لەگەڵ ڕێزمانی زماندا، لەنگی لە هۆنراوەکاندا، ڕەخنە لێ گرتن و هەڵسەنگاندنیان لە باری لێکۆڵینەوەوە.

ئەمە ناوەرۆکی کتێبەکەو ئەم جۆرە شتانە لە هەموو دەورو سەردەمێکا هەبووەو هەیە کە ڕەخنە لەبەرهەمێک بگیرێت و لێکۆڵینەوەی لەسەر بکرێت. ئەمە مەبەست نییە، بەڵکوو مەبەستەکە ئەوەیە کە ئەم ڕێگایە خاوەن دەق لە بەرهەمەکەی خۆیا گرتوویەتی بۆ شیکردنەوەی بەرهەمی یکێکی تر ئەوەیە کە هەر کەس بە خوێ چێشت بیرورایەکی بووبێت بەرامبەر بە بەرهەمی گۆران، ئەو هێناونی و لە تەتەڵەی داون و ئەوانیشی شی کردۆتەوە، خستوونیە تاکی تەرازووەوە بە باوەڕی خۆی هەڵیسەنگاندون و ڕۆژی کۆن و نوێ هێناونەتە بەرچاو!. ئەم جۆرە ڕێچکەیە بەم جۆرە شێوەیەو بەم گشتییە من نایەتە بەرچاوم کە هەبووبێت مەگەر لەم ساڵی ١٩٧٩دا نەبێ. بەڵێ! ئەمە زۆر جار هەبووە کە بە هۆنراو یەکێک یەکێکی تری شۆردۆتەوە، وە یا عەشرەتێکی داماڵیوە، بەڵام لە پەخشانا بەم درێژییە دوور نییە نەوەک لەناو کورددا بەڵکوو پێم شک نایە لەناو نەتەوەکانی تریشا هەبووبێت، ئەگەر هەبووبێت لەناو کورددا نەبووە!..

ئەم دەقەی سەرەوە کە نموونەی هەموو پەخشانەکەیەتی جم و جوڵێک لە بیریا هەیە کە لە وەجاخی نانەواخانەیەکا دروست بووە. جگە لە روخساری پەخشانەکە ناوەرۆکەکە ئەوە بۆ ئێمە دەر ئەخا: کە گرتنی ئەم جۆرە ڕێگایە ڕێگایەکی تازەیە. بەڵێ! پیاو کە دائەنیشێ لەگەڵ یەکێکی ترا ئەکەوێتە دەمەتەقێ و هەموو جۆرە قسەیەک ئەکاو لغاو بۆ ئەو مەیدانە شل ئەکا، بەڵام کە دێتە سەرباری نووسین لە بابەتێکی وادا ئەو لغاوە بەو جۆرە شل نەکراوە. ئەم دەقە، وەیا ئەم خاوەن پەخشانە کە ئەم ڕێچکەیە گرتووە، ڕێچکەکەی وەکوو نانێکی برژاوە کە لە تەنوورێکی گەرمەوە دەرهاتبێ، بیرەکەی بووە بە کوڵەوەژێک و هەر جارە تەنوورەکەی پێی تێکداوە بۆ گەرم بوون. قسەکانی لەگەڵ واقعدا یەک بگرنەوە یا نەگرنەوە شێوە پەخشانێکی لەم ڕووەوەو بۆ ئەم جۆرە شتانە دروست کردووە. ئەمەش مەرج نییە کە بوترێ هەرچی پەخشان هەیە ئەبێ هەمووی چاک بێ یا هەمووی خراپ بێ. پەخشان شوێن بابەت ئەکەوێ، بابەت چۆن بوو پەخشانەکە بەو جۆرە دێتە ناوەوە. ئەوەندە هەیە مێژووی پەخشان ئەبێ ئاگادار بێ بەسەر هەموو جۆرە نموونەیەکاو وەکوو دێوجامە

هەموو شت بخاتە روو، ئەوەی بۆ دەر ئەکەوێ کە لەساڵی ۱۹۷۹دا ئەم جۆرە پەخشانەش لە بابەتێکی وادا دروست بووە.

وەکوو لە گەلێ شوێنی ئەم کتێبەدا وتراوە ئەمە مێژووی پەخشانە بە پێی زنجیرەی رۆژ بۆ دروستبوونی ئەو بابەتە کە هەبووە، مێژووی ئەوە نییە کە من وەیا تۆ دڵنیابین لەو پەخشانەو لەگەڵ بیرو باوەڕی ئێمەدا یەک بگرێت. وێنەی ئەمە هەیە کە گەلێ جار لە گۆڤارێکا شتێک بڵاو ئەکرێتەوە کە ئەو شتە لەگەڵ بیرو باوەڕی خاوەن گۆڤارەکەدا نییە، بەڵام لەشوێنێکی وەکوو ئەم کتێبەدا - کە مێژووی پەخشانە- کەڵکێکی زۆری هەیە بۆ پاشەرۆژی ئەو مێژووە، بە تایبەتی لە ناوەرۆکا ئەمجا لە روخسارا.

***

«عەبدولسەتار تاهیر شەریف» لە کتێبەکەیا کە لە ژێر ناوی «حاجی قادر» لە ساڵی «۱۹۷۹»دا لەژێر چاپ دەرچووە، نموونە پەخشانێکی ئەو رۆژەمان پیشان ئەداو ئەڵێ:

«..

نووسین و لێکۆڵینەوەو دانانی کتێب کردەوەیەکی زۆر هاسانەو زۆریش گرانە؛ زۆر هاسانە بۆ ئەو زەلامانەی شەرمیان نییەو لەبەر بێ ئیش و کاری خۆیان بە نووسینی پرو پووچ و بێ سەرو بێ شوێن خەریک دەکەن و سەری خوێنەریش بە نووسینەکانیان قاڵ دەکەن. ئەم جۆرە نووسینانە لە بابەتە زۆر هاسانەکانە. بابەتی زۆر گرانەکەش ئەو جۆرە نووسین و لێکۆڵینەوانەیە کە نووسەر خۆی پێوە ماندوو دەکا، شەوو رۆژو ساڵەها لە دوای سەرچاوەی زانستی و راست دەگەڕێ بۆ ئەوەی بەڵگەی بەهێز بێ و لێکۆڵینەوەی زانستی بێ.

ئەم جۆرە نووسینانە ئیمرۆ زۆر کەمن بە تایبەتی بە زمانی کوردی، جگە لەوەی خاوەنەکانیشی گومان لە پسپۆڕییەتیان ناکرێ و لە ناوەرۆکی نووسینەکانیان دەردەکەوێ، وە دەربەستی ئەوەش نین ئەم و ئەو پروپاگاندەیان بۆ بکەن، وەک بابەتی یەکەمیان، چونکە نووسینەکانیان باشترین بەڵگەو پرو پاگاندەیە بۆ دیاری کردنی شوێنی تایبەتییان لە ریزی کۆمەڵدا.

بەڵام ئەوەی جێگەی داخە ئیمرۆ مۆدەی جۆری یەکەمیانە لەسەر شانۆ، کە دەڵێین لەسەر شانۆ بۆ ئەوەی خوێنەری بەرێز نەیباتە سەر خوێنەران، چونکە ئاشکرایە نووسینی بێ ناوەرۆک و تۆکڵ رازاوە لەبەر لاوازی نەیتوانیوە جەماوەری خوێنەران رابکێشێ، کەواتە مۆدەکە لە کۆرێکی تردا خۆی دەنوێنێ، ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ کەوا شەو دز رزگاری دەبێ لە هەڵاتنی هەتاو، کە هەموو

شتێک درشت و وورد ئاشکراو روون دەکاتەوە.

سێ بەرگە کتێبەکەی نووسەر کە بە ناهەق ناوی حاجی قادری لێ ناوە لە ریزی بابەتی یەکەم دامان ناوە، تا ئێستاش ئەگەر دژی نووسرابێ، خۆ تەنیا یەک نووسەری کورد پەسندی نەکردووە، ئەمەش وا بزانم دەگەرێتەوە سەر ئەو هۆیانەی باسمان لێوە کرد لە پێشەوە، لەگەڵ دوو هۆی سەرەکی تریش: یەکەمیان ئەگەر خوێنەرە کوردەکە کۆنەپەرستیش بێ و بە بیرو باوەڕو کۆنە پەرستەکەی، بەڵام بە هیچ جۆرێک رازی نابێ بە باس نەکردنی ژیان و شیعری حاجی قادری کۆیی، لە کتێبێکدا ناوو نیشانی ئەوی بە سەرەوە بێ. دووەمیان کتێبەکە بەگشتی لە هەموو روویێکەوە لە لایەن خوێنەرێکی رۆشنبیری ئاساییەوە فرێ دەدرێتە سەر زبڵدان، ئێمەش کە خۆمان ماندوو کردووە بە خوێندنەوەی هەر سێ بەرگی کتێبەکەوە تەنیا بۆ ئاشکرا کردنی ئەم جۆرە نووسینانە بووە بۆ خوێنەرانی بەرێز. ئەمە لە لایێک، لە لایەکی ترەوە رزگارکردنی گیانی پاکی نەمری حاجی قادری کۆیی لە شێواندن و ناساندنی بە پێچەوانەی راستیی حاجی وەکوو شاعیرێکی کوردی نەتەوەپەرست و شۆڕشگێڕ. بەلای کەمەوە دەبوو نووسەر خۆی ماندوو بکردایە لەگەڵ شیعرەکانی حاجی، بە تایبەتی پارچە شیعرەکەی دەربارەی شوێنەواری کورد، کە پێشەکییەکەی بەم جۆرە دەست پێ ئەکا:

کوردە دەزانی لە کوێ ساکنە خزمانی تۆ؟
گوێ گرە بۆ تۆ بڵێم مەسکەنی قەومانی تۆ

وەیان تەنیا خۆی خەریک کردبایە بە لێکۆڵینەوەی بەیتە شیعرەکانی حاجی دەربارەی ئەم گفتوگۆیەکی لەگەڵ کوردێکی کردبوو لە ئەستەمووڵ کە پێشەکییەکەی ئەمەیە:

لە رەنگا تێگەیم کوردە، بە شێوەی کوردی کوردستان
کە چوومە خزمەتی پرسیم: برادەر خەڵکی کام جێگای
لەکام لا هاتووی؟ گریاو گوتی بابان! گوتم! بابان!
دڵم داوە گوتم: باوکە هەموومان بێ کەسین لێرە
چ قەوماوە! گەلێ حەیفە، مەگریێ هەر وەکو باران

حاجی شاعیرێکی نەتەوایەتی بووە لە قۆناغەکەی داو هاوتای کەم بووە، لە کوردستان یەکێکە لەوانەی بە پەنجە دەژمێررێن، لە شاری کۆیەش بێ هاوتا بووە. هەروەها شاعیرێکی شۆڕشگێریش بووە، نووسەر بیەوێ یان نەیەوێ،

ئەمەیە راستی حاجی قادر، ئەم راستییەش وەک تیشکی هەتاو تیژو بە تین و ڕۆشنە، بە بێژنگە شڕەکەی مامۆستا جەلی زادە گل نادرێتەوەو داناپۆشرێ.

نووسین لەسەر ژیانی حاجی قادر ئەوەندە هەڵدەگرێ کە نووسەر خۆی پێوە ماندوو بکاو، بە دوای هەموو سەرچاوەیێک بگەڕێ کە ئەو شتە شاراوانەی ژیانی تێدا گوم بووە، گومان لەوەدا نییە کە بەشێکی زۆر لەم سەر چاوانە لە شاری ئەستەمووڵ دەست دەکەوێ.

.«..

ئەم ساڵی ۱۹۷۹یە زاتێکی وا هاتە ناوەوە کە نووسەرانی کورد لە پەنای ئەو زاتەدا ڕێچکەیەکی وایان گرت کە پێشووتر ئەو ڕێچکەیە بەو پان و پۆڕییە تاپۆیەکی وا دیاری نەبوو. ئەمەش لە کردو کۆشی جم و جووڵی زمانە کە جۆرە بابەتی وا دێنێتە ناوەوە ببێ بە مایەی نووسەران بۆ قسە لەسەر کردن. مەسعوود محەمەد لە نێوانی ساڵانی ۱۹۷٤-۱۹۷٦ لەژێر ناوی «حاجی قادری کۆیی»دا بە سێ بەرگ لە «حاجی» دواوە، ئەم بابەتە بوو بە مایەی نووسەرێکی تر کە عەبدولستار تاهیر شەریف بوو بۆ ئەوە لێی بدوێ و لێی بکۆڵێتەوە، دیارە ئەگەر بەرهەمی یەکەم نەبوایە هی دووهەمیش نەدەبوو؛ بەرهەمی یەکەم ئەدوێ و لێ ئەکۆڵێتەوە. زووتر لێکۆڵینەوە لە هۆنراودا زۆر بووە بەڵام بە پەخشان و لە پەخشان بکۆڵێتەوە ئەم کەم بووە. ئەم ڕێچکەیە زیاتر لە زادەی ساڵانی «۱۹۷۰-۱۹۸۰» یە.. ئێمە لێرەدا مەبەستمان ئەوە نییە کە «ناوجی» لە نێوانی ڕەخنەگر و ڕەخنە لێ گیراودا، چونکە ئەم کتێبە مێژووی پەخشانی کوردییە کە لە هەر بابەتێکەوە بێت کارێکی بەسەر ناوجی کردنەوە نییە.

بەڵێ ۱۹۷۰-۱۹۸۰ گەلێ بابەت هاتە ناوەوە؛ یەکێ لەو بابەتانە ئەوەیە کە بە پەخشان ڕەخنە لە پەخشان بگیرێت، ئەمە بەچاو ڕەوڕەوەی ڕۆژەوە هەنگاوێکی تازەیە. خاوەنی ئەو پەخشانەی سەرەوە بە حەوت بەش پەخشان لە کتێبێکی سێ بەرگی پەخشان کە تێکڕای لاپەڕەکانی «۱۱۷۰» لاپەڕەیە ئەکۆڵێتەوە، گەلێ دێڕی ئەو دێنێ، شی ئەکاتەوەو ڕەخنە لە چەمکی ئەو دێڕانە ئەگرێ، واتە لە فلانە شوێنا وای وتووەو کەچی لەم شوێنەدا پێچەوانەی وتراوەکەی خۆی وتووە، ڕەخنە وەنەبێ لەوەدابێ کە ئەو ڕستەیە پێچەوانەی ڕێزمانە. کورتی بە ڕەنگارییەکە ئەوەیە کە ئەڵێ باسێکی «۱۱۷۰» لاپەڕەیی بە پەخشان لەسەر هۆنەرێکی وەکوو حاجی قادری کۆیی بێ شتێکی باشەو حاجی قادر لەو لاپەڕانە زیاتر هەڵئەگرێ، بەڵام نووسەری سێ بەرگە هەر خەریکی شتێکی لاوەکی

بووەو هاتنی ناوی حاجی قادر تەنیا بۆ تامە چێشتە، ئەگینا درێژە پێ دانەکەی هیچ پەیوەندییەکی بە حاجییەوە نییە!..

ئەم جۆرە ڕێبازە کە پەخشانێک لە پەخشانێک بکۆڵێتەوەو ڕەخنەی لێ بگرێ - ڕەخنە گرتن لە ناوەرۆک نەوەک بۆ ڕێزمان - ڕێبازێکی تازەیەو لاپەڕەی ئەو ساڵانە دایهێناوە.

گەلێ جار وتراوە چەشەی دووکەس هەرگیز یەک ناگرێ، گوزارشت دانەوە لە شتێک بەلای منەوە باشە، بەلای تۆوە باش نییە، شتێک بەلای تۆوە باشە، بەلای یەکێکی ترەوە باش نییە. بەردی مەحەک «واقع»ە بناغەییەکەیە، نەوەک گوزارشتەکەی من و تۆ. ئەفلاتوون و ئەرەستو یەک بوون و پاشان جیابوونەوەو گوزارشتیان گۆڕا، ئەبوو حەسەنی ئەشعەری و جوببائی یەک بوون و پاشان جیا بوونەوە. مەبەستم ئەوەیە «واقع» شتێکی ترەو دەربڕینی بیرو باوەڕ شتێکی ترە. دوو کەس زۆر دۆستن کەچی لە بیرو باوەڕا زۆر جیان، بۆ وێنە شێخ ڕەئووفی خانەقاو «گۆران».

ناوەرۆکی کتێبی حاجی قادر- کە پەخشانە - بە ڕەخنەو لێکۆڵینەوە لە کتێبی حاجی قادری کۆیی ئەدوێ - کە ئەویش هەر پەخشانە - ڕستەکانی هەڵئەسەنگێنێ و ئەمجا بەر پەرچی ئەداتەوە، ئەم جۆرە ڕێچکەیە لە باوەڕی منا سوود ئەگەیەنێ بە پەخشانی کوردی نەوەک زیان؛ مایە زیاد ئەکا، بابەتی تر دروست ئەکا، لالغاوەی پەخشان فراوان ئەکاتەوە، ڕێگا بەرین ئەکاتەوە بۆ ئەوە کە پەخشان بخرێتە بەر زەڕەبین و تەتەڵەبکرێ و لە هەموو لایەکەوە لێ بکۆڵرێتەوە، لەم لێ کۆڵینەوەیەدا سەرەنجام و واقع دەر ئەکەوێ، دەرکەوتنی واقعیش نەک بۆ تەنیا زانیاری نەزەری، بەڵکوو بۆ هەموو زانیارییەکی عیلمی و تەتبیقی سوود بەخشە بۆ تێکڕای نەتەوە.

لە روخسارەکەشیا هەندێ وشەی ناوچەیی تێدا هەیە و لەگەڵ ڕستەکانا جۆشی داوە، ئەگەر پەخشانێکی وا نەبوایە، ئەو وشانە ئەبوون بە ژێر لێوەوە، نووسینی ئەو وشانەو وێنەی ئەوانە سامانێکی تر ئەدا بە زمانی کوردی.

هەر چەندە ئەمە جێگای ئەوە نییە بەڵام هەر ئەشیلێم: بەوێنە نووسەر لە گەلێ لاوە وشەی «ڕێز»ی بەکار هێناوە لە باتی «ریز». ریز بە مەعنا ئیحترامە، ڕێز بە مەعنا سەف و لە پاڵ یەک بووندایە. دووریش نییە ئەمە هەڵەی چاپ بێت، نەک بەسەرچوونی نووسەر.

ئەمەو ئەبێ ئەوەش بزانین کە گوڕی نووسینی کوردی و باوی لە ساڵی ١٩٧٩دا گەلێ

کەمتر بوو لە ساڵەکانی پێشووی، هەروا بووە چونکە پارسەنگ بۆ نووسینی زمانی کوردی هەر شتێکی تر بووە نەوەک خۆی بووبێ!.

* * *

«صادق بهاءالدین ئامێدی» لە کتێبەکەیا کە لە ژێر ناوی «هۆزڤانێت کورد» لە ساڵی «١٩٨٠» «دەستەی کورد»ی کۆڕی زانیاری عیراق چاپی کردووە، نموونە پەخشانێکمان ئەخاتە بەر دەست کە ئەمەی خوارەوە نموونەیەکە لەو .

«...

د جهەکی هندێ وێران و بەرباتدا بێ گومان ئەبوری بێت وێ ژی دێ پاشکەفتنی بن، کریاری و فرۆتنا ناڤ خو ژ بەر نەبونا تەنایێ دێ کێم بیت و دگەل میر گەهێت چار نکار وەکی دیاربەکرێ هەکارییا ئو ئامێدیێ ئو موسلێ دێ کێم تر بێت کو دگەل پایتەختێ دەولەتێ ستانبۆلێ دێ ئێکجار کێم بت. هەر وەسا ژی لایێ رۆشنبیری ئو زانستی ژی دێ پاش کەڤتی بت کو نەزانین دێ میرگەهێ سەراسەر گریت، ژبلی خویندنگەهێت جزیرێ پایتەختێ میرگەهێ، کو لسەر ئالۆزی ئو تەنگاڤییا جهی، پاکشەڤتنا ئەبورێ ئۆ روشنبیری ژی ب چو رەنگان خوندکارێت جزیرێ چاڤ ژ مزگەڤت و خوێندنگەهێت پایتەختێ ئو ژ دەرڤە ل دوی دەستهاتنێ نەهاتیە گرتن ژبەر ژ خودێ ترسی ئو ب نرخ گرتنا لایێ ئۆلی و ئایینی کو ل دوی چاخی ئو دەمی دا ژ هەمی لا ئو بارێت دی ب کارترو پویتە پێ هاتیە کرن، دبەرڕا چویی نە ئو چاڤی خو دایێ، لایێت دییێت ژین و ژیارێ وەکی لەش ساخی ئو ئەبوری رەنگە کێم هاتبنە هزار وان ژی.

دڤی کۆمیۆنیتێ ب ترس و لەرزو کێم تەنابی و باوەڕی دبن رێژیما دەلەنبەگی «دەر بەگ» یا خوکەرا خوسەر کول سەرێک بەر گوهورین و جە گوهڕینا خوندکاراڤە، ئەو کومیۆنیتێ ژار و رویت و بەربات و ئەبوری ییێت خودا، پاشکەڤتی ژ لایێ روشەنبیری ئو لەش ساخی ڤە، دبن باری گرانێ رێزو رەوشت و تیتالێت ئۆلی، ئایینی ئو بوسولمانەتیێ ڤە، هاڤلی ئو شەنگستێت رونیشی ییێت دجهی دا دێ ب خوندکار و کارگێڕان و زانا ئو ئۆلداراڤە دبەستی ئو کرێدایی بن چو رەنگ و ئاوایان نەشێن ژ گۆتنا وان دەرکەڤن، کو دکۆمیۆنیتەکێ هوسادا، بێ گومان دێ سۆفیاتی هێلنێت خو د مەژی ئو مەژکوتکێ رونیشتییاندا چێکەت دێ رێکێت سوفیاتیی «تەریقە» وی کۆمیۆنیتی ب سەر و بەر ئێ خن و رێکێت ژیارێ ل بەر روهن روشەن کەن.

دڤی کۆمیۆنیتێ هوسادا مەلایێ جزیرێ لە جزیرا بۆتان و سەرێ سەدێ پازدێ زاینی هەڤبەری نیڤا یەکێ د سەدێ نەهێ مشەختی دا ژ دایێ بویەو ژ بنەمالکا زانا ئو خوەندا کو بابێ وی مەحمەد ژ زانا روشەنبیرو کەنکەنێت چاخ و دەمێ خو بویە، ژ بەر هندێ فەرمانا سولتانێ عوسمانی بۆ دەر کەڤت بۆ سەرۆکێ قازییان ل شامێ «دمەشقێ»، پاشی هەیامەکێ ل شامێ مایی ب فەرمانەکا دیبا سولتانێ بۆ سەرۆکێ قازییان ل استانبۆلێ هەتاکو شەڕو جەنگێ ئەنقەرێ سالا «١٤٠٢»زا. ل ناڤبەرا بایەزێدێ یەکێ ئو تێمورێ لەنگ. پاشی بایەزید هاتیە گرتن و دویر ئێ خستن، ب مال ڤە چۆ ئیرانێ، کو ل وێرێ ژی دونیا روهن لێ تاری بو چۆ بەر دلوڤانییا خودێ. ئەڤ چیرۆکا مەلا مەحمەدێ بابێ جزیری، هەر وەکی سەیدایێ جەگەر خوین گێڕایی دچو سەروکانی ئو ژێدەرێت دی دا بەر چاڤ نەکەڤت، ژ بلی هندێ چۆنا مەلا مەحمەدێ بابێ مەلایێ جزیری، یێ ل دوی گۆتنا وی سەرۆکێ قازییان بویە ل استانبۆلێ، ژبەر چ دێ چی تە ئێرانێ؟!.

هەکە گوت پاش شکەستن و دویر ئێ خستنا سولتانێ عوسمانی «یلدرم بایزید» ئەو ژی ژ سەروکێ قازیاتیێ ئێ خست، ئان دا هەر لە ستانبۆلێ مینت، یان ژێ دا زڤریتەڤە جزیرێ ژبەر کو ئیران و دەولەتا عوسمانی کەڤتنە بن دەستێ تەتەران هەیامەکی، ژیلی هندێ ل سەر دارخازا کێ مەلا مەحمەد چو ئێرانێ؟!.

نەمازە سەیدایێ جەگەر خوین لە سەر گوتنا خو دچیت دبێژیت: پاش مردنا بابێ ئەحمەدێ جزیری ئانکو مەلا مەحمەدی ل ئیرانێ ئەحمەدێ جزیری کرە سەرۆکێ قازییان، بەلی ئەو بەر پسیاری پێ ڤە نەدهات، ژبەر کو سۆفییەکێ نەقشبەندی بو، دڤیا ورد کێشابا، ختم کربانا دگەل مریدا، ئینا دارخازا لێ بورینێ ژ سولتانی خاست و مەحمەدێ ب ناڤێ بابێ وی ب ناڤ کری کرە سەرۆکێ قازییان. هەر وەسا سەیدایێ جەگەر خوین دڤێ گوتنا خودا دبێژیت: د شەڕو جەنگێ ئەنقەرێ ناڤ بری مەلایێ جزیری هێژ بچویک بو. بەلێ سەیدایێ سجادی ل دوی دیوانا دەستنڤیسا عەبدولقادر عەلی ئامێدی دبێژیت:

جزیری د سالا «١٤٠٧»ێ زایینێ ل جزیرا ژ دایێ بویە. سەیدایێ نەمر محمد علی عونی ل دوی دەستنڤیسا دیوانا مەلایێ جزیرییا کو سالا «١٣٢٢»ێ مشەختی نڤیسی گوتییە: «مەلایێ جزیری لە دویماهییا سەدێ نەهێ مشەختی ل سەر چاخ و دەمی محمد فاتحی بویە». نەمر جەلادەت

بەدرخـان دگـۆڤـارا «هاوار »ێ دا هەر دپشکا یەکێ ژ ڤێ بابەتی پەسنا وێ گـوتنێ کـرییە. ژڤێ چەندێ ژی دیارو خـویا دبیت کـو د جـەنگێ ئەنقـەرێ دا جزیری هەکە ژ دایێ ببیت ژی، بەلێ گەلەکێ بچویک بویە...

....».

من نامەوێ قسە دووبارە بکەمەوە، لەگەڵ ئەوەشا هەر ئەبێ بیڵێم کە شێوەی بادینی یەکێکە لە شێوە سەرەکییەکانی زمانی کوردی و شتی پێ وتراوە، بەڵام زۆرتر هۆنراو؛ لە هۆنراودا دەوڵەمەندە، لە پەخشانا لە ئاخرو ئۆخری سەدەی نۆزدەهەمەوە زیاتر کەوتە جم و جووڵ، رۆژنامەی «کوردستان»ی بەدرخانییەکان کە لە «١٨٩٨» لە ئەستەمووڵ یەکەم ژمارەی دەرکەوت دەستێکی باڵای هەبوو بۆ ئەوە لەو مێژووە بە دواوە پەخشانی شێوەی بادینی هەنگاوی گەورە گەورە بنێ. لە ١٩١٧ بە دواوە کوردە رۆشنبیرەکانی وڵاتی روسیا ئەوەندەی تر کەوتنە هانە هانەدانی. گەڕۆکەکانی ئەڵەمانیاو فەرەنسەو ئینگلیز کە لەناو کوردەکانی بەشی وڵاتی عوسمانیدا ئەگەڕان، یادداشتەکانی ئەوانیش هەرچەندە بە زمانی خۆیان بوو بەڵام ناوەرۆکەکەی بادینی بوو ئەوەندەی تر پەخشانی ئەو شێوەیە بتەو کردەوە.

لەم کتێبەدا گەلێ نموونە هێنراوەتەوە بۆ پەخشانی شێوەی بادینان. پەخشان گوزارشت لە خەیاڵاتی دەروون ئەداتەوە، شێـوەی هەر ناوچەیەکـیش- وەکـوو وتراوە- جـیـاییـەکی کـەمی ئەبێ لەگـەڵ شێـوەی ناوچەیەکی تردا. وڵاتیکی پان و فـراوانی وەکـوو بایەزید، دیاربەکر، بتلیس، وان، قارس، ئەرزورۆم، دەرسیم، جەزیرەی ئبن و عـومـەر، مـاردین و گەلێ شـوێنی تر تا ئەگاتە ئازربیـجانی رۆسیـا کە هەمـوو ئەمـانە ئاخاوتنیـان بە شێوەی بادینییە ئەبێ چەند جۆرە وردە شێوە لەمانەدا هەبێت؟!. لە ئاکرێ و دهۆک و ئامێدی و زاخۆ دیسان وردە شێوەی تری بادینی هەیە. ئەبێ ئەوەش بزانین لە ئامێدی بەسەر زاخۆدا کە ئەڕوا هەتا ئەچێ بەولا ترەوە، ئەم شێوەیە قووڵتر ئەبێتەوە، کەچی کاتێ پیاو سەیری روخساری ئەم نموونەیە ئەکاو بەراوردی ئەکا لەگەڵ نموونەکانی تردا واتێ ئەگا کە ئەم قـووڵترە! بەرجێ شێوەی ئاخاوتنی ئامێدی گەلێ سووکترە لە شێوەکانی زاخۆ و جزیرەو زازا!.

کەوا بوو ئەبێ بڵێین: شێوەی ئەم دەقە شێوەی رووتی ئامێدی نییە، بەڵکوو شێوەیەکە چووەتە ناخی شێوەکانی تری بادینییەوە. هەموو دەم زمانی پەخشان سووکترە لە زمانی هۆنراو، چونکە پەخشـان بۆ روونکردنەوەی شتـە، لەگـەڵ ئەوەدا کە سـەیری هۆنراوەکـانی فەقێ تەیران، مەلا باتێ، مـەلای جزیری و ئەحمەدی خانی ئەکەین ئەبینین ئەوان سووکترن

لەگەڵ ئەوەش کە هۆنراون. کە وا بوو بڵێین ئەم نموونە پەخشانە پەخشانێکە کە تێکلاوە لەگەڵ هەموو شێوەیەکی بادینانا. ئەم نموونە پەخشانەی سەرەوە بە ئاشکرا بە ئێمە پیشان ئەدا کە شێوەی بادینی شێوەیەکە زمانی ئەدەب و گوزارشتە، ئەتوانێ باوەش بگرێتەوە بۆ هەموو جۆرە زانیارییەک؛ مووزیقای تێدا هەیە، گوندەیە لە هەموو روویەکەوە، لە ئاخاوتنا نرکەیەکی تێدا هەیە، سووراو سوور دەر ئەکەوێ کە وشەی گوزارشت لە دەنگی مرۆڤێکی بەهێز ئەداتەوە، پەخشانی ئاڵای زمانێکی زیندوو هەڵئەکا.

لەگەڵ ئەمانەشا لە بیر نەچێت کە ئەم دوو لقە گەورە سەرەکییەی زمانی کوردی – بادینی و سۆرانی– لەبەر نزیک بوونی شێوەی بادینی هەر لە زەمانێکی کۆنەوە بە رۆمان و بە خەلافەتی عەبباسی و خەلافەتی عوسمانییەوە تاکە تاکەی رواڵەتی وشەی روخسارەکەی گۆڕانێکی بەسەرا هاتووە زیاتر لەو گۆڕانە کە بە سەر شێوەی سۆراندا هاتووە؛ واتە شێوەی سۆران زۆرتر ئەگاتەوە بە پەهلەوی کۆن و سانسکریتی تا شێوەی بادینی، بەڵام لە گوندەییدا بادینییەکەو هێزی گوزارشت دانەوە لە ئازایەتی زیاتر تێدایە. ئەم دوو چێرەیە لەم دوو شێوە گەورەیەدا کە هەیە ئەگەر دەستی خزمەت ببوایە بۆ هەر دوو لایان، ئێستە زمانی کوردی گەلێ پێشکەوتووتر ئەبوو لەم پلەیە کە هەیەتی..

***

«عیزالدین فیضی» لە ژمارە یەکیساڵی «٤»ی گۆڤاری «ئاسۆی زانکۆیی» کە بەر ساڵی «١٩٨٠» کەوت، لە ژێر ناوی «رۆژنامەی هەولێرو تاقی کردنەوەم لە رۆژنامەگەری دا» پەخشانێکی خۆیمان پیشان ئەداو ئەڵێ:

«...

ئێستاش با بیینە سەر ئەوەی بزانین رۆژنامەی «هەولێر» کێ دەری دەکرد؟ مەبەست لە دەرچوونی چی بوو؟ ناوەرۆکەکەی چی بوو؟چۆن دەردەچوو؟.

دەرکردنی رۆژنامەی هەولێر یەکێک بوو لە کردەوەکانی کۆمەڵەی مامۆستایان «جمعیة المعلمین» کە لە ساڵی ١٩٥٠ لە هەولێر دامەزرا پاش ئەوەی کە بەڕێوەبەرێکی نوێی پەروەردە هات بۆ پارێزگای هەولێر وەک شارەکانی تری عیراق ئەم کۆمەڵەی تیا دامەزراند، وە لە رۆژی ١٩٥٠/٤/٥ دەستەیێک لە مامۆستایان هەڵبژێردران بۆ بەڕێوەبردنی ئەم کۆمەڵەیەو منیش بە سەرۆکی ئەم دەستەیە هەڵبژێردرام.

کۆمەڵەی مامۆستایان – بەو پێیە کە نوێنەری چینێکی رۆشنبیرە – بە

پێویستی زانی دەورێکی گرنگ لەناو مامۆستایان بە تایبەتی و لەناو خەڵکی شار بە گشتی ببینیت و بگێڕێت. بەم جۆرە چەند هەنگاوێکی چاکی هاویشت کە تا رادەیەک کاریان کردە سەر باری کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری لە شارەکەدا. کۆمەڵە بۆ یەکەم جار لە هەولێر وەرزێکی رۆشنبیری «موسم ثقافی» رێک خست کە زیاتر لە دوو مانگی خایاندو هەر هەفتەی جارێک لە سینەمای «صلاح الدین» موحازەرەیەک پێشکەش دەکراو چەند مامۆستا و رۆشنبیرو دوکتورو ئەندازیارێک بەشدارییان تێدا کردو خەڵکێکی زۆری دانیشتوانی شاریش لە ئافرەت و پیاو لەم کۆڕانەدا ئامادە دەبوون.

لە لایەکی ترەوەش کۆمەڵێکی هەرەوەزیشمان پێک هێنا بۆ فرۆشتنی کەل و پەلی ئیستهلاکی بۆ مامۆستایان کە تا ئێستاش هەر ماوەو بەردەوامە. هەروەها لە رووی کۆمەڵایەتییەوەش لە ساڵی «١٩٥١» کە ئیستعرازی وەرزشی ساڵانەی قوتابخانەکان کرا بە هەوڵدانی کۆمەڵەوە قوتابخانەکانی کچانیش بەشدارییان تێدا کرد، بەڵام ئەمە بوو بە بابەتێکی چاک بۆ ئەو کۆنەپەرستانەی کە هەر دەم دەبن بە تەگەرەو خۆیان و خۆیان دەخەنە بەر هەر پێشکەوتنێک و گەشە کردنێک لە کۆمەڵگەدا بە تایبەتی ئەو سەردەمی. بەم جۆرە چەند کەسێک لەم کۆنەپەرستانە گازاندەو بەرهەڵستییەکی زۆریان پیشاندا تا ئەو رادەیەی کە سکاڵانامەیان بۆ مەقاماتی بەرزی دەولەت بنێرن بەو هەنجەتەی کە گوایە ئێمە کچ و کوڕ تێکەڵ دەکەین و خوو عاداتی کۆمەڵایەتی تێک دەدەین!.

جگە لەمەش کۆمەڵە توانی وا بکات کە لە کۆبوونەوەکانی مامۆستایان بۆ وانە نموونەکانیان بۆ هەر هۆیەکی تر بوایە مناقشات و گفتوگۆ بە کوردی بکرێت و ئافرەت و پیاو پێکەوە بەشداری تێدا بکەن وەک هەوڵدانێک بۆ نەهێشتنی جیاوازی نێوانی ئافرەت و پیاوو لابردنی ئەم نەخۆشییە کۆمەڵایەتییانەی کە دیواری ئەستوور دەخەنە نێوان ژن و پیاوەوە. ئەمانە لە لایەک و لە لایەکی ترەوەش کۆمەڵە گەیشتە ئەو بڕوایە کە ناتوانێت جووڵانەوەیەکی ئەدەبی و رۆشنبیری دروست بکات و نووسینەوە بە زمانی کوردی بڵاو بکاتەوە لەناو شارەکاندا بەبێ ئەوەی رۆژنامەیەکی بە خۆیەوە هەبێت.

بەم جۆرە پاش چەند هەوڵ و تەقەللایەک گرنگترین هیواو دەست کەوتی کۆمەڵەکەمان هاتە دی، ئەویش رەزامەندی وەزارەتی داخلیە بوو کە لە تشرینی یەکەمی ١٩٥٠دا دەرچوو و رێی بە کۆمەڵەدا بۆ دەرهێنانی رۆژنامەیەکی

هەفـتـانەی نیـوە بە کـوردی و نیـوە بە عـەرەبی، یەکـەم ژمـارەش لە ١٦/١٢/ ١٩٥٠دا دەرچوو، بـەردەوامـیـش بـوو تـا ١٩٥٣/١٢/٢٨. بەرپرسیاری رۆژنامەکەش مامۆستا جەمیل رەشید ئامێدی بوو کە ئەو کاتە مودەڕسی سانەوی هەولێر بوو. دەستەی نووسەرانیش پێک هاتبوو لە مامۆستا - عبدالمجید حسن- عیزەدین فەیزی، خوشکە ئەستێر سەعید. مودیری ئیدارەش مامۆستا جەمال جەمیل بوو. لە پاش ماوەیەک کە کاری مامۆستا عبدالمجید حسن لە هەولێرەوە گوێزرایەوە بۆ لایەکی تر حسێن رەشوانی لە جێگای داندرا تا وەستانی رۆژنامەکە.

مەبەستیش لە هەڵبژاردنی خوشکە ئەستێر سەعید - بەڕێوەبەری قوتابخانەی خانزادی کچانی ئەو کاتی- بۆ دەستەی نووسینی رۆژنامەکە ئەوە بوو کە نرخێک بدرێت بە ئافرەت، کۆمەڵەش لەو بڕوایەدا بوو کە ئافرەتیش توانای ئەوەی هەیە کە شان بەشانی پیاوەوە بوەستێت لە هەموو لایەنێکی ژیاندا.

....».

رۆژنامەی هەر نەتەوەیەک زمانی ئەو نەتەوەیەیە، چونکە ئەو کەم و کووڕی، یا بەرزی و نزمی، یا ژان و دەردی سەری، یا هەر شتێکی تر هەبێ ئەو رۆژنامەیە ئەبێ بە ئاوێنەو ئەو وێنانە پیشان ئەدا. سەردەمەکانی هەرە پێشوو کە رۆژنامە لە ناو نەتەوەکانا نەبووە، هەندێ هۆ هەبوون بەو هۆیانە نەتەوەکان شتی خۆیانیان دەربڕیوە. سۆمەری، مادی، ئاشووری، فورسی کۆن، میسری کۆن و یۆنانی کۆن کەتیبەو پەیکەرەکانیان بۆ بووە بە رۆژنامەو بەهۆی ئەوانەوە کارەساتیان دەربڕیوەو هێشتوویانەتەوە.

بەڵێ! ئەو پەیکەرو کەتیبانە زۆرتر بە فەرمان و بۆ حوکمدارەکان کراون، بەڵام هێنانە بەرهەمەکەو پیشاندانیان لە دەست رەنگینی هونەرمەندانێکەوە بووە کە ئەمانە لە رەمەکی نەتەوەکە بوون. ماوەیەکی زۆر بەم جۆرە بەسەر نەتەوەکانا تێپەڕیوە، پاشان هۆنەران لەناو نەتەوەکانا پەیدا بوون کە ئەوانە بوون بە وەکوو رۆژنامە بۆ دەربڕینی هەموو جۆرە مرازێک، بە تایبەتی لە ناو عەرەبەکانا دەقاو دەق لە جێگای رۆژنامەی ئێستە بوون. وردە وردە دنیا هات بەم لاوە قەڵەمی رۆژنامە لە هەموو لایەک پەیدا بوو؛ لە ئینگلیز، فەرەنسا، ئیتالیا، ئەمەریکا، ئەستەمووڵ و قاهیرە، تا لەناو کورددا یەکەم رۆژنامەی کوردی بە ناوی «کوردستان» لە لایەن بەدرخانییەکانەوە لە ئەستەمووڵ لە ١٨٩٨ لەباری ئەدەبییەوە دەست پێ کرا، لە ١٩٤٨دا گۆڤاری «نزار» لە بەغدا لە لایەن علاءالدین

سجادییەوە لە باری سیاسییەوە پەیدا بوو، لە پاش سالی ١٨٩٨ بەرە بەرە رۆژنامەو گۆڤاری ئەدەبی لەناو کورددا پەرەی سەند تا گەیشتە ئەم رۆژە.

خاوەنی پەخشانی سەرەوە بەسەرهاتێکی خۆی لە بارەی رۆژنامەگەرییەوە ئەگێڕێتەوە. مەبەست لەم دەقە ئەوە نییە کە خاوەن دەق بەسەرهاتێک ئەگێڕێتەوە، بەڵکوو مەبەست ئەوەیە کە بە زمانی کوردی ناوەرۆکێک باس ئەکا کە ئەو ناوەرۆکە سەرگوزەشتێکە بۆ بابەتێک کە دنیای رۆژنامەیە، گوزارشتێکە لەو بەسەرهاتە. مێژووی پەخشانی کوردی ئەوەی ئەوێ کە لە هەموو بابەتێکەوە قسە کرابێت. ئەسڵی رۆژنامەکە - هەر رۆژ نامەیەک بێ - جیایە، قسە لە بابەتەکەیەوە جیایە. خاوەنی دەق بە شێوەیەک کە لەگەڵ ئەو بابەتەدا بگونجێ ئەکەوێتە گفتوگۆ، پەخشانێک دروست ئەکا کە گوزارشتی لە هەندێ رستەدا قاڵبی تایبەتی خۆی هەیە، لە تاکە تاکەی وشەدا شێوەی ناوچەیەکی تایبەتی گرتووە. گومانی تێدا نییە ئەگەر پەخشانێکی چاپکراوی ئاوامان بۆ نەبوایە زۆر وشەی گەلێ ناوچە بەو ئاسانییە بەرگوێمان نەدەکەوت، وەکوو چۆن گومان لەوەشا نییە کە لە ئەنجامی کردو کۆشی نووسەران و رۆشنبیرانەوە ئەدەبێکی ساکاری یەکگرتوومان بۆ دروست ئەبێ و ئاوات دێتە دی.

بەڵێ! مێژووی پەخشانی هەر زمانێک بە تایبەتی زمانێک - کە لە باری خزمەتیەوە کۆرپە بێت - روخساری ئەو زمانە دەر ئەخا، بەڵام وەنەبێ تەنیا روخسارەکە دەرخا، بەڵکوو بەهۆی ناوەرۆکەکەشیەوە رادەی بیرو هۆشی خاوەن زمانەکەش دەرئەخا کە پەلی بۆ چەند بابەت و چەند مەبەست هاویشتووە، تابلۆی ئەم دەست درێژکردنە بە تەواوی پلە پلەی هەموو رۆژو سەردەمێکی دەرئەبرێ؛ ئەوە دەرئەبرێ کە لەو رۆژەدا چ جۆرە هەستێک باوی هەبووە وا ئەو پەخشانە وێنەی کێشاوە؟. هەر رۆژەو هەر حەفتەو هەر سەردەمێک کارەساتی تایبەتی خۆی هەیە، ئەگەر پەخشان نەبێت، نەتەوەی رۆژانی دوای ئەو رۆژە بەهیچ جۆر ئاگادار نابن بە سەر ناوەرۆکی ئەو ماوانەی رابوردوودا.

کە ئەڵێین مێژوو، ئەمەیە مێژوو، بەڵام بە باوەڕی من مێژووی نموونەی پەخشان لە هەموو مێژوویێک بۆ مەبەستەکە بە کەڵکترە، چونکە مێژووی شتەکانی تر هەر لە یەک بابەتەوە قسە ئەکا، بەڵام مێژووی پەخشان هەموو بابەتێک ئەگرێتەوەو نەخشەی هەموو بەسەرهاتێک ئەکێشێ و ئەوە دەر ئەخا کە ئەو بەسەرهاتە واقعی ئەو رۆژە بووە.

***

«سەلام محمد» لە ژمارە «٨١»ی گۆڤاری «رۆشنبیری نوێ» سالی ١٩٨٠ لە ژێر

ناوی «زانست و تەکنەلۆژی هاوچەرخ» دا پەخشانێک پیشان ئەداو ئەڵێ:

«گومان لەوەدا نییە کە شۆڕشی زانستی تەکنەلۆژی هاوچەرخ بۆتە هۆی دروست کردنی کۆمەڵێ گۆڕینی چۆنەکی و شۆڕشگێڕانە لە هەموو لایەنەکانی ژیاندا کە لە ئەنجاما چەند ڕێبازو تیورێکی تازەی وا دێتە ئاراوە کارێکی ڕاستەوخۆ دەکەنە سەر پاشەڕۆژی مرۆڤ و دەبنە هۆی گۆڕینێکی بنەڕەتی. بنچینە سەرەکییەکانی شارستانیەت و بوارێکی لە بارو فراوان بۆ لە دایک بوونی کۆمەڵی نوێ و مرۆڤی نوێ دەرەخسێنن. پەیوەندی نێوانی زانست و تەکنەلۆژی لەگەڵ کۆمەڵدا پەیوەندییەکی تێهەڵکێش و ڕاستەوخۆیە، بەو بەڵگەیەی ڕادەی زانست و تەکنەلۆژی هەر کۆمەڵگایەک خۆی لە خۆیدا قۆناخە - کۆمەڵایەتییەکە - دەست نیشان دەکات و بۆ ڕوونکردنەوەی زیاتریش پێویستە ئاگاداری ئەوە بین کە شۆڕشی زانستیی تەکنەلۆژی هاوچەرخ لەسەر چوار بنچینەو کۆڵەکەی سەرەکی پێکهاتووە.

یەکەم: دارشتنی کاری ئەقڵی لە چوار چێوەی دەسکەوتی زانستیدا. یەکەمین هەنگاوی شۆڕشی تەکنەلۆژی هاوچەرخ ڕێکخستنی کاروباری بەرهەم هێنانی کۆمەڵێ ئامێری جۆر بەجۆر لە دەزگا بەرهەم هێنەرەکاندا کە لە جیاتی مرۆڤ لایەنی بەرێوەبەرایەتی و ڕێکخستنی دەزگاکە دەگرێتە ئەستۆ. بەم جۆرە ئەگەر شۆڕشی پیشەسازی لە کۆتایی سەدەی هەژدەو سەرەتای سەدەی نۆزدەدا بووە هۆی جێگیربوونی ئامێر لە جێگای تواناو تەقەللای مرۆڤ، بەڵام شۆڕشی زانستیی تەکنەلۆژی هاوچەرخ بەمەند نەوەستاو ئامێری بە شێوەیەک خستە کارەوە تەنانەت جێگای کارە ئەقڵییەکانی مرۆڤیشی گرتەوە لە ڕێگای ئەقڵی ئەلیکترۆنییەوە کە بە زووترین کات زاڵ بوو بەسەر سەرجەمی لایەنەکانی بەرهەم هێناندا.

نابێ ئەوەشمان لە بیر بچێتەوە کە ئەقڵی ئەلیکترۆنی ناتوانێ دەقاو دەق جێگای کارە ئەقڵییەکانی مرۆڤ بگرێتەوەو بە درێژایی پێشکەوتن و گەشە سەندنی ئەقڵە ئەلیکترۆنییەکە هێشتا کارە ئەقڵییەکانی مرۆڤ بایەخی خۆیان دەمێنێ و زۆر وردە ئیشی وا جێ بەجێ دەکەن ئەقڵە ئەلیکترۆنییەکە پەی پێ نابات.

دووەم: بە کارهێنانی نوێی کیبەر نەتیکا

بەکارهێنانی داهێنانە کیبار نەتیکەکان لە مەیدانی زانستی و تەکنەلۆژیدا دووەم کۆڵەکەی شۆڕشی تەکنەلۆژیای هاوچەرخە، لەوانە: داهێنانی ئەقڵی

ئەلیکترۆنی کە لەسەر بناغەی لە یەکچوونی -مێشک و ئامێر- لە وەرگرتن و ڕێکخستن و پاراستنی زانیارییەکاندا دامەزراوە، بە مەیش زوربەی گیروگرفتە ئیداری و هونەرییەکانی دەزگا بەرهەم هێنەرەکان لەناوچوون. ئاشکراشە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ بە کارهێنانی ئەقڵی ئەلیکترۆنی لە گشت بوارەکانی ژیاندا زیاتر پەرە دەستێنێ بە تایبەتی لە وڵاتە پێشکەوتووەکاندا. ئەم -بە ئامێر کردنی- ئەقڵی مرۆڤە هەنگاوێکی تازەیە لە مێژووی زانستاو هێشتا لە سەرەتای پێگەیشتندایە، لە پاشە ڕۆژێکی نزیکدا دەبێتە هۆی:

١- بەرزکردنەوەی ڕادەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری لەو وڵاتانەی بیری زانستی و تەکنەلۆژی ڕەچاو دەکەن.

٢- زیاد کردنی بایەخدان بە زانستی ئەندازیاری.

٣- زیاد کردنی ژمارەی زانایان لە بواری ماتماتیک و تەکنەلۆژی و لێکۆڵینەوەی کۆمەلایەتیدا.

٤- قوولکردنەوەی بایەخدان بە داهێنانی ئەلیکترۆنی. لەم بارەیەوە زانا فەرەنسییەکان دەڵێن لە ماوەیەکی ئیجگار کورتدا ڕۆژنامەی ئەلیکترۆنی - لە دایک دەبێت کە بێ گومان ئەمیش تەقینەوەیەکی گەورەیە لە دنیای زانست و تەکنەلۆژیدا.

سێیەم: بە کار هێنانی ئاشتی خوازانەی ئەتۆم.

ئەگەرچی ئەتۆم و تیشکە «نەوەوی» یەکان سامناکترین چەکی خاپوور کردنی شارستانیەتن و ئەو هێزە وێرانکەرەی لە ئەتۆمدا هەیە هەمیشە هەڕەشەیەکی توندو تیژ لە شارستانیەت و «ئاشتی جیهانی» دەکات، لەگەڵ ئەوەشدا ئەگەر بە نیازی بنیاتنان و ئاشتی بە کار بهێنرێت ئەوا دەبێتە هۆی نەهێشتنی زۆربەی گیرو گرفتە زانستی و کۆمەلایەتییەکان بێجگە لە دروست کردنی بە هەشتێکی بێ سنوور لەم سەر زەمینەدا. بە درێژایی ڕۆژگار وڵاتە گەورەکان خۆیان بەم مەسەلە گرنگەوە خەریک دەکەن و کۆنگرەو کۆنفراسی باڵای بۆ دەبەستن، بەو ئومێدەی لایەنە وێرانکەرەکەی ئەتۆم و چەک و تیشکە نەوەوییەکان بگۆڕنە سەر لایەنێکی بنیاتنەرو سوود بەخش.

چوارەم: گەشتەکانی ئاسمان و گەشە سەندنی زانستە گەردوونییەکان.

بایەخدان بە زانستە ئاسمانی و گەردوونییەکان نیشانەیەکی ئاشکراو گرنگی شۆڕشی تەکنەلۆژی هاوچەرخە، لەو ئەنجامەی تا ئێستا وەدەست هێنراون: چوونە سەر مانگ و.. دابەزینی گەلێ کەشتی ئاسمانی لەسەر

ئەستێرە دوورەکان و.. بەکار هێنانی مانگە دەستکردەکان و.. زۆرانبازی مرۆڤ لەگەڵ ئەو ئەستێرانەی ملیۆنەها ساڵی هەتاوی لە زەوییەوە دوورن..
ئەمانە هەموو چوارچێوەیەکی فراوانی گەردوونی دەبەخشنە زانستی تەکنەلۆژی کە لە چوار چێوەی سنووری - زەوی - چوونە دەرەوەو بەرەو جیهانە دوورو نەبینراوەکان هەنگاو دەنێت».

پێشکەوتنی ئەم چەرخە لەوانەیە رەورەوەکەی چەند ئەوەندەی چەرخەکانی پێشوو بە گورتر بێ؛ بابەتێک، پیشەیەک، بەلاجەوێک لەم ئینسانە بەلاجەویەوە پەیدا ئەبێت هێشتا پیاو لە سەیرکردنی ئەو تێر نەبووەو هێشتا لە گۆمی سەر سڕمانی ئەوا رزگاری نەبووە کەچی شتێکی تر دێتە پێشەوە ئەوەندەی تر مرۆڤەکە لەو گێژاوەدا ئەخولێنێتەوە!.
لا بەلای چییەوە ئەکەتەوە؛ بەلای مانگی دەستکردەوە، بەلای نیشتنەوەی بەسەر مانگەوە، بەلای پەلامارداني بۆ ئەستێرەکانی تر، بەلای ئەقڵی ئەلەکترۆنییەوە، بەلای بیری قووڵیەوە کە ئەیەوێ شاباڵی بکێشێ بە سەر هەموو ئەجرامی کەونیدا!. بە مانەوە واز ناهێنێ بەڵکوو ئەیەوێ تاکی وا پێ بگەیەنێ کە لە رۆژاواوە ئەو تاکە تیری بیری خۆی ئاراستەی دڵی هەرکەسە بکا تێ بگا کە ئەو دڵە چی تێدا هەیە!. ئیش داقیین هەبوون لە پێشوودا کە ئەم ئیشەیان بەهێزی رۆحی کردووە، ئێستە ئادەمیزادەکە ئەیەوێ بە هێزی ماددی ئەو دەورە بگێڕێتەوە. داخەکەم تا ئەگا بەو ئارەزووە خولخولەی کەون ئەگۆڕێت ریسی لێ ئەبێ بە خوری!
چونکە ئەمە یەکەمجار نییە کە ئادەمیزاد ئەم خولیایەی لە سەرا بووبێت، زۆر جار بووە کە تا گەیشتۆتە نزیکی چڵەپۆپە سەرەو لێژ بووەتەوەو دیسان لە نووکەوە تێ هەڵچووەتەوە!..
خوا هەقە ئادەمیزادەکەی ئێستە زیادە شایستەییەکی هەیە، خۆزگا ئەو شایستەییە لەباتی ئەوە کە لە رێگای وێران کردن و ئەتۆمی تۆقینەرو لە ناوبردنا بە کار ئەهێنا، لە خزمەتی ئاسایش و برایەتی دا بە کار بهێنایە. ئەم ئاواتەی کەمن ئەیخوازم وەکوو ئاو لە دنگا کوتان وایە، چونکە ئادەمیزاد هەرگیز لە سروشتی دڕندەیی جیا نابێتەوە، با جلی لەبەرا هەبێت و خواردن و خواردنەوەی رێک و پێکی هەبێت و داوای شارستانێتی بکا، رەوشتی گورگ و پڵنگەکەی هەر لێ جیا نابێتەوە!.
جارێ ئێستە دنیا هەر لە پێشکەوتنایە، زۆر بابەت و زۆر پیشە کە ئێستە بەرچاومان ئەکەوێ، تەنانەت لە پێش پەنجا وەیا سەد ساڵ لەمەو پێشترا دوور نییە بە بیری ئێمەی

کورددا نەهاتبن. ئەو شتانەی کە لەم ماوەیەدا پەیدا بوون و کەوتوونەتە بەر گوێ ئێمە ئەبن بە بابەت بۆ دروستبوونی پەخشانی خاوەن پەخشانەکان. بەوێنە پێشووتر دەزگای ئەلەکترۆنی نەبوو تا خاوەن قەڵەمەکان باسێکی لێوە بکەن، گۆڕانی گەردوونە ئەو دەزگایە هێنا، وردە وردە نووسین لە سەری پەیدا بوو، دەنگەکەی گەیشتە کوردیش، نووسەری کورد توانی بیکا بە بابەتێک و لەسەری بدوێ. خاوەنی پەخشانی سەرەوە ئەوەی کرد بە ناوەرۆک و روخساری، پەخشانێکی لەسەر دروست کرد، ئەمە دیارە بەچاو گۆڕانی پەخشانی کوردییەوە گۆڕینێکی تازە بوو چونکە بابەتەکەی بابەتێکی تازە بوو.

ئایا ئەقڵی ئەلەکترۆنی ـ ئەو وردە ئاسنانەو ئەو وردە تێلانە ـ ئەتوانێ شان بدا لە شانی ئەقڵی ئینسانی؟. بێ گومان ناتوانێ چونکە ئەقڵی ئینسانی گەیشتە پایەیێک کە ئەوی دروست کرد، بەڵام ئەو ناتوانێ ئەقڵە ئینسانییەکە دروست بکا، ئەمە راستیەکی ئاشکرایە کە وایە، بەڵام کە دێنە سەر قسەکردن لەووەوە ئەوەشمان هەر بۆ ئاشکرا ئەبێ کە هەر رۆژە حیسابی خۆی هەیەو پەردەیەکی تر دێتە پێشەوە، بەراستی راستە کە خوا ئەفەرموێ: «كل يوم هو في شأن».

کورد تا ئەم ماوەیە ئەو بابەتەی بەرگوێ نەکەوتووە تا قسەی لە سەر بکا، ئێستە رەورەوە ئەوەی هێنایە پێشەوە، ئەو بوو بە هۆی ئەوە کە لەم رووەشەوە پەخشانێک لە زمانی کوردیدا بە هۆیەوە پەیدا ببێت. ئەتوانین بڵێین وەکوو ناوەرۆکەکە تازەیە – کە مەبەستی زۆر ناوەرۆکە – پەخشانی ئەو ناوەرۆکەش هەر تازەیە. مێژووی پەخشان کە سەیری پەخشانی ئەم خاوەن دەقە ئەکاو تەماشای پەخشانەکانی پێش ئەم مێژووە ئەکا، سووراو سوور بۆی دەر ئەکەوێ کە داڕشتن و گوزارشت لێ دانەوە لەم پەخشانەدا گەلێ گەلێ جیایە لە پەخشانەکانی پێشوو، نەک جیایە لەبەر ئەوە کە بابەتیان جیایە، بەڵکوو جیاییەکە لە داڕشتنی رستەکانایە کە خاوەن دەق خۆی پێوە ماندوو کردووە. ئەوە دەر ئەکەوێ کە لەم رۆژەدا جم و جووڵێک کە هەبێت بۆ گۆڕینی شێوەی روخساری عیبارەت زیاتر هەیە تا شتی تر!. گومانی تێدا نییە ئەگەر نووسەرێکی پەنجا ساڵ لەمەو پێشتر مردبێت و ئێستە بێتەوە دنیاو کوتوپڕ چاو بکاتەوە نازانێ چ بکا!. ئەوەندە هەیە گۆڕانەکە لە روخساردا هەیە بەڵام ئایا بەرەو دوا ئەگەڕێتەوە، یا بۆ پێشەوە ئەڕوا ئەمە مێژوو خۆی ئەو ناوجییە ئەکا!.

ئەبێ ئەوەش بزانین دوو لاپەڕەی ساڵانی ۱۹۷۰-۱۹۸۰ هەندێ وشەی بێگانەی زانیاری وەکوو: «تیۆر، تەکنەلۆژی، ئەلیکترۆنی، کیبەرنەتیک، ماتماتیک، ئەتۆم و

نەوەوی خستە ناو عیبارەتی کوردییەوە کە ئەمانەش هۆی زیادە دەستکەوتێک بوو بۆ زمانی کوردی، وەیا بۆ پاشەڕۆژی دەوڵەمەند بوونی زمانی کوردی لە باری ئەو وشە بێگانانەوە کە ئاوەدانیەک ئەدەن بە زانیاری.

***

«دوکتور عەزیز ئیبراهیم عەزیز» لە ژمارە «٨١» گۆڤاری «رۆشنبیری نوێ» ساڵی ١٩٨٠ لە ژێر ناوی «تێبینییێک لە عاست نووسین بە دیالیکتی سۆرانی زمانی کوردی» پەخشانێک لەم رووەوە دروست ئەکاو ئەڵێ:

«..

ئەم وتارەش رام دەکێشێتە سەر دەرخستنی هەندێک تێبینی کە بەر چاو کەوتوون لە نووسینی کوردیدا وام لێ دەکەن کە بە گیانێکی دڵسۆزییەوە داوا لە نووسەرانی کوردی بەرێز بکەم چاو لە تێبینیەکانم نەقووچێن و نەپۆشن بۆ ئەوەی ئەو هەڵانەی کە لە خوارەوەدا باسیان دەکەم ئەگەر هەڵەی چاپی بن یان هی بەسەراچوونی خودی نووسەرەکە بن لە نووسینی نەمێنن.

لە زۆربەی نووسینەکاندا دەبینم کە نیشانەی «٧»ی سەر پیتەکانی «و، ی، ل، ر»کە پیتی «ۆ، ێ ڵ، ڕ» دروست دەکات، فەرامۆش دەکرێت و ناخرێتە سەر پیتەکان، ئەمەش واتای وشەکان دەگۆڕێ. بوو نموونە: گەر نیشانەی «٧» لەسەر پیتی «و»ی وشەی «بۆن»دا نەنووسرێت، وشەی «بون» دروست دەبێ، جا وشەی «بۆن» واتای «بۆ = رائحە» دەگەیەنێ، بەڵام وشەی «بون» ئەمەیان فرمانێکی یارمەتی دەرە لە زمانی کوردیدا. زوربەی نووسەران ئەمە بە یەک «و» دەنووسن کەچی دەبێ بە دوو «و» بنووسرێ. هەروا گەر هامان نیشانە لەسەر هەمان پیت لەوشەی «خۆ» کە راناوی خودییە لە زمانی کوردیدا دەبێتە وشەی «خو» کە واتای رەوشت دەگەیەنێ، هەروا لە وشەی «کۆڕ» دا واتا دیارە بەبێ نیشانە دەبێتە «کوڕ» کە واتاکەی گەلێ لە واتای «کوڕ» جیایە. هەمان شت لە وشەی «بۆق» کە ئاژەڵێکی ئاوییە، بەبێ نیشانە دەبێتە «بوق» کە ئامێرێکی موسیقایە بە عەرەبی. هەروا لە وشەی «بۆز» کە واتای بە عەرەبی «اشمط، اشهب» دەگەیەنێ بە بێ نیشانە لەسەر پیتی «و» دەبێتە «بوز» کە واتای سەهۆڵ دەگەیەنێ لە ناوچەی هەولێردا.

ئەم نیشانە «٧» لەسەر پیتی «ێ» لابرێ کار دەکاتە سەر گۆڕانی واتای وشە یان بەخشینی واتا. بۆ نموونە، گەر لەسەر وشەی «رێز» کە واتای «احترام» دەگەیەنێت لابرێ وشەی «ڕیز» دروست دەبێ کە واتای «صف»

دەگــەیەنێ. هەروا لەســەر پیــتی «ێ»ی وشــەی «خــانووێ» کــە واتای «خانووێک» دەگەیەنێ لە حاڵەتی نادیاردا وشەی «خانووی» دروست دەبێ بە واتای خـانووی ئەو. هەروا لە وشـەی «زێ» رووبارێکی گەورە وشـەی «زی» دروست ئەبێ، بە واتای یەخە یان زیی کراس.

لە وشـەی «رێزان» کـە ناوی گـوندێکی ناوچەی باڵەکـە لە سـەر جـادەی حاجی ئۆمەران، وشەی «ریزان» دروست دەبێ کە هیچ واتا نابەخشێت. هەروا لە وشـەی «بێ» کـە ناوی «بەهێ» یە لە ناوچەی هەولێـردا بە کـار دەهێنرێ وشــەی «بی» دروست دەبێ، کــە جــۆرە درەخــتــێکی بچکۆلانەیە لە چەم و رووباران دەڕوێ.

هەمان نیـشانە گەر نەخرێتە ژێر پیـتی «ڕ» لە وشاندا هەروا کـار دەکاتە سـەر وشەکـان. بۆ نموونە: لە وشەی «گڕ»دا بە واتای گڕی ئاگر وشەی «گر» دروست دەبێ بە واتای خۆڵ لە ناوچەی هەولێردا بە کـار دەهێنرێ. لە وشـەی «دڕ»دا کە واتای تووڕەیی و دڕی دەگەیەنێ وشەی «در» پەیدا دەبێ بە واتای «دل» لە زاراوەی ناوچەی هەولێردا. لەوشەی «سووڕ» واتای «خول» دەگەیەنێ وشەی «سوور» پەیدا دەبێ. لە ووشەی «کۆڕ» وشەی «کۆر» دروست دەبێ، کە واتای کـوێر، ئاو گـەرم کـردن بۆ جلی شـوشتن، روخـان دەگـەیەنێ لە نـاوچەی هەولێر و موکری دا. لە وشـەی «تێڕ»دا کە گونییێکە دەدروێ و گڵ و چەقوو و زیخی پێ دەکێشنەوە بە ولاخ، وشەی «تێر» دروست دەبێ بە واتای تێر بوون. هەروا لابردنی هەمـان نیـشـانە لە سـەر پیـتی «ڵ» کـاردەکـاتە سـەر وشـان. بۆ نموونە: لابردنی لە سـەر پیـتی «ڵ» لە وشـەی «ماڵ»دا وشـەی «مـال» دروست دەبێ کە وشەیەکی عـەرەبییـە. لە وشەی «چڵ» کە واتای چڵی دار دەگـەیەنێ وشـەی «چل» دروست دەبێ کـە ژمــارەیە. لە وشــەی «بەڵا» وشــەی «بەلا» دروست دەبێ کـە هیچ واتا ناگـەیـەنێ. هەروا لابردنی نیـشـانەی «٧» لەسـەر پیتەکـانی «ێ، ڵ» لەوشەی خێڵ وشەی «خیل» دروست ئەبێ کە زۆر دوورە لە وشە کوردییەکە.

سەرەڕای ئەم تێبینییانەی کە لە سەرەوە باسم کردن شتێکی تریش زۆر زۆر دەکـەوێتـە بەر چاوو ئەویش ئەوەیە، کـە پیــتی «وو» بە «و» دەنووسـرێت، ئەمـەش هەڵەیەکی ئیـملایی و ڕێزمـانی گـەورەیە. بۆ نموونە وشـەکـانی: بوون، چوون، دەڕوون، نـووسین، سـوون، شـووتی.. هتـد، بەم جـۆرە دەنووسن: بون، چون، دەڕون، نوسین، سون، شـوتی. ئەمـەش ئەوەی بیەوێ خۆی فـێری زمـانی کوردی بکات بۆ ئەم جۆرە وشانە بە هەڵە فێر دەبێ...» .

قسەکردن لە نووسینی کوردی بە هۆی ئەو نیشانانەوە کە هەن و لە سەریان دانراون وەنەبێ شتێکی تازەو دەستکردی ساڵەکانی ١٩٧٠-١٩٨٠ بێ، بەڵکوو ئەو بابەتانە لە مێژە کەوتۆتە ناوەوەو لە مێژە دەقی خۆی گرتووە. لە سەرەتای داهاتنیا هەر بە نووسینی دەستنووس ئەنووسراو پاشان کەوتە قاڵبی چاپەوەو ئیتر بە تەواوی بڵاو بووەوە. لە بارەی چاپییەوە ئەتوانم بڵێم من بە یارمەتی بیرو رای مامۆستا توفیق وەهبی یەکەم کەس بووم بۆ دارشتنی قاڵبی چاپی. ئەو نیشانانەش وەکوو چێرەی «٧» کە ئەخرێتە سەر پیتەکانی «ر ، ل ، و ، ی» جا ئەم پیتانەش پیتی ناوەڕاست، وەیا دوایی وشە، وەیا تەنیا بن. هەرچەندە من لە هی «ڕ»ی دا لە سەر ئەوە نیم و نەبووم کە لە ژێرەوە دابنرێ، لەم رووەوە بە دوورو درێژی لە گۆڤارەکان و لە کۆلیجی ئاداب بۆ قوتابییەکان نووسین و قسەم هەبووە.

ئەم بابەتە لە مێژە هەبووە ئەوەندە هەیە نەخشەی خاوەن پەخشانی سەرەوە بۆیان ئەوەیە کە دابنرێن، چونکە لە نەنووسینیان هەڵە پەیدا ئەبێ و گوزارەو وشە لێک دوور ئەکەونەوە، ئەمە راستە، وەکوو ئەوەش هەر راستە کە هەڵەی چاپ لە مانەدا وەیا غەیری ئەمانەدا بێ دیسان ئەو وشەو گوزارەیە هەر لە یەک دوور ئەکەونەوە.

بۆ لە چاپدانی نووسراوی کوردی گەورەتر کۆسپێک بە باوەڕی من - کە لە رێگادا هەبێ نەبوونی پیت رێکخەرە بە زمانی کوردی. بەڵێ! زمانی کوردی ئێستە لە چاو پێشوویەوە چاپکراو و چاپەمەنی زۆرترە، بەڵام ئەوانەی کە ئەیخەنە سەر قاڵبی چاپەکە هیچی کورد نین - ئەگەر کوردیش هەبێت لە سەد یەک تا دوو ناگرێتەوە - ئەوانە هەر روو نووس ئەکەن، بەبێ ئەوە بزانن ئەو وشە، وەیا رستەیە چییە!. هەڵە ئەوەندە زۆر ئەبێ لە وزەی «مصحح» یشدا نامێنی، هەر چەندە ئەو هەڵبژێرە کوردەش خۆی خەریک بکا جارێک و دوو جارو سێ جار هەڵە هەر پەیدا ئەبێ و بە سەر ئەویشا تی ئەپەڕێ. بە داخەوە! کورد لە گەلێ لاوە هەنگاوی چالاکانەی تا ئەندازەیەک هەڵهێناوە، بەڵام لەم سووچەوە - کە پێگەیاندنی پیت رێخەری کورد بێ - هێشتا زۆر لە دواوەیە، ئەمەش لەبەر ئەوەیە کە خۆی قەوارەیەکی وای نییە خۆی بە خۆی بژیت، بەڵکوو ژیانی هەر بە هۆی خەڵکەوەیە. چاپکراوێکی ئینگلیزی، رووسی، عەرەبی، فارسی چونکە پیت رێکخەرەکەشیان هەر بەو زمانانەیە هەڵە لە بەرهەمەکانیانا زۆر بە دەگمەن پەیدا ئەبێ، بەڵام لە کوردی دا وانییە، هۆیەکەش ئەوەیە کە ئەوان قاڵبی سیاسی خۆیان هەیەو کورد نییەتی.

سالانی ۱۹۷۰-۱۹۸۰ جم و جوولێکی باش لە نووسینی کوردیدا هەبوو، بەلام ئەم جم و جوولە بۆ هێزو پێزی روخسارو بابەت نەگەیشتۆ بە سالانی ۱۹٤۰-۱۹۵۰، لەو بڕوایەدام کە پێزی سالانی پێشوو زیاتر بووە تا ئەم سالانە. تەماشا ئەکەی یەک بابەتە، نووسەرانی سالانی پێشوو باسیان کردووە، نووسەرانی سالانی دوایی چەشنی شتیان باسکردووە- هەر چەندە ئەوە ئاشکرایە کە دوو چەشە نابن بە یەک- بەلام کە بێنە سەر رێختی ئەوەی سالانی پێشوو ئەو سفتترە!. لە گەلّ ئەمانەشا مێژووی پەخشان ئەبێ ئاوڕ لە هەموو شت بداتەوە.

ئەم پەخشانەی خاوەن پەخشان یەکێکە لە نموونەی پەخشانی سالانی ئەم مێژووە، دیارە وشەکانی وەکوو دیالیکتی و گرافیکا لە دەرەوەی زمانی کوردی هاتووەو ئەو خستوونیە ناویەوە، ئەمەش وەنەبێ ئیشی تەنیا ئەو بێ، بەلکوو زۆر لە نووسەرانی کورد کە کەوتوونە دەرەوە، یا نەکەوتوون ئەم جۆرە وشانەیان هێناوەتەوەو خستوونیانە ناو زمانەکەیانەوە. ئەمە لە لایەکەوە هەر چەندە سەر مایەیەک ئەبێ بۆ زمانەکە - نەک سەرمایەی رەسەنی - بەلام لە لایەکی ترەوە ئایا بەرانبەر بەوانە لە رەسەنی زمانەکەدا وشە نییە کە بەکار بهێنرێن؟!. بەلێ هەیە بەلام نووسەران بۆ چی وا ئەکەن؟ ئەمە نازانم!. هەر زمانێک خۆی کەسیەتیەکی هەیە، ئەبێ یەکەمجار کەسیەتیەکەی بەکار بهێنرێ پاشان دەست بۆ لاوەکی درێژ بکرێت. هەندێ وشە لە زمانی کوردیدا هەیەو پەیدا بووە کە لە پێش پەنجا سالا ئەو رێختە بەو جۆرە نەبووە، وەکوو بە وێنە: «نووسەر، خوێنەر، زمانەوان..هتد» ئەمە دارشتنەکەی بەم جۆرە هەر لەناو زمانەکە خۆیدایەو خۆی بە خۆی، خۆی دەولەمەند کردووە. ئەمە پێ ئەوترێ سامانێکی زیاد کردووە، بەلام وشە لاوەکیەکان بڕوا ناکەم ببن بە هۆی زیاد کردنی سامانی رەسەنی زمانەکە، چونکە وشەی وا کە گوزارەکە بدا بە دەستەوە لە ئەسلّی زمانەکەدا هەیە ئیتر بۆچ وشە رەسەنیەکە بخرێتە پشت کەنوو و شتێکی لاوەکی بهێنرێ؟!.

ئەبێ ئەوەش بلێم کە خاوەن دەقی پەخشانی سەرەوە دەستووری بۆ نووسینەکە داناوە کەچی نووسینەکەی خۆی ئەوەی تێدا نییە!. جگە لەمە روخسارەکەشی - هەر چەندە من مافی ئەمەم نییە- بێ هێزیەکی تێدا ئەبینرێ، بەلام من مێژووی پەخشان باس ئەکەم ئەبێ ئەوەش هەبێت.

***

دوایی

له پاش مـاوەیەک خـەریک بوون بەرگی یەکـەمی ئەم کـتـێـبـە هاتە ئەنجـام و ئەوی لە دەسەڵاتا بوو -لە پەخشـان- لە نێوانی دوو توێیەکەیا جێ کرایەوە؛ واتە دەقی پەخشـانی کوردی لە سەرەتای هاتنە ناوەوەیەوە تا دوایی هاتنی ساڵی ١٩٨٠ بە پێی ساڵ و بە پێی پلە نموونەی وەرگیراو کەوتە بەردەست، ئەمە بۆ ئەوە بوو کە مێژوویەکی پەخشـانی کوردی - مان بە پێی ئەو چاخانە بۆ روون ببێتەوە. من وەنەبێ گوڵبژێرم کردبێ و بە شوێن ئەوەدا گەڕابم کە نموونە وەر ئەگرم ئەبێ ئەم نموونەیە لە هەمـوو لایەکی رەوانبێـژی وە دەسـتـووری زاراوەی زمانـەوە تەواو بێ، ئەمەم مەبەست نەبووەو مێژووی پەخشـانیش ئەمەی مەبەست نییە، بەڵکوو مەبەستەکە ئەوەیە کە پەخشانی رۆژانی پێشوو پیشان بدرێ، لەمەو جۆری گۆڕان و بیـرو باوەڕی ئەو رۆژە دێتە دەست. لەم کتێبەدا زۆر نموونە پەخشـان ئەبینرێ کە ئەگەر بێـتـە سـەر رێک و پێکی عـیـبـارەت و رێزمـان و رێختـەکـەی گەلێ ناتـەواوی تێدا هەیە، لەم رووەوە نەمن وە نە یەکـێکی پسـپـۆڕ وەنەبێ لێ رازی بێ، بەڵام کە دێـتـە سـەر مـێژووی ناوەرۆک و مـێژووی چۆنـیـەتی بیرو باوەڕی ئـەو رۆژە، وەیا ئەو رۆژانە بە تەواوی شوێنی خۆی پڕ کردۆتەوە.

وەکوو لە ناوەندی کتێبەکەدا لە گەلێ لاوە باسم کردوە، من ناوجی نیم، واتە حەکەم نیم بڵێم ئەو دەقە ئەو شوێنە باشەو ئەو شوێنەی باش نییە، ئەو رستەیە لە گەڵ رێزمـانا رێ ئەکـەوێ و ئەوەی رێ ناکـەوێ، ئەو وشـەیە ئەبوا لەوێ دابنرایەو لەوێ دانەنرایە. ئەوە هەقی من نییە، هەقەکەم تەنیا گێڕانەوەو هێنانی دەقە بۆ مێژوو، ئەگینا لە زۆر شوێنا من رەخنەم هەبووەو هەیە، بەڵام ئـەو زۆرانبازییـە جێگایەکی تری ئەوێ، ئەم مـەیدانە مـەیدانی ئەوە نییە.

بەڵێ من بەسەر هەموو دەقێکیەوە نووسراوێکم هەیە، مێژووی پەخشان لە باوەڕی منا پێـویسـتـی بەو تەعلیـقـانـە هەیە، بۆ ئەوە بزانرێ کـە لەو رۆژەدا چ جـۆرە بیـرو باوەڕێک لە ئارادا بووە وا ئەو دەقـەی بۆ هـاتۆتە بەرهەم، دەقـەکـە توانیـویەتی ببێ بە ئاوێنە بۆ بیـرو باوەڕەکـە؟- بیـرو باوەڕی رۆژەکـە - توانیـویەتی وێنەی بداتەوە؟ توانیـویەتی هەسـتی رۆژەکە دەربڕێ؟. من ئەمـانەم کـردووەو بۆ مـێژووی پەخـشـان ئەمـانەم بەلاوە بە پێـویست زانیـوەو لە راستـیشـدا پێویسـتـە، چونکە دەقـەکە مێژووەکە پیشـان ئەدا، بەڵام تەعلیقەکە

ئاوی مێژووەکە ڕووناک ئەکاتەوە.

له ١/٣/١٩٨١ دەستم کرد بە دانانی ئەم کتێبە، لە ١٠/١/١٩٨٤، کە بەر ٧ی ڕەبیعی دووەمی ساڵی ١٤٠٤ هیجری ئەکەوێ لە نووسینی بەرگی یەکەمی بوومەوە. لەم مێژووەدا مەبەستم ئەم بەرگەیە کە تا دوایی هاتنی ساڵی ١٩٨٠ ئەگرێتەوە، ئەگینا بەرگی دووەمیش کە لە سەرەتای ساڵی ١٩٨١ەوە دەست پێ ئەکا، هەر دەست پێ کراوەو ئەویشم گەڵاڵە کردووە، بەڵام ئایا خەزانی پایز گەڵای عومر بە تەواوی هەڵئەوەرێنێ یان نەء؟ ئەمە نازانم، ئەوەندە ئەزانم لە ماوەی ڕابوردوودا بە هۆی دەردەوە دەروون بوو بە کوێ زوخاڵ!!..

شتێکی تر ماوە کە بیلێم:

ئەویش ئەوەیە کە لە زۆر لاوە ئیملا وەکوو یەک نییە. ئەمە ڕاستە، ئەوەندە هەیە ئەوەی کەمن خۆم نووسیومن لام وایە شێوەی نووسینی هەمووی وەکوو یەک وایە، بەڵام ئەوانەی کە دەقەکانن، لە پاش ساڵانی ١٩٥٠ بە تایبەتی، وە لە پاش ساڵانی ١٩٦٠ بە تایبەتی تر وەکوو خۆیان نووسیومن. لەم ڕووەوە بڕوا ناکەم نە ڕەخنەم لێ بگیرێ وەنە گلەم لێ بکرێ، لە پاش ئەو ساڵانە چۆن نووسراون وام نووسیون.

علاء الدين سجادى

١٨/١/١٩٨٤

ناواخن

پێشەکی .... لاپەڕە
ئادەمیزادو ئەدەب ....
پەخشان لە پێش ئیسلام دا ....
پەخشانی کوردی و دەقەکانی ....
پەخشانی کوردی پاش ئیسلام ....
سروودی «یارسان» ....
دەقی مەولوود نامەکەی شێخ حسینی قازی ....
دەقی بالێ و بارام
دەقی خالە مەحموو
نمونە پەخشانی کوردی نیوەی سەدەی نۆزدەهەم
دەقی ئەمین فەیضی بەگ
دەقی رۆژنامەی کوردستانی بەدرخانییەکان
نموونە پەخشانی نێوانی سالانی ١٩٠٠-١٩٣٠
دەقی رۆژنامەی پێشکەوتن
دەقی گۆڤاری دیاری کوردستان
دەقی رۆژنامەی رۆژی کوردستان
دەقی رۆژنامەی بانگ کوردستان
دەقی رۆژنامەی ژیانەوە
دەقی گۆڤاری زاری کرمانجی
نموونە پەخشانی نێوانی سالانی ١٩٣٠-١٩٤٠
دەقی گۆڤاری یادگاری لاوان
دەقی پەخشانی ئەمین زەکی بەگ
دەقی پەخشانی مەلا رەشید بەگ
دەقی پەخشانی تەوفیق وەهبی بەگ
دەقی سالانی ١٩٤٠-١٩٥٠
دەقی یداللەی رەزایی
دەقی بابە عەلی
دەقی کە نەوت و خەلووز برایەوە
دەقی ناجی عەبباس

دەقی تاهیر هاشمی
دەقی حەسەن فەهمی جاف
دەقی پەخشانی حاجی تەوفێقی پیرەمێرد
دەقی پەخشانی گۆران
دەقی پەخشانی شێخ محەممەدی خاڵ
دەقی پەخشانی رەشید نەجیب
دەقی پەخشانی حامد فەرەج.
دەقی پەخشانی ساڵح قەفتان.
دەقی پەخشانی عبدالقادر قەززاز.
دەقی پەخشانی حوزنی موکریانی.
دەقی پەخشانی محەمەد تەوفیق وردی.
دەقی پەخشانی ع. بێژەن.
دەقی پەخشانی مستەفا سەید ئەحمەد.
دەقی پەخشانی کچە کورد «ن.س».
دەقی پەخشانی گیوی موکریانی.
دەقی پەخشانی محەممەد سەعید جاف.
دەقی پەخشانی ئەحمەد شاڵی.
دەقی پەخشانی سێوەنگ و مام رێوی.

نموونە پەخشانی ساڵانی ١٩٥٠-١٩٦٠

دەقی پەخشانی رۆژنامەی «ژین».
دەقی پەخشانی محەممەد عەلی کوردی.
دەقی پەخشانی شێخ محەممەدی مەردۆخ.
دەقی پەخشانی موحەرەم محەممەد ئەمین.
دەقی پەخشانی رەفیق حیلمی.
دەقی پەخشانی شاکر فەتتاح.
دەقی پەخشانی دایکی سۆلاف،
دەقی پەخشانی مستەفا ساڵح کەریم.

پەخشانی ساڵانی ١٩٦٠-١٩٧٠

دەقی پەخشانی محەمەمەد مستەفا کوردی.
دەقی پەخشانی «رۆژ».
دەقی پەخشانی جەمال نەبەز.
دەقی پەخشانی پێش مەرگەی رەحیمی قازی.
دەقی پەخشانی مەم. محەممەد مەولود.
دەقی پەخشانی جەمال عبدالقادر بابان.

دەقی پەخشانی مامۆستا نجم الدین مەلا.
دەقی پەخشانی ساجد ئاوارە.
دەقی پەخشانی ئەحمەد خواجە.

نموونەی سالانی ١٩٦٠-١٩٧٠

دەقی پەخشانی ئەبوو زەید مستەفا سندی.
دەقی پەخشانی مەلا جەمیل رۆژبەیانی.
دەقی پەخشانی نەقابەی مامۆستایانی سولەیمانی .
دەقی پەخشانی کامل حەسن بەسیر.
دەقی پەخشانی کەریم شارەزا.
دەقی پەخشانی هێمن -نەک موکریانی-
دەقی پەخشانی ئیسماعیل -لە باری لەش جوانی-
دەقی پەخشانی تاهیر ئەحمەد حەویزی.
دەقی پەخشانی د. کاوس قەفتان.
دەقی پەخشانی نووری عەلی ئەمین.
دەقی پەخشانی محەممەد سالح سەعید.
دەقی پەخشانی مەلا عبدالکریمی مودەررس.
دەقی پەخشانی کاکە مەم بۆتانی.
دەقی پەخشانی خورشیدە بابان.

نموونەی سالانی ١٩٧٠-١٩٨٠

دەقی پەخشانی بەدرخان سندی.
دەقی پەخشانی جەمال شالی.
دەقی پەخشانی حسین عارف.
دەقی پەخشانی د. مارف خەزنەدار.
دەقی پەخشانی د. عیزەددین مستەفا رەسوول.
دەقی پەخشانی کەریم زەند.
دەقی پەخشانی هەژر -عبدالرحمن-
دەقی پەخشانی محەممەد ئەمین ئوسمان.
دەقی پەخشانی محەممەد مەلا کەریم.
دەقی پەخشانی دوکتۆر عبدالرحمن عبدالله.
دەقی پەخشانی حەسەن- ی قزلجی.
دەقی پەخشانی د. ئیحسان فؤاد.
دەقی پەخشانی رەمزی قەززاز.
دەقی پەخشانی ئیبراهیم ئەحمەد.
دەقی پەخشانی د. ئەورەحمان - ی حاجی مارف.

دەقی پەخشانی ئیسماعیل حەققی شاوەیس.
دەقی پەخشانی مەسعوود محەممەد.
دەقی پەخشانی د. نەسرین فەخری.
دەقی پەخشانی رەئووف حەسەن.
دەقی پەخشانی أ.ب. هەوری - ئەبوو بەکر شێخ جەلال.
دەقی پەخشانی خدری سلیمان.
دەقی پەخشانی عەزیز گەردی.
دەقی پەخشانی د. کەمال مەزهەر.
دەقی پەخشانی بورهان قانیع.
دەقی پەخشانی «هێمن» -موکریانی-
دەقی پەخشانی محەممەد مەلا ساڵح شارەزووری.
دەقی پەخشانی ئەمین عەڤدال.
دەقی پەخشانی د. پاکیزە رەفیق حیلمی.
دەقی پەخشانی شوکور مستەفا.
دەقی پەخشانی شانۆی هونەرمەندانی کورد- هی رۆژی کوردستان-
دەقی پەخشانی عوسمان هەورامی.
دەقی پەخشانی کۆڕی زانیاری -رێنووسی کوردی-
دەقی پەخشانی د. موکەڕەم تاڵەبانی.
دەقی پەخشانی مەحموود زامدار.
دەقی پەخشانی ئیسماعیل رەسووڵ.
دەقی پەخشانی ف. هوشیار: فایق هوشیار -دیموکراسی-
دەقی پەخشانی: سەعید ناکام.
دەقی پەخشانی گۆڤاری ئوتۆنۆمی -الحکم الذاتی-
دەقی پەخشانی پرۆفیسۆر قەناتی کوردۆ
دەقی پەخشانی حەمە بۆر -هۆشەنگ-
دەقی پەخشانی عومەر مەعرووف بەرزنجی.
دەقی پەخشانی غەفووری میرزا کەریم.
دەقی پەخشانی کەریمی حسامی.
دەقی پەخشانی کەمال جەلال غەریب.
دەقی پەخشانی حەمەی مام ئەورەحمان.
دەقی پەخشانی عەبدلسەتتار تاهیر شەریف.
دەقی پەخشانی سادق بەهادین ئامێدی
دەقی پەخشانی عیزەدین فەیزی
دەقی پەخشانی سەلام محەممەد

دەقی پەخشانی د. عەزیز ئیبراهیم عەزیز
دوایی